

Національний університет «Львівська політехніка»
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЬ МАРІЯ МИРОСЛАВІВНА

УДК 343.6

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
КАТУВАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПІВРОБІТНИКАМИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність
081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 М.М. Коваль

Науковий керівник Канцір Володимир Степанович д. ю. н., професор

Львів–2017

АНОТАЦІЯ

Коваль М.М. Методика розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 – Право). – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2017.

Дисертація є першим у вітчизняній науці криміналістики монографічним дослідженням, у якому комплексно досліджено проблеми розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, та сформульовано низку положень, висновків і рекомендацій, що характеризуються науковою новизною.

У процесі дослідження визначено обставини, які впливають на методику розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, а саме: висока латентність катувань; недоліки правого забезпечення методики розслідування катувань; відсутність механізму реєстрації і попередньої перевірки фактів катувань, учинених співробітниками правоохоронних органів тощо.

Найчастіше жертвами катувань з боку поліцейських стають: професійні злочинці, рецидивісти; особи, які вчинили тяжкий злочин; особи, які чинять опір поліцейським; соціально незахищені громадяни та ін. Узагальнюючи результати вивчення кримінальних проваджень, місцями катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції є спец автомобіль при доставлянні затриманих до поліцейського відділу; кімната чергового; кімната тимчасового тримання в поліцейському відділі; кабінет слідчого чи оперативного співробітника; приміщення ізолятора тимчасового тримання.

Результати дослідження, які викладені в роботі та запропоновані нами пропозиції є основою для подальшого розроблення криміналістичної методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, удосконалення її положень, а також втілення сформульованих рекомендацій у практичну діяльність слідчих органів прокуратури, СБУ. Відтак наведені в

дисертації положення можуть бути використані для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів: підручників, посібників, курсів лекцій, практикумів (довідка про використання результатів дисертаційного дослідження № 67-01-1313 від 31.07.2017). Також результати дослідження можуть слугувати підґрунтям для подальших досліджень процесуальних і криміналістичних аспектів виявлення та розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції.

Перший розділ дисертації «Теоретико-прикладна характеристика катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Історіографія наукового розроблення проблеми катувань та методики розслідування» проаналізовано теоретичні і правові основи розвитку окремої теорії катувань та методики її розслідування. У процесі дослідження встановлено, що поняття «катування» появилось з часів виникнення правосуддя у всіх державах і фактично використовувалося всіма правоохоронними органами як засіб здобуття показів та покарання засуджених осіб.

У підрозділі 1.2 «Криміналістична характеристика катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції» досліджено та визначено найбільш характерні час, місце, обставини та способи вчинення катувань поліцейськими. Підтверджено, що катування, вчинені поліцейськими, мають високу латентність, що пов'язано з проблемами виявлення та внесення даних до ЄРДР. Охарактеризовано процеси з підготовки, вчинення і приховування катувань поліцейськими, а також засоби, які вони застосовують для вчинення цього злочину. Встановлено, що основними способами приховування катування підозрюваного чи звинуваченого є фальсифікування документів.

Основних причин вчинення катування та незаконного насильства співробітниками Національної поліції, передусім, належать: наявність війни в Україні; ріст злочинності; безкарність співробітників поліції, які застосовують незаконні методи в роботі; недосконалість законодавства; поганий добір кадрів, унаслідок чого до поліції потрапляють люди із садистськими нахилами;

недостатня матеріальна забезпеченість поліцейських; невисокий професійний і культурний рівень співробітників поліції.

У підрозділі 1.3 «Характеристика особи поліцейського, що вчиняє катування, та особи потерпілого» проаналізовано матеріали дослідження правозахисних організацій, кримінальних проваджень і судової практики, визначено коло поліцейських, які вчиняють катування, та охарактеризовано особу потерпілого. Підтверджено, що поліцейський, котрий вчинив протиправні дії, що підпадають під ознаки катування, – це службова особа, яка має відповідний стаж роботи в правоохоронній структурі, «виховується» в службовому колективі, підконтрольна вищому керівництву, яке шляхом «наказу» встановлює мету розслідування індивідуально для кожного працівника та кожного кримінального провадження. Доведено, що значну соціальну небезпеку представляють поліцейські, які брали участь в бойових діях, та особи з високою психічною активністю.

Другий розділ дисертації «Організаційні основи розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Початкові дії з виявлення катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції» розкрито процес виявлення катувань, що вчиняються поліцейськими. Визначено алгоритм дій щодо виявлення катувань на початковому етапі їх розслідування: встановлення джерела отримання інформації (заява про катування); збір інформації про особу потерпілого; встановлення та огляд місця події, що допоможе з'ясувати мету, мотиви та цілі злочинця, а також спосіб й обстановку вчинення конкретного злочину; встановлення особи злочинця; внесення даних до ЄРДР; проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій тощо.

У підрозділі 2.2 «Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції» розглянуто види слідчих ситуацій початкового етапу розслідування зазначених злочинів та визначено завдання для їх вирішення.

Під час дослідження встановлено слідчі ситуації, за якими відкривали кримінальні провадження. Визначено й окреслено тактичні завдання, залежно від наявної слідчої ситуації. Відтак наведено загальний алгоритм дій для ефективного початкового етапу розслідування катувань, вчинених правоохоронцями.

У підрозділі 2.3 «*Особливості організації планування розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції*» розглянуто особливості процесу планування розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції. Доведено, що планування розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, є методом організації досудового розслідування, суть якого полягає у визначенні черговості слідчих (розшукових) дій, залежно від наявної слідчої ситуації, які потрібно застосовувати для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Третій розділ дисертації «*Особливості тактичного забезпечення розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції*» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «*Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції*» розкрито тактику проведення слідчих (розшукових) дій з метою ефективного розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції. Доведено, що під час розслідування катування, вчиненого співробітниками Національної поліції, особливістю тактичного забезпечення є психологічна перевага слідчого у здійсненні окремих слідчих (розшукових) дій (оглядів, допитів, освідування тощо). Визначено, що тактика проведення слідчої (розшукової) дії огляду полягає в негайному проведенні огляду місця вчинення катування задля встановлення характеру й механізму події, встановлення застосованих засобів та документів, які складають співробітники поліції щодо підозрюваних та обвинувачених. Вказано основні тактичні прийоми, спрямовані на викриття неправди в показаннях підозрюваного, обвинуваченого (поліцейського).

У підрозділі 3.2 «Тактичні особливості використання спеціальних знань при розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції» досліджено види судових експертиз у розслідуванні катувань, вчинених співробітниками Національної поліції. Констатовано, що ефективність розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, залежить від використання досягнень науки і техніки та можливостей судових експертиз. Підтверджено, що судові експертизи під час розслідування катувань допомагають виявити і вивчити сліди та інші речові докази, визначити психічний стан учасників кримінального процесу, встановити ступінь тілесних ушкоджень, причину смерті потерпілого, відповісти на найрізноманітніші запитання шляхом виявлення і вивчення фактичних даних злочину та осіб, які його скоїли.

У підрозділі 3.3 «Особливості подолання протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції» досліджено основні форми та способи протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, та засоби її подолання. Підтверджено, що протидія розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, може бути у вигляді зовнішнього або внутрішнього впливу. Встановлено, що одним з найпоширеніших способів вчинення протидії, яка становить особливу небезпеку для процесу розслідування, є діяльність керівних службових осіб Національної поліції і Генеральної прокуратури України, які впливають на процес невнесення до ЄРДР даних про катування, вчинені поліцейськими, і на сам процес розслідування.

Ключові слова: досудове розслідування, злочин, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, методика розслідування, катування, слідча (розшукова) дія, судова експертиза.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Коваль М. М., 2014. Допит потерпілого у кримінальних провадженнях про катування. *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*, 5 (95), ч. 2, с.183–190.

2. Коваль М. М., 2014. Види експертизи та їх значення в кримінальних провадженнях щодо катування. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, 6, с. 317–320.

3. Коваль М. М., 2015. Forensic characterization of torture. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. «Юриспруденція»*, 14, т. 2, с. 121–123.

4. Коваль М. М., 2015. Розвиток катування на українських землях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. «Юридичні науки», 813, с. 251–255.

5. Коваль М. М., 2015. Характеристика катування з криміналістичного погляду. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. «Юридичні науки», 824, с. 436–440.

6. Коваль М. М., 2017. Потерпевший как участник уголовного судопроизводства о пытках, которые совершают работники Национальной полиции. *LEGEA ŞI VIAȚA*, 3/2 (303), с. 72–76.

2. Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Коваль М. М., 2015. Призначення експертизи у кримінальних провадженнях про катування. В: Запорізька міська громадська організація, Актуальні проблеми реформування системи законодавства України.: *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Запоріжжя, Україна, 30–31 січня 2015 р. Запоріжжя: Видавництво «Істина».

8. Коваль М. М., 2014. Історичні аспекти розвитку катування. В: Zdeněk Černák, ред., *Nastolení moderní vedy – 2014.: Materialu X Mezinárodní vědecko-praktická konference*. Прага, Чеська Республіка, 27 вересня – 5 жовтня 2014 р. Прага: Видавництво Publishing House «Education and Science».

9. Коваль М. М., 2015. Суб'єкти, що здійснюють захист прав людини від катування. В: Львівська політехніка, Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: *Збірник тез IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, Україна, 27 травня 2015 р. Львів: Видавництво Львівська політехніка.

10. Коваль М. М., 2016. Тактичні прийоми допиту свідка по кримінальному провадженню про катування. В: Львівська політехніка, Актуальні питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (на вшанування пам'яті Ганса Гросса): *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів, Україна, 29 січня 2016 р. Львів: Видавництво Львівська політехніка.

11. Коваль М. М., 2016. Роль захисника під час допиту підозрюваного у кримінальному провадженні про катування. В: О.М. Гумін, О.Д. Несімко, ред., Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах реформування кримінального законодавства (присвячена 200-річчю Національного університету «Львівська політехніка» та 5-річчю Інституту права та психології): *Збірник матеріалів конференції*. Львів, Україна, 28 жовтня 2016 р. Львів: Видавництво Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету Львівська політехніка.

12. Коваль М. М., 2017. Правовий статус потерпілого у кримінальних провадженнях про катування. В: Центр правових наукових досліджень, Роль права та закону в громадянському суспільстві: *Міжнародна науково-практична конференція*. Київ, Україна, 10–11 лютого 2017 р. Київ: Центр правових наукових досліджень.

SUMMARY

Koval M.M. The method of investigation of torture committed by National Police officers. - *On rights of a manuscript*.

Thesis for a Candidate Degree in Law (Doctor of Philosophy) in specialty 12.00.09 "Criminal Procedure and Criminology; Forensic examination; Operational search activity "(081 - Law). - National University "Lviv Polytechnic", Lviv, 2017.

The dissertation is the first in the national science of forensic science monographic research, which explores the problems of investigation of torture committed by National Police staff and formulates a number of provisions, conclusions and recommendations that are characterized by scientific novelty. In particular:

In the process of research the dissertation determined the circumstances that affect the methods of investigating torture committed by members of the National Police: high latency of torture; the lacks of the right to provide a method of investigation of torture; absence of a mechanism for registration and preliminary verification of the facts of torture, committed by law enforcement officers, etc.

The most frequent victims of police torture are: professional offenders, recidivists; persons who have committed a serious crime; persons who resist the police; socially unprotected citizens, etc. Summarizing the results of the study of criminal proceedings, the places of torture committed by members of the National Police are special car at delivery of detainees to the police department; room of the next; room for temporary detention in the police department; cabinet of investigator or operational officer; temporary detention isolator premises etc.

The results of the study, set out in the paper and the proposals we propose, provide the basis for the further development of a forensic methodology for investigating torture committed by National Police staff, improving its provisions, and implementing the formulated recommendations in the practice of the investigating authorities of the prosecutor's office, the SBU. Therefore, the provisions contained in the dissertation can be used to prepare the relevant teaching materials: textbooks, manuals, lecture courses, workshops (reference on the use of the results of the dissertation research № 67-01-493 dated 01.03.2017). Also, the results of the study may

serve as a basis for further investigation of the procedural and forensic aspects of the detection and investigation of torture committed by National Police officers.

The first section of the dissertation «The Theoretical and Applied Characteristics of Torture, committed by the staff of the National Police» consists of three subdivisions.

In subdivision 1.1 "Historiography of the scientific development of the problem of torture and methods of investigation" the theoretical and legal grounds for the development of a separate theory of torture and the methods of its investigation are analyzed. The study found that the concept of "torture" has appeared since the onset of justice in all states and was actually used by all law enforcement agencies as a means of obtaining indications and punishing convicted persons.

In subdivision 1.2 "Forensic characteristics of torture committed by National Police officers", the most characteristic time, place, circumstances, and methods of torture by police officers have been investigated and identified. It is confirmed that the torture committed by the police has a high latency due to the problems of detecting and reporting data to the UDPI. The processes of preparing, committing and concealing torture by police, as well as the means that they use to commit this crime, are described. It is established that the main ways of concealing the torture of a suspect or accused is the falsification of documents.

The main reasons for torture and ill-treatment by National Police officers include, first of all, the presence of a war in Ukraine; the growth of crime; the impunity of police officers who use unlawful methods in their work; imperfection of legislation; poor selection of personnel, as a result of which people with sadistic inclinations fall into the police; insufficient financial security of the police; low professional and cultural level of police officers.

In subdivision 1.3 "Characteristics of the person of policeman who committed the torture and the victim" the materials of the investigation of human rights organizations, criminal proceedings and judicial practice are analyzed, the range of police officers who commit torture, and the victim's personality were identified. It is confirmed that a policeman who committed illegal acts falling under the signs of torture is a servant who has an appropriate period of work in the law-enforcement structure, is "educated" in an

employee's team, is controlled by senior management, who by the "order" establishes the purpose of the investigation individually for each employee and every criminal proceeding. It has been proved that police officers who participated in hostilities and persons with high mental activity represent a significant social hazard.

The second section of the dissertation "Organizational Principles for the Investigation of Torture, Performed by National Police Officers" consists of three subdivisions.

In subdivision 2.1 "Initial Actions for the Detection of Torture by National Police Officers" the process of detecting torture committed by police officers is revealed. An algorithm for detecting torture at the initial stage of their investigation was determined: establishment of a source of information (statement about torture); collecting information about the victim's personality; establishment and review of the place of the event, which will help to find out the purpose, motives and goals of the offender, as well as the method and circumstances of committing a particular crime; identification of the offender; data entry to the ERPI; carrying out urgent investigatory (search) actions, etc.

In subdivision 2.2 "Typical investigative situations at the initial stage of the investigation of torture committed by National Police officers" the types of investigative situations in the initial stage of the investigation of these crimes were examined and the tasks for solving them were identified.

During the investigation criminal cases that opened criminal proceedings were detected. Tactical tasks have been defined and outlined depending on the existing investigative situation. Therefore, a general algorithm for the effective initial stage of the investigation of torture committed by law-enforcers is given.

In subdivision 2.3 "Features of the organization of planning for the investigation of torture committed by employees of the National Police" the peculiarities of the process of planning the investigation of torture committed by members of the National Police were investigated. It has been proved that the planning of the investigation of torture committed by members of the National Police is a method of organizing a pre-trial investigation, the essence of which is to determine the order of investigators

(investigations), depending on the existing investigative situation, which should be used to establish the circumstances to be proved in the criminal proceedings.

The third section of the thesis "Features of Tactical Support for Investigation of Torture by National Police Officers" consists of three subdivisions.

In subdivision 3.1 "Features of the tactics of conducting separate investigative (search) actions in the investigation of torture committed by members of the National Police" the tactics of conducting investigative (search) actions in order to effectively investigate torture committed by members of the National Police were disclosed. It is proved that during the investigation of torture committed by employees of the National Police, the tactic's feature is the psychological superiority of the investigator in carrying out certain investigative (search) actions (reviews, interrogations, exploration, etc.).

It has been determined that the tactics of carrying out an investigative (search) review of the inspection is to immediately carry out an overview of the place of commission of torture in order to establish the nature and mechanism of the event, the establishment of the means used and the documents made by the police officers regarding the suspects and defendants. The dissertation outlines the main tactical methods aimed at exposing the lie in the testimony of the suspect, the accused (the police officer).

In subdivision 3.2 "Tactical peculiarities of the use of special knowledge in the investigation of torture by national police officers" the types of forensic examinations in the investigation of torture committed by officers of the National Police were investigated. It was stated that the effectiveness of the investigation of torture committed by members of the National Police was dependent on the use of the achievements of science and technology and the possibilities of forensic examinations. It is confirmed that forensic examinations during the investigation of torture help to identify and study traces and other evidence, determine the psychological state of the participants in the criminal process, determine the degree of bodily harm, the cause of the death of the victim, answer a variety of questions by identifying and studying the facts of the crime and those who committed it.

In subdivision 3.3 "Features of overcoming the counteraction to the investigation of torture committed by members of the National Police" the main forms and methods of counteracting the investigation of torture committed by the employees of the National Police and the means of overcoming it are investigated.

It is confirmed that the counteraction to the investigation of torture committed by members of the National Police may be in the form of external or internal influence. It is established that one of the most common methods of counteraction, which poses a special danger to the investigation process, is the activities of senior officials of the National Police and the General Prosecutor's Office of Ukraine, which affect the process of not reporting to the ERPI data on torture committed by the police and the very process of investigation.

Key words: pre-trial investigation, crime, forensic characterization, criminal procedure, investigation technique, torture, investigation (search) action, judicial expertise.

LIST OF PUBLICATIONS BY THE SUBJECT OF DISSERTATION

1. Publications, in which there are published main scientific results of dissertation

1. Koval M., 2014. Interrogation of the victim in torture criminal proceedings. Customs business. Scientific and analytical journal, № 5 (95), Vol. 2. P. 183-190.

2. Koval M., 2014. Types of expertise and their significance in torture criminal proceedings. Political and analytical right. - Uzhhorod National University: law faculty special scientific e-publications. 6. P. 317-320.

3. Koval M., 2015. Forensic characterization of torture. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series "Jurisprudence". Vol. 2, iss. 14. P. 121-123

4. Koval M., 2015. The development of torture on Ukrainian lands. National University "Lviv Polytechnic" Bulletin. Series "Law Sciences". № 813. P. 251–255.

5. Koval M., 2015. Torture characteristics from the forensic perspective. National University "Lviv Polytechnic" Bulletin. Series "Law Sciences". № 824. P. 436–440.

6. Koval M., 2017. The victim as a participant of torture criminal proceedings committed by employees of the National Police. LEGEA ȘI VIAȚA. № 3/2 (303). P. 72–76.

2. Publications that reflect approbations

7. Koval M., 2015. Expertise assignment in torture criminal proceedings. The actual problems in reforming the legislation system of Ukraine : Materials of the International Scientific and Practical Conference. Zaporizhzhia, Ukraine, January 30-31, 2015. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia city public organization "Truth".

8. Koval M., 2014. Historical aspects of torture development. Nastoleni moderni vedy – 2014 : materialu X Mezinarodni vedecko-prakticka konference. Prague, 27 September - 5 October 2014. Prague: Publishing House «Education and Science».

9. Koval M., 2015. The subjects who enjoy defence of human rights against torture. Protection of human and citizen rights and freedoms in conditions of the state of law formation: corpus of theses IV All-Ukrainian scientific and practical conference. Lviv, Ukraine, May 27, 2015. Lviv: "Lviv Polytechnic".

10. Koval M., 2016. Tactical techniques of witness questioning in torture criminal proceedings. Relevant issues of criminal law, criminal procedure and criminalistics (on honoring memory of Hans Gross): A collection of materials of International scientific and practical conference. Lviv, Ukraine, January 29, 2016. Lviv: "Lviv Polytechnic".

11. Koval M., 2016. The role of the defender during the interrogation of the suspect in torture criminal proceedings. Improvement of the legal mechanism of protection of human and citizen rights and freedoms in conditions of criminal legislation reforming. - (Dedicated to the 200th anniversary National University "Lviv Polytechnic" and the 5th Anniversary of the Institute of Law and Psychology): A collection of materials. Lviv, Ukraine, October 28, 2016. Lviv: Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National University "Lviv Polytechnic".

12. Koval M., 2017. The legal status of victim in torture criminal proceedings. The role of right and law in civil society: International scientific and practical conference. Kyiv, Ukraine, 10-12 February 2017. Kyiv: Legal Research Center.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТУВАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПІВРОБІТНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ..	29
1.1 Історіографія наукового розроблення проблеми катувань та методики розслідування.....	28
1.2 Криміналістична характеристика катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції	48
1.3 Характеристика особи поліцейського, що вчиняє катування, та особи потерпілого	71
Висновки до першого розділу	82
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ РОЗСЛІДУВАННЯ КАТУВАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПІВРОБІТНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	85
2.1 Початкові дії з виявлення катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції.....	85
2.2 Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції.....	99
2.3 Особливості організації планування розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції	109
Висновки до другого розділу	120
РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КАТУВАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПІВРОБІТНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ	123
3.1 Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції.....	123
3.2 Тактичні особливості використання спеціальних знань при розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції	146

3.3 Особливості подолання протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції	166
Висновки до третього розділу	181
ВИСНОВКИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань
КК – Кримінальний кодекс
КПК – Кримінальний процесуальний кодекс
НПУ – Національна поліція України
СБУ – Служба безпеки України
ОВС – органи внутрішніх справ
ОРД – оперативно-розшукова діяльність
СОГ – слідчо-оперативна група
СРД – слідчі (розшукові) дії
НСРД – негласні слідчі (розшукові) дії
СІЗО – слідчий ізолятор
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ДНДЕКЦ – Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
МВС – Міністерство внутрішніх справ
ІТТ – ізолятор тимчасового тримання
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
КЗД – кімната для затриманих та доставлених
ЗМІ – засоби масової інформації

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним з найважливіших завдань держави є виконання вимог ст. 3 Конституції України щодо захисту життя та здоров'я людини, її честі і гідності, недоторканності і безпеки. Для захисту цих прав і свобод громадян України Основний закон (ст. 28) визначає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Виконання зазначених конституційних вимог є головним обов'язком правоохоронних органів України, зокрема підрозділів Національної поліції, які вживають заходи, спрямовані на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального правопорушення (ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»).

Катування, що вчиняються співробітниками Національної поліції, як правило, майже не існують окремо, ізольовано від інших видів злочинів у сфері службової діяльності. Найчастіше катування є тим засобом, за допомогою якого посадова особа слідчого (оперативного) підрозділу намагається отримати від підозрюваного чи обвинуваченого відомості щодо вчинення ним або іншою особою правопорушення, аби досягнути бажаного результату в службовій діяльності.

Статистичні дані засвідчують, що в структурі злочинів проти життя і здоров'я особи, катування в Україні становлять: 2012 р. – 47 злочинів; 2013 р. – 34; 2014 р. – 39; 2015 р. – 45; 2016 р. – 38. За ст. 127 КК України зареєстровано 19 кримінальних проваджень щодо співробітників поліції, до суду скеровано тільки чотири з них ¹. Як стверджують правозахисні організації, у кожному другому випадку, під час затримання підозрюваного у злочині співробітники поліції неправомірно застосовують фізичну силу та спеціальні засоби, а кожний третій випадок характеризується завданням сильного фізичного болю або інших насильницьких дій з метою морального приниження людської гідності. Кримінальні

¹ За даними статистики ГПУ про злочини, вчинені працівниками правоохоронних органів. Збірники обліково-аналітичних матеріалів за 2012–2016 рр.– К.:ГПУ.

провадження за фактами умисного нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з боку поліцейських стосовно підозрюваних чи обвинувачених, зазвичай, обмежуються проведенням внутрішнього службового розслідування, до суду передають тільки 3% проваджень (переважно ті, де були тяжкі наслідки, або так звані резонансні, що викликали масове обурення громадськості)².

Серед обставин, які негативно впливають на ефективність виявлення і розслідування катувань з боку співробітників Національної поліції, варто вказати високу латентність таких злочинів, а також те, що не сформовано спеціальних слідчих органів з досудового розслідування злочинів, що вчиняються співробітниками правоохоронних органів, згідно із Законом України «Про Державне бюро розслідувань» та ч. 4 ст. 216 КПК України.

Зважаючи на вищевказане, є потреба удосконалити засоби виявлення таких злочинів, які вчиняються співробітниками Національної поліції та методику їх розслідування.

Теоретичною основою дослідження стали праці українських і зарубіжних учених, які розробляли методику розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи: О. М. Бандурки, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, П. Д. Біленчука, О. М. Васильєва, В. К. Весельського, А. Ф. Волобуєва, Т. С. Волчецької, І. Ф. Герасимова, О. О. Юхна, М. В. Даньшина, В. А. Журавля, С. Ф. Здоровко, В. М. Карагодіна, О. Н. Колесніченка, В. П. Колмакова, В. О. Коновалової, К. Б. Левченко, В. В. Тіщенко, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, С. П. Мітричева, В. О. Комахи, В. О. Малярової, О. В. Мартовицької, Г. А. Матусовського, В. Д. Пчолкіна, Г. В. Москаленка, В. О. Образцова, М. В. Салтевського, С. О. Сафронова, В. Ю. Шепітька, А. В. Старушкевича, Р. Л. Степанюка, В. М. Шевчука, Р. М. Шехавцова, М. П. Яблокова, К. О. Чаплинського та ін.

Окремі аспекти кримінально-правової протидії катуванням висвітлено у працях І. І. Давидовича, Л. Д. Удалової, О. В. Денисової, К. В. Катеринчук,

² Моніторинг незаконного насильства в органах внутрішніх справ України (2012–2015 рр.)/Харківський інститут соціальних досліджень. – Х.: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. – 280 с.

О. О. Книженко, О. П. Левківської, Д. П. Маренича, Д. Г. Михайленка, Ю. О. Поліщука, Г. Н. Телесницького, Ю. Є. Ковалю та ін.

Останніми роками в Україні захищено дисертації, предметом дослідження яких були окремі, безперечно важливі, аспекти розслідування злочинів, що вчиняються співробітниками Національної поліції. Наприклад, питанням розслідування насильницьких злочинів, вчинених працівниками органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків, присвячена дисертація О. С. Жупіна (2014). Загальні аспекти катування розглянуто в дисертації В. Г. Озар (2015). Проте ці дослідження мають постановочний характер або ж стосуються лише загальних аспектів окремої проблеми розслідування катувань. Актуальним питанням у цьому контексті є створення ефективної методики виявлення і розслідування таких злочинів, зокрема із застосуванням тактичних прийомів, операцій та комплексу слідчих (розшукових) дій.

Наведені питання та необхідність їх вирішення з формулюванням науково-обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, для впровадження на законодавчому та практичному рівнях свідчать про актуальність теми дисертації, що й зумовило її вибір.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Роботу виконано на кафедрі кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» у межах науково-дослідної роботи «Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах розбудови правової держави» (номер державної реєстрації 0112U001217) та «Шляхи вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах розбудови правової держави» (номер державної реєстрації 0117U004015).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексне вивчення методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, а також розроблення й обґрунтування на цій основі пропозицій,

спрямованих на удосконалення криміналістичного забезпечення розслідування катувань та практики його застосування.

Для реалізації зазначеної мети потрібно вирішити такі *завдання*:

– здійснити історичний огляд дослідження поняття «катування» та методики його розслідування;

– окреслити криміналістичну характеристику катувань, вчинених співробітниками Національної поліції;

– охарактеризувати особу злочинця (поліцейського) та потерпілого від катувань;

– визначити початкові дії з виявлення катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

– охарактеризувати типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

– дослідити особливості планування розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції;

– визначити тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні катувань, вчинених співробітниками Національної поліції;

– розкрити особливості використання спеціальних знань у розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

– виокремити основні форми протидії розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, та засоби її подолання.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з розслідуванням катувань, вчинених співробітниками Національної поліції.

Предметом дослідження є методика розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є система загальнонаукових та спеціально-юридичних методів і прийомів наукового пізнання. З уваги на специфіку теми, мети і завдань роботи використано різні методи дослідження. Зокрема, *діалектичний метод* дозволив розглянути всі

питання теми в динаміці, виявити їх взаємозв'язок і взаємозумовленість, а також сприяв розумінню об'єкта дослідження щодо поєднання потреб наукових досліджень та практики з методикою розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції (розділи 1–3). Застосування *методу системного аналізу* правових норм дозволило виявити прогалини та суперечності в нормативно-правових актах і сформулювати пропозиції для удосконалення чинного законодавства (підрозділи 3.1, 3.2). *Історико-правовий метод* дав можливість дослідити генезу наукової думки щодо змісту правових понять катування (підрозділи 1.1, 1.2). *Порівняльно-правовий метод* застосовано для опрацювання стану наукової розробленості проблем катувань (підрозділи 1.1, 1.2). *Системний метод* дав змогу визначити структурованість розслідування катувань, системність його стадій, ознак, завдань, а також характерні риси (підрозділи 1.2, 2.1, 2.3). *Статистичний метод* використано для підтвердження одержаних теоретичних висновків за даними аналізу слідчої практики (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2), а *соціологічний метод* – під час анкетування й аналізу матеріалів опитування громадян, слідчих прокуратури, вивчення даних кримінальних проваджень за ознаками катування (підрозділи 2.1–2.3, 3.2).

Науково-теоретичне підґрунтя дисертації становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі філософії, теорії управління, правової статистики, соціології, кримінального права, криміналістики, кримінального процесуального права, судової експертизи, інших галузевих правових наук.

Нормативну основу дослідження становлять Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, чинні законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що визначають кримінально-процесуальні та криміналістичні засади методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції.

Емпіричну основу дослідження становлять результати узагальнення слідчої практики. Розглянуто дані офіційної статистичної звітності Генеральної прокуратури України (далі – ГПУ) за 2012–2016 рр.; щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та правозахисних

організацій; результати анкетування громадян та працівників слідчих прокуратури (150 осіб у Київській, Львівській, Одеській, Сумській, Харківській областях). Також вивчено матеріали 55 кримінальних проваджень за фактом вчинення катувань.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертація є першим у вітчизняній науці криміналістики монографічним дослідженням, у якому комплексно досліджено проблеми розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, та сформульовано низку положень, висновків і рекомендацій, що характеризуються науковою новизною. Зокрема:

вперше:

– визначено обставини, які впливають на методику розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції: висока латентність катувань; недоліки правового забезпечення методики розслідування катувань; відсутність механізму реєстрації і попередньої перевірки фактів катувань, вчинених співробітниками правоохоронних органів тощо;

– класифіковано категорії осіб, які найчастіше стають жертвами катувань з боку поліцейських: професійні злочинці, рецидивісти; особи, які вчинили тяжкий злочин; особи, які чинять опір поліцейським; соціально незахищені громадяни та ін.;

– виділено місця катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції: спецавтомобіль при доставлянні затриманих до поліцейського відділу; кімната чергового; кімната тимчасового тримання в поліцейському відділі; кабінет слідчого чи оперативного співробітника; приміщення ізолятора тимчасового тримання тощо;

– запропоновано низку змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів, спрямованих на підвищення ефективності процесу розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

удосконалено:

– елементи криміналістичної характеристики катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, до яких відносяться способи підготовки,

вчинення і приховування злочину тощо;

– типові ознаки особи злочинця (поліцейського), який вчиняє катування, за критеріями: віку, освіти, сімейного стану, правового статусу, психологічного стану тощо;

– вчення про інформаційні джерела, які є підставою для внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) про вчинення катувань співробітниками Національної поліції. До них відносять звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заяву потерпілого тощо;

набули подальшого розвитку:

– наукові положення, планування розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, яке здійснюється на основі висунутих слідчих версій, та планування окремих слідчих (розшукових) дій;

– рекомендації щодо проведення тактики окремих слідчих (розшукових) дій із врахуванням найпоширеніших способів вчинення та приховування злочину, наявності корупційних зв'язків, давання неправдивих свідчень, фальсифікації документів, можливої протидії слідчому тощо;

– положення щодо призначення судових експертиз (до них належать судово-медичні, судово-психіатричні, судово-криміналістичні) у кримінальному провадженні про катування, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

– відомості про форми протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції та засоби і методи подолання такої протидії; відмова у прийнятті заяви чи повідомлення про злочин та внесення до ЄРДР; приховування злочину шляхом створення фальсифікованих документів щодо вчинення катування підозрюваних (обвинувачених) тощо;

– засоби подолання протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції: правові (використання норм права, особливостей розслідування, захист учасників слідства) і криміналістичні засоби (методи, тактичні операції, прийоми й технічні засоби з виявлення і документування ознак протидії).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені в роботі висновки та пропозиції є основою для подальшого розроблення криміналістичної методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, удосконалення її положень, а також втілення сформульованих рекомендацій у практичну діяльність слідчих органів прокуратури, СБУ. Відтак наведені в дисертації положення можуть бути використані у:

- *науково-дослідній роботі* – як підґрунтя для подальших досліджень процесуальних і криміналістичних аспектів виявлення та розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

- *законотворчій діяльності* – як основа для розробки та внесення змін і доповнень до чинного законодавства України з питань розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

- *правозастосовній сфері* – як рекомендації, спрямовані на оптимізацію слідчої діяльності у розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції;

- *навчальному процесі* – під час викладання курсів «Кримінальний процес», «Криміналістика», спеціальних курсів з організації розслідування окремих видів злочинів у вищих юридичних навчальних закладах (на юридичних факультетах), також для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів: підручників, посібників, курсів лекцій, практикумів (довідка про використання результатів дисертаційного дослідження № 67-01-1313 від 31.07.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дослідження дисертантом виконано самостійно. Усі положення і висновки, що викладені в дисертації та складають її новизну, розроблені автором особисто.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація виконана й обговорена на кафедрі кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка», на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: «Актуальні проблеми реформування системи законодавства України» (м. Запоріжжя, 30–31 січня 2015 р.); «Nastoleni

moderní vedy – 2014 : materialu X Mezinárodní vědecko-praktická konference» (м. Прага, Чеська Республіка, 27 вересня – 5 жовтня 2014 р.); «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 27 травня 2015 р.); «Актуальні питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (на вшанування пам'яті Ганса Гросса)» (м. Львів, 29 січня 2016 р.); «Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах реформування кримінального законодавства (присвячена 200-річчю Національного університету «Львівська політехніка» та 5-річчю Інституту права та психології)» (м. Львів, 28 жовтня 2016 р.); «Роль права та закону в громадянському суспільстві» (м. Київ, 10–11 лютого 2017 р.).

Публікації. За результатами дисертації всього опубліковано дванадцять наукових праць, а саме: шість наукових статей у наукових фахових виданнях України; одна - у науковому періодичному виданні іншої держави; дві - у виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» та шість тез виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, списку використаних джерел та додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 161 сторінка, 26 сторінок – списку використаних джерел (265 найменувань), 25 сторінок – додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТУВАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПІВРОБІТНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

1.1 Історіографія наукового розроблення проблеми катувань та методики розслідування

Наміри України вступити до Європейського Союзу вимагають від її правоохоронних органів виконання завдань щодо забезпечення особистої безпеки людини, її життя і здоров'я, честі і гідності. Проте сьогодні доводиться констатувати, що повсякденна діяльність працівників Національної поліції України усе ще сповнена прагненням завищити цифри щодо запобігання, виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, методами неправомірного застосування фізичної сили, у вигляді жорстокого поводження та катування. Як свідчить практика, в процесі розслідування катування, вчиненого співробітниками Національної поліції, виникають певні труднощі, пов'язані зі способами та формами впливу на хід виявлення та розслідування таких правопорушень співробітниками правоохоронної системи. Одним з ключових завдань держави на сучасному етапі є формування адекватних організаційно-правових механізмів у протидії такій злочинності, яка руйнує систему захисту життя і здоров'я громадян.

Методику розслідування катування розробляли практики і вчені в структурі криміналістичної методики розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи. Водночас методика розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, має свої особливості, пов'язані з їхнім правовим статусом щодо розслідування злочинів у сфері охорони життя і здоров'я особи, яка підслідна поліції (ст. 215 КПК України). Крім того, поліцейські наділені повноваженнями застосовувати до правопорушників спеціальні засоби примусу (ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію»).

З аналізу проведених теоретичних та практичних досліджень випливає, що існує потреба розглянути особливості поняття «катування», роз'яснити норми нового КПК України, сформувані науково обґрунтовані криміналістичні рекомендації, які сприятимуть забезпеченню швидкого, повного й неупередженого розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції.

Проблеми визначення поняття «катування» розроблено у працях М. Бажанова, О. Бантишева, В. Борисова, В. Голіни, Б. Кістяківського, О. Кістяківського, В. Коваленка, В. Куца, Л. Левицької, О. Мартиненка, В. Маляренка, В. Матвійчука, А. Музики, В. Навроцького, О. Новакова, В. Петкова, В. Поповича, А. Савченка, В. Сташиса, І. Хавронюка, В. О. Шамрая, Ю. Шемшученка, Л. Шестопалової та ін.

Відповідно до Великого енциклопедичного юридичного словника слово «катування» означає заподіяння фізичного болю чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій [37, с. 336].

І. Хавронюк визначає юридичне розуміння катування – це спосіб умисного заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, зокрема отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб [172, с. 316].

З історичних джерел встановлено, що фактично всім культурам і народам відомі факти катувань, завдання шкоди здоров'ю в деяких випадках не каралося, а навіть підтримувалося владними органами та вважалося одним із способів покарання особи або отримання від неї певної інформації чи примушування її до виконання тих чи інших дій, що протягом багатьох століть використовувалися як законний засіб «витягування» зізнань та покарання засуджених осіб [201, с. 123].

Ще в давнину при застосуванні катування використовували термін «кат». Так, його можна віднайти в давніх нормативно-правових документах, зокрема в Литовських статутах (1529, 1566, 1588), що діяли на території України, актах Магдебурзького права, де визначено, що тілесні покарання і смертну кару виконував кат [150, с. 47]. Тому можемо стверджувати, що термін «катування» походить від слова «кат».

В. Даль дає таке визначення цього поняття: «Кат - виконавець страти; кат, заплічних майстер» [61, с. 11].

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає поняття «кат» як «той, хто здійснює смертні вироки або тілесні покарання, бере на тортури» [39, с. 420].

Загалом тлумачення терміна «катування» можна знайти в різних документах, актах і кодексах різних країн, які відрізняються між собою своєю метою, цілями, суб'єктами.

Скажімо, у Стародавньому Римі, в республіканську епоху, катування застосовували тільки до рабів, під час їх допиту як обвинувачених і свідків; а вже в імператорську епоху катуванню стали піддавати повноправних громадян, спочатку тільки у випадках звинувачення в образі Вітчизни, а потім і за інших звинувачень. Катування застосовувалось поза судом, під наглядом особливого чиновника – *judex quaestionis*, який допитував катованого і записував його свідчення у протокол. Катування в Римі полягало в перетині різками, розтягуванні членів на цапа або на мотузках у висячому положенні, підвішуванні на залізних гаках [240].

Першу «директиву» щодо застосування катувань до вільних громадян (не рабів і не злочинців) оголосив ще Юлій Цезар. Деяко пізніше так званий легальний принцип оцінки доказів, який поширився на територію всієї середньовічної Європи, проклав дорогу до найширшого запровадження катувань як нормального методу доказування в тогочасному кримінальному процесі [152, с. 48].

Під час правління імператора Тиберія катування було невід'ємною процедурою на досудовому слідстві. Зокрема, застосовували такі види катування,

як шмагання до смерті колючими гілками терну, розпорювання тіла сталевими гачками, відрубання кінцівок, занурення під воду, а також перев'язування статевих органів, внаслідок чого людина помирала довгою та нестерпною смертю від затримки сечовипускання. Тиберій регулярно відвідував тюремні камери та був присутній при катуваннях. Він увійшов в історію не тільки як жорстокий правитель, а й як засновник інквізиційного процесу, що став поширюватися у світі. Його послідовниками були не менш жорстокий Гай Калігула, імператори Клавдій, Нерон та ін. Так, Гай Калігула, ставши повноправним правителем, іноді сам застосовував такі методи катувань, як клеймування людей розпеченим залізом, виколювання очей. Поширеним методом за правління Калігули було «колесування» – людину прив'язували до колеса, яке швидко розкручували спершу в один, а потім в інший бік. Так тривало досить довго, поки катована особа не давала свідчень або не помирала від завданих травм. Окрім фізичних катувань, Калігула практикував ще й психологічні, що завдавали не меншої шкоди. Як свідчив римський історик Гай Светоній Транквілл, Калігула примушував батьків бути присутніми при страті синів. Так, за одним з них він послав ноші, коли той спробував ухилитися через нездужання; іншого він одразу після страти запросив до столу і різними люб'язностями змушував жартувати і веселитися [231, с. 115].

За час правління імператора Нерона застосовували й «витончені» катування, за допомогою яких людина помирала повільно, йдеться про отруту та перерізування вен. Нерон сам підносив жертві отруту, а після того, як вона її випивала, з цікавістю спостерігав за результатом. Інших засуджених він примушував різати собі вени у ванній з теплою водою, а в разі відмови це робити до процесу залучали лікаря. Навіть дітям засуджених не пробачали провини батьків: їх, як правило, виганяли з Риму або убивали отрутою і голодом; одні були омертвлені за спільним сніданком, разом зі своїми наставниками і прислужниками, іншим заборонено було заробляти собі на харчування [231, с. 163]. Отже, віддавна в Римі застосовували різні види катувань, їх вибирав сам правитель.

Досить широке застосування катування одержало у справах про ересінаприкінці XIV ст., коли розвивалося канонічне право. Спочатку катування виконували світські, а не духовні власті (*ecclesia abhorret sanguinem*), але з часів папи Урбана V духовенство, щоб зберегти таємницю процесу, перестало звертатися за сприянням до світської влади [240].

Щодо застосування катувань в Іспанії в XV ст., то найперше потрібно згадати Великого інквізитора Томаса Торквемаду (1474). Він ухвалив інструкції, які регулювали застосування катувань для забезпечення ефективності судового слідства. Катування здійснювали водою та вогнем, широко застосовувався «іспанський чобіт», а також диба. Як правило, особа, яка потрапила до рук Великого інквізитора, помирала в темниці, а інших, які пройшли попередній етап – катування, чекав наступний – «аутодафе», суть якого полягала в тому, що раз на рік усіх засуджених до смерті, які вижили після катувань, спалювали на вогнищі [38]. Наприклад, у відомій на весь світ книзі монахів-домініканців (1487), яку римські папи неодноразово рекомендували як посібник для допиту відьом та інших відступників від церкви, досконало описано процес проведення катувань [252, с. 277–338].

Перше наукове дослідження способів катування під час кримінального провадження датоване кінцем XV ст. У 1486 р. викладачі Кельнського університету Я. Шпренгер і Г. Крамер написали посібник інквізитора «Молот відьом» («*Nexenhammer*»), який містив детальну процедуру судочинства з тим, «щоби як духовні, так і цивільні судді мали готові прийоми катувань під час ведення суду. Це був, по суті, перший кримінальний процесуальний кодекс [4].

На початку XVI ст. імперське законодавство в Німеччині визнає вже за необхідне встановити межі безмежного застосування катування. Статут Карла V (*Halsgerichtsordnung*) наказує суддям не піддавати нікого тортурам, поки не буде встановлено ґрунтовних і достатніх доказів проти підозрюваного і поки не доведено існування злочину. Показання обвинуваченого, яке він дав під час застосування катування, навіть не записували, а в протокол вносили показання, дане безпосередньо після катування. Через кілька днів обвинуваченого знову

запитували, чи підтверджує він свої показання. Особливо широко практикували катування під час «епідемії» процесів відьом, коли для застосування катування було достатньо лише підозри в чаклунстві. Катування застосовували не тільки до постановлення вироку як спосіб виявлення винності підсудного, а й після засудження винного для виявлення його спільників.

Самі форми катування були надзвичайно різноманітні і змінювалися відповідно до умов часу і місця: так, лише в Німеччині наприкінці XVI ст. практикували від 60 до 70 видів катувань. Застосовували найрізноманітніші знаряддя, наприклад, іспанські залізні черевики з цвяхами, які при закручуванні черевика впиналися в ногу, або шотландський чобіт, що складався з дерев'яних дощочок, які стискались на нозі гвинтом, а для посилення болю між ногою і дощечками заганяли молотком дерев'яні клини або ж вбивали цвяхи під колінну чашку. У деяких місцевостях обвинуваченого садили в крісло або клали на лавки, всіяні цвяхами, які впиналися в тіло, або ж прив'язували до дошки і розтягували за руки і ноги, при цьому цвяхи або ножі різали тіло. У Нюрнберзі застосовували катування «шпиговане зайця»: по голій спині проводили кілька разів особливим вальком з набитими цвяхами, які вирізали цілі смуги шкіри і м'яса. Саме катування поділялось на кілька ступенів або градусів, причому суд заздалегідь визначав порядок і ступінь, до якого потрібно було довести катованого, і визначав запитання, які ставили під час катування. Якщо обвинувачений витримував катування і не зізнавався, то його вважали виправданим або, у важливіших випадках, засуджували до пом'якшеного покарання.

В Австро-Угорщині порядок застосування катування вперше було регламентовано статутом Марії-Терезії (*Constitutio criminalis Theresiana*) 1768 р., коли законодавство вже вступило на шлях скасування катування. Статут Марії-Терезії дозволяв суддям застосовувати тільки описані в законі знаряддя катування, а саме катування допускалось лише з дозволу вищого кримінального суду при обвинуваченні у злочинах, що тягнуть за собою смертну кару. Якщо обвинуваченому за законом загрожувало тяжке тілесне покарання, то за достатніх доказів він міг бути підданий тільки упередженому допиту, в інших, менш

важливих справах не допускалось. Застосування катування не допускалось і в тих випадках, коли обвинувачений сам зізнавався або наявними доказами викривався у скоєнні приписуваного йому злочину. Від катування були звільнені божевільні, недоумкуваті, глухі і німі, малолітні, які не досягли 14-річного віку, люди похилого віку (яким понад 60 років), каліки, поранені, хворі та вагітні жінки. Осіб вищих станів дозволялося допитувати під катуванням тільки в разі державної зради та інших найтяжчих злочинів. При застосуванні катування мав бути присутній лікар або хірург, який зобов'язувався спостерігати, щоб не було завдано шкоди здоров'ю обвинуваченого.

У богемських та австрійських землях застосовували різні катування. У Богемії, наприклад, це: 1) затискання пальців рук в особливій лещата (Daumstock), причому для посилення страждання по лещатах били молотком, 2) шнурування (Schnurrung) витягнутих вперед рук мотузкою і 3) розтягування тіла допитуваного на сходах, причому для посилення катування допитуваному припікали боки восковими свічками. В Австрії, крім затискання пальців у лещата і шнурування (останнє виконували інакше, ніж у Богемії), застосовували ще підняття допитуваного в повітря на мотузці, пропущеної через укріплений у стелі блок, причому катування посилювалася підвішуванням до ніг важких гир. На розсуд суду замість одного із зазначених вище видів катування могли застосовувати затискання ніг в іспанські черевики.

На тлі сусідів середньовічна Україна виглядала ледь не оазою гуманізму, де катування в карному процесі застосовували лише у виняткових випадках, коли показами двох або більше свідків чи показами самого обвинуваченого було неможливо довести вину чи невинуватість підсудного. При цьому смертна кара застосовувалась набагато рідше, ніж у сусідніх країнах. Причиною було поширення на українських теренах Магдебурзького права, що встановлювало самоуправління міст. Робота ката, яку мав оплачувати магістрат, коштувала недешево, власного ката мало далеко не кожне місто, тож мордування, як і смертна кара, траплялись у судовій практиці не так і часто [240].

У своєму дослідженні М. Івановський згадує, що проблеми катування розглядали на початку XVIII ст. Вольтер, Чезаре Бекарі, вони активно виступали за заборону катування [5].

Австрійський і німецький юрист-кримінолог та фахівець у галузі міжнародного права Франц фон Ліст у своїх працях (середина XVIII ст.) розглядав катування як тілесні ушкодження, фізичне насильство, погрози, посягання на свободу особи тощо [153, с. 18–25, 56–66].

У Європі обмеження щодо застосування катування діяло тільки з кінця XVII ст. і пов'язане було з поширенням гуманістичних ідей Просвітництва. Першою країною, в якій були скасовані всі види тортур під час судочинства, стала Пруссія – там тортури фактично були скасовані 1754 р. (формально у 1805-му). Наприкінці XVIII ст. катування було скасовано у дрібних німецьких державах, які взяли французьке кримінальне законодавство, але після падіння Наполеона I в деяких державах катування знову відновили; остаточно було скасовано в Ганновері 1822 р., у Готі – 1828 р. У Скандинавських державах та в Англії, завдяки розвитку суду присяжних, катування рано вийшло з ужитку. В Англії останні випадки застосування катування були в XVI ст., і вже за царювання Єлизавети катування визнавалося зловживанням. В Остзейському краю, коли він належав Швеції, катування було скасовано Карлом XI 1686 р. [261]. У СРСР 4 квітня 1953 р. міністр внутрішніх справ видав таємний наказ «Про заборону застосування до арештованих будь-яких засобів примусу і фізичного впливу», тобто катування [193]. Але викоренити це явище в колишній тоталітарній державі було майже неможливо, як і в інших державах.

З історії середньовіччя випливає, що головною підставою для винесення вироку було зізнання обвинуваченого із застосуванням різних способів катування (тілесні ушкодження, побиття, інші фізичні мучення).

Поява проблем катування на теренах нашої держави бере початок з середньовічної епохи правління Чингісхана (1206), коли головним способом отримання доказів вважалось «взяття на муки». Царський судебник 1550 р., Соборне Укладення 1646 р., Указ 1673 р. передбачали обов'язкові способи

катування за підозрою у скоєнні тяжкого злочину. Стандартною процедурою на той час було триразове катування вогнем та батогом, а смертна кара передбачалась як основний вид кримінального покарання. Урешті-решт, мордувати стали навіть у деяких цивільних справах [5]. В історії можна простежити, що деякі види катування, які застосовували ще до нашої ери, відображено як кримінальні покарання.

За правління Івана Грозного катування прирівнювалось до смертної кари за ступенем жорстокості. Так, під час Новгородського погрому 1570 р. заколотників кілька днів катували, а потім топили в річці разом з дружинами і дітьми [218, с. 559–560; 242, с. 150]. Як писав Г. Штаден, «цілих шість тижнів без перерви тривали жах і нещастя в цьому місті» [253, с. 90].

Згідно з тодішніми політико-релігійними поглядами, смертна кара та катування виконувалися лише у визначені дні – будні. У святкові дні заборонялось катувати і страчувати. Проте указом царя від 26 квітня 1639 р. було дозволено це робити щодо розбійників і «татей» (тать – крадій, хижак, викрадач, хто украв щось, хто краде за звичаєм, схильний до цього) [61, с. 600]. Це мотивувалось тим, що «вони самі як у прості дні, так і в святкові, православних б'ють і мучать, і вогнем палять, і до смерті забивають» [185, с. 226].

А. Курбський, коментуючи методи варварських розправ, зазначає, що застосовувались жорстоке бичування, шматування тіла жертви гострими металевими кігтями, обценьками, різання по суглобах, перетирання мотузками пополам не тільки чоловіків, але й «жон благородних», та інші безчесні й нечувані види мучення [148, с. 191–192].

Особливу жорстокість виявляв і Лже Дмитрій, який був прихильником масових катувань. Процедура катування в тодішніх органах дізнання («губних избах» – органах місцевого врядування у Росії XVI–XVII століть, на які покладалися розшук і суд у кримінальних справах [216, с. 352]) стали звичним і повсякденним явищем. У правосвідомості людей стиралася межа між покаранням батогом і вседозволеністю катування.

Просвітитель Франсуа Марі Вольтер писав, що катування застосовували як головний доказ, який має навіяти жах усьому світу. Воно вело не до розкриття істини, а до непотрібного спричинення найболючішої смерті [46, с. 264–267]. Адже коли все тіло людини пронизує сильний біль, вона шукатиме собі якнайшвидшої смерті і, можливо, за допомогою катування не отримується того, чого хотілось, необхідної інформації.

Також Вольтер зазначав, що, читаючи тогочасні законодавчі акти і книги з правових питань, можна зробити висновок, що всіх їх писав кат. У книгах, писав він, зустрічаються «ці жахливі слова – підготовчі тортури, попередні тортури, екстраординарні тортури, тортури з обмовками відносно доказів, тортури без обмовок про них, у присутності лікарки, хірурга, тортури, вживані до жінок і дівичь» [46, с. 264–267].

У Середні віки широке застосування тортур було пов'язано з розшуковою формою кримінального процесу. Тортури часто використовували в діяльності Інквізиції. Тортури були поширені також серед радикальних течій протестантизму; методам тортур приділено багато місця у трактатах з кримінального права Б. Карпцова [184].

Процедура катування на українських землях також була суворо внормована. Спочатку кат показував обвинуваченому зняряддя тортур, і лише якщо підсудний відмовлявся свідчити, кат брався до роботи – як правило, розтягував людину на дибі та палив ступні свічками. При цьому кат не мав права завдавати каліцтва, оскільки якщо після трикратного повторення «дізнання» людина не визнавала себе винною, суд її мусив звільнити з-під варти (і таких випадків було чимало). Якщо ж обвинувачений давав викривальні зізнання, наступного дня він мав їх повторити вже без примусу в залі суду [240].

Втім траплялись значущі процесуальні порушення. Так, 1634 р. у Львові трьох жінок – Єву Грубарку, Доротею Смоличку та Єву Питлоху – звинуватили у чаклунстві. На дибі вони визнали провину, але в наступному судовому засіданні заперечили свої слова та розповіли про неприпустимі порушення процедури

катування. Зокрема, Єву Грубарку брали на муки дев'ять разів. Однак за вироком суду їх обох таки стратили [93].

Нерідко фіксували катування у вигляді самосуду. Так, 1738 р. шляхтича Михайла Матковського закатавав натовп на чолі зі священником. На той час в Росії (Україні), як і в більшості європейських країн, більшість обвинувачених суд піддавав катуванню за відьомство: в Італії, Франції це були жінки – 78%; у Росії (70%) та Ісландії (90%) чоловіки[93].

Історик з Києво-Могилянської академії Катерина Діса у своїй ґрунтовній праці «Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття», проаналізувавши архіви чотирнадцяти міст, встановила, що катуванням були норми матеріального права – «Саксонське зеркало», «Карлінський кодекс» чи приписи Бартоломея Гроїцького, за якими перед вибором страти здійснювалося катування [96].

Російський історик С. Мельгунов розповідає, що після революції 1917 р. в Росії у кожному регіоні простежувалась своя специфіка катувань. Наприклад, у Ставропольському карному розшуку практикували «гарячий підвал», «холодний підвал», «вимірювання черепа». У Луганську підозрюваних різали бритвою, обливали холодною водою, виламували нігті плоскогубцями. У Полтаві та Кременчуку багатьох священників саджали на кіл. Улюбленим способом коменданта Харківського НК було устроїти кинджал на сантиметр у тіло допитуваного і потім повертати клинок у рані. Після його допитів люди повертались у камери каліками: в одного на обличчі велике садно, не вистачає чотирьох зубів, під оком суцільний синяк; усіх синяків десятки; другого після допиту везуть у лікарню, де він помирає [162, с. 121–123].

Як можна побачити з історії, мотиви катування були такі: покарання за злочин; публічна демонстрація з метою залякування глядачів; примушування зізнатися у вчиненні злочину або відкрити якусь таємницю; насолода від завданих мук. У таємних товариствах і сектах складовою частиною обрядів були ритуальні катування [52, с. 67–68]. Але найчастіше катування застосовували для отримання зізнання, інформації про скоєний злочин чи осіб, які їх вчинили.

Сучасне визначення поняття «катування» подано в міжнародних правових актах та в українському законодавстві.

У ст. 3 «Заборона катування» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, проголошеної Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р., зазначено, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [112].

Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ООН від 9 грудня 1975 р. (катування – будь-яка дія, за допомогою якої людині навмисно завдається сильний біль або страждання, фізичне чи розумове, з боку офіційної особи або за її підбурювання з метою отримання від неї (тобто людини) або від третьої особи інформації або зізнань, покарання її за дії, які вона здійснила або у скоєнні яких підозрюється, або залякування її чи інших осіб. До «катування» не належать біль або страждання, що виникають тільки через законне позбавлення волі, зважаючи на стан, властивий цьому або в результаті цього, тією мірою, наскільки це сумісно з Мінімальними стандартними правилами поводження з ув'язненими. Катування – це посилений та навмисний вид жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання) (ст. 1) [65].

Міжнародний документ «Токійська декларація. Основні лікарські принципи, стосовно тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження або покарання при затриманні та ув'язненні» Всесвітньої медичної асоціації від 1 жовтня 1975 р. визначає катування як умисне, систематичне або одноразове заподіяння фізичних або психічних страждань однією людиною або кількома, що діють самостійно або за чийсь наказом, з метою змусити іншу людину дати інформацію, зробити визнання або з будь-якими іншими цілями) (визначення з преамбули документа).

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ООН від 10 грудня 1980 р.

містить таке визначення: «катування – будь-яка дія, котрою будь-якій особі зумисне завдається сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди». Дефініцією катування не охоплюється біль або страждання, котрі виникли в результаті законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково (ст. 1) [113].

У ст. 2 Міжамериканської конвенції Організації американських держав про запобігання катуванням чи покаранням за їх застосування від 9 грудня 1985 р. вказано, що катування – це будь-який навмисно вчинений акт, за допомогою якого будь-якій особі завдано фізичний чи психологічний біль або страждання з метою кримінального розслідування, як засіб залякування, як засіб покарання цієї особи, як превентивний захід, як санкція або в будь-яких інших цілях. Катуванням вважається і застосування до будь-якої особи методів впливу, спрямованих на руйнування особистості жертви або на зниження її фізичних і розумових здібностей, навіть якщо такі методи не завдають фізичного болю або психічних страждань [165].

Згідно з приміткою до принципу 6 Зводу принципів захисту всіх осіб, що підлягають затриманню або ув'язненню в будь-якій формі (1988) термін жорстокі, нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поведження або покарання потрібно тлумачити так, щоб забезпечити, по змозі, найширший захист проти зловживань фізичного чи психологічного характеру, враховуючи утримання затриманої чи ув'язненої особи в умовах, які позбавляють її, тимчасово або постійно, будь-якого з її природних почуттів: зору, слуху, просторової або часової орієнтації, та які здатні принизити чи образити її, зламати її фізичний чи моральний опір [230].

В окремих актах Європейського суду зазначається, що до актів катування та іншого жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження потрібно відносити і такі: позбавлення сну, харчування і води, багатогодинне стояння біля стіни, одягання капюшонів, утримання в приміщенні з постійним та голосним звуком або в підвалі, де особа ризикує наразитися на небезпеку нападу щурів, розлучення матері з немовлям, поміщення здорової людини до психічно хворих; надзвичайно жорстокою визнається затримка тривалістю в кілька років між винесенням та виконанням смертного вироку, коли держава не дотримується розумного строку для оскарження вироку і прийняття рішення про помилування; такими, що принижують гідність людини, визнаються гоління голови, виставлення оголеної людини на очі інших людей, примушування одягатися так, щоби це викликало насмішку, примушування їсти неїстівні речовини тощо.

Україна, прагнучи наслідувати правові стандарти міжнародної спільноти із захисту основних прав і свобод людини та громадянина, здійснює гуманізацію всієї правової системи, зокрема й законодавства. Про гуманізацію законодавства свідчать положення ст. 28 Основного закону: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [117].

У чинному Кримінальному кодексі України законодавець зазначає такі способи катування, які характеризуються: 1) діями – нанесення боїв, мученням або іншими насильницькими діями; 2) наслідками у виді заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання; 3) причиновим зв'язком між вказаними діями і наслідками [172, с. 294].

Як і будь-яка дія, катування має свої ознаки, а саме: 1) визначена мета; 2) вчиняється з умислом; 3) суб'єкт.

Аби розкрити, що таке катування, які дії при цьому вчиняються та які наслідки настають, найперше потрібно з'ясувати походження цього терміна. Спробуємо здійснити порівняльну характеристику терміна «катування», визначення якого наведено в кримінальних кодексах різних державах.

Наприклад, у Польщі катування застосовують з метою повернення боргу [226]. У Данії катування здійснюють у зв'язку з особистими політичними переконаннями, статтю, расою, кольором шкіри, національною чи етнічною належністю, віросповіданням або сексуальною орієнтацією [233, с. 139]. У розділі 157 (2) Кримінального кодексу цієї країни вказано, що катування означає спричинення шкоди тілу або здоров'ю чи сильного фізичного, психічного болю або страждання: 1) з метою отримання інформації або зізнання від когось; 2) покарати, залякати чи змусити когось зробити щось, постраждати чи утриматися від чогось; 3) у зв'язку з особистими політичними переконаннями, статтю, расою, кольором шкіри, національною чи етнічною належністю, віросповіданням або сексуальною орієнтацією [233, с. 139].

Відповідно до Кримінального кодексу Азербайджану, катування – це заподіяння фізичних або психічних страждань шляхом систематичного нанесення побоїв чи іншими насильницькими діями, якщо це не спричинило наслідків, зазначених у ст. 126 і ст. 127 цього Кодексу (ідеться про завдання тяжкої та менш тяжкої шкоди здоров'ю) [232, с. 156].

У Кримінальному кодексі Грузії катування визначено як систематичні побої чи інше насильство, заподіяне шляхом фізичного чи психічного страждання потерпілому [232, с. 176].

У Кримінальному кодексі Республіки Таджикистан дано таке тлумачення катуванню: це заподіяння фізичних або психічних страждань шляхом систематичного нанесення побоїв або іншим насильницьким способом, якщо це не спричинило наслідків, зазначених у ст. 110 і ст. 111 цього Кодексу, а саме заподіяння тяжкої та середньої тяжкості шкоди здоров'ю [234, с. 135].

З наведених визначень терміна «катування» у кримінальних кодексах різних держав можна зробити висновок, що катування застосовувалось шляхом заподіяння фізичних і моральних страждань різними способами з метою отримати інформацію [104, с. 255].

Якщо ж порівнювати українські та російські варіанти основної термінології, то українські терміни «катування» («тортури»), «мордування» та «мучення»

мають таке значення російською мовою (відповідно): «пытки», «истязания», «мучения». При цьому, як стверджує В. Даль, російські терміни «истязание» та «пытки» є синонімічними [60, с. 63].

Відзначимо, що в історії розвитку катування часто вживали й термін «тортури». Це поняття іноземного походження (від франц. «torture» – катування, мордування, мука; від латин. «tortura» – скручування) [262, с. 111]. У наш час саме цей термін («torture») вжито в англomовному оригіналі текстів міжнародних конвенцій, присвячених запобіганню катуванню. Тортури – це фізичне насильство, катування під час допиту обвинуваченого, щоб домогтися від нього зізнання; катування, муки, тортування [39, с. 1464].

Ототожнює терміни «катування» і «тортури» й юридична енциклопедія, де вказано, що катування, тортури – це умисне заподіяння іншій особі фізичних і моральних страждань, пов'язане з особливим мученням потерпілого [262, с. 67].

Тортури, на відміну від інших форм жорстокого поводження (наприклад, катувань, побоїв), мають чітку цільову установку – примус катованого до чого-небудь, зокрема до дачі інформації, здійснення яких-небудь дій або відмови від них тощо.

На соціально-правову оцінку тортур впливають три основні ознаки: а) жорстокість; б) насильницьке посягання на права людини в цілях примусу, приниження, залякування чи дискримінації; в) порушення соціальних, зокрема правових, норм взаємодії членів суспільства між собою і з державою.

Тортури – це суспільно небезпечне діяння, що виражається в незаконному придушенні свободи волі людини шляхом заподіяння фізичних або душевних страждань, мук для примусу до певних дій або відмови від них, дачі інформації або з метою залякування, приниження чи дискримінації [246, с. 16]. На нашу думку, термін «тортури» застосовували ще в Середньовіччі, і метою його було також знуцання над нижчою верствою населення та приниження, а катування, яке застосовують сьогодні, має на меті отримати інформацію про злочинні дії особи катованого чи інших осіб. Вважаємо поняття «катування» ширшим, ніж

«тортури», оскільки «катування» регулює заборону жорстокого поводження, на родовому рівні, а не тільки щодо певної ситуації, як це робить термін «тортури».

При вчиненні будь-яких дій настають наслідки, так само катування тягне за собою низку негативних наслідків, які впливають і на фізичний, і на психологічний стан особи (катованого).

При вчиненні злочину дії осіб бувають різними, як і наслідки. Виміряти та визначити їх конкретно важко. У пам'яті особи, до якої застосовували катування, надовго залишаються спогади про такий вплив, і фізичний, і психологічний. Адаптація катованої людини проходить дуже повільно й позначається на її психіці, сім'ї і загалом на суспільстві.

Оскільки катування може бути фізичним та психологічним, відповідними будуть і наслідки.

Фізичне насильство як прояв катування зумовлює настання часто тяжких і непоправних фізичних наслідків для катованої особи. Фізичні наслідки, спричинені катуваннями, різняться залежно від застосованих методів насильства. Ті, хто пережив катування, можуть страждати від численних симптомів, серед яких найчастіше спостерігаються: а) хронічний біль; б) головний біль; в) біль у спині; г) проблеми з ходьбою та іншими повсякденними рухами; д) неврологічні проблеми; е) проблеми із зубами [189, с. 9].

Багато які зі способів катування у формі фізичного насильства не залишають слідів на тілі людини, а отже, дуже важко одержати докази, які можна використати в суді. Тому важливо, щоб медичні працівники та особи, які здійснюють моніторинг прав людини, знали симптоми можливого насильства, щоб їх відшукати і зафіксувати. Коли є підозра у вчиненні катування, потрібно провести повний зовнішній огляд тіла людини і докладно задокументувати наявність таких ознак: а) схуднення через погане харчування; б) свіжі шрами, рубці; в) синці; г) переломи; д) опіки; е) крововиливи, кровотечі; є) проблеми із зубами; ж) неврологічні проблеми; з) проблеми з опорно-руховим апаратом. Отже, якомога швидше треба сфотографувати фізичні ознаки катувань [189, с. 10], а також звертатись по допомогу до лікаря для фіксації слідів.

При фізичному катуванні ознаки виявляють за допомогою спеціального медичного обстеження [158]. При цьому звертають увагу на такі зовнішні ознаки:

– будь-які очевидні тілесні ушкодження, такі, як пухлини, забиті місця, порізи, обірвана шкіра або опік;

– будь-які труднощі при рухах, наприклад, при ходінні, підйомі сходами, сидінні, стоянні, нахилах або підйманні рук;

– будь-які відхилені форми або положення спини, рук або ніг [202, с. 28].

Дослідження окремих дослідників засвідчують, що 90% осіб, які пережили катування, скаржилися на біль в органах опорно-рухової системи [265, с. 19]. Як показує практика, у справах про тяжкі злочини до затриманих осіб застосовують гумові кийки, якими завдають удари саме по голові [192].

Для психологічного насильства характерні випадки, коли жертва зазнала умисних моральних катувань, таких як тримання в окремій камері, сексуальні приниження, погроза смертю або заподіянням шкоди членам сім'ї тощо [202, с. 28]. У таких людей нерідко порушується самоусвідомлення. Вони переживають психічну травму знову і знову, намагаючись уникати ситуацій, що нагадують катування, їм часто властиве сильне відчуття страху. Як свідчить практика, один із заарештованих у Кіровоградській області не витримав на черговому дізнанні катувань і викинувся з вікна. Ось як описав цю ситуацію один із постраждалих: «Коли адвокат вийшов, мене знову катували, а потім сказали: «Знімай штани, будемо підключати електричний струм до статевих органів. Це зламало мене вкрай» [220, с. 20–21].

Психологічні наслідки катування спричиняють недієздатність, вони характерні майже для всіх жертв катувань. Одним з найпоширеніших наслідків є відчуття в людини після катувань, що вона змінилася [265, с. 20–22].

Щодо соціальних наслідків катування. Катування – це «прихована» проблема в багатьох суспільствах. Люди, які їх пережили, нелегко відкривають свій досвід. Вони часто бояться відплати або переслідування; іноді навіть соромляться того, що пережили. Більшість почувається ніяково при обговоренні

катувань. Тому багатьом із тих, хто їх пережив, важко пристосуватися до суспільства і продовжувати звичайне життя.

Деякі автори виділяють і психосоматичні наслідки катування. Здебільшого жертви катувань страждають від болю в органах кількох систем, але при ретельному медичному обстеженні в більшості випадків не виявляється якоїсь хвороби, тобто біль має психосоматичну природу. Найчастіше психосоматичні скарги стосуються голови, серця, шлунково-кишкового тракту та статевих органів [265, с. 22].

Отже, як ми вже переконалися, завдання і цілі катування сформувались ще в минулому, проте, на жаль, збереглися донині.

Основна проблематика дослідження методики розслідування злочинів проти життя і здоров'я, зокрема катування, представлена в роботах відомих учених-криміналістів України: Ю. Аленіна, В. Бахіна, А. Волобуєва, В. Галагана, В. Гончаренка, В. Журавля, А. Іщенка, Н. Кліменко, В. Коновалової, В. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, Є. Лук'янчикова, Г. Матусовського, В. Озар, М. Салтевського та ін.

У 2005 р. вчені під керівництвом В. Бахіна видали науково-практичний посібник «Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів», у якому закладено основи першочергових слідчих (розшукових) дій при розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я особи [178, с. 176].

У 2009 р. Генеральний директорат з прав людини і правових питань в Україні розробив і видав Керівні принципи застосування європейських стандартів «Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження», у яких зазначено, що обов'язок ініціювати розслідування виникає, коли компетентні органи одержують правдоподібну заяву або інші достатньо чіткі вказівки на те, що міг мати місце серйозний факт жорстокого поводження. За таких обставин розслідування має бути проведене навіть за відсутності офіційної скарги. У методичних рекомендаціях визначено підстави для розслідування, основні цілі, принципи та процесуальні форми розслідування [77, с. 3].

Заслужують на увагу і праці інших науковців. Скажімо, Д. Михайленко в дослідженні «Кримінальна відповідальність за катування» (2011) дослідив наявні

недоліки в розумінні та застосуванні положень ст. 127 КК України, що регламентує відповідальність за катування. Автор відмежував катування від інших суміжних злочинів [164, с. 3]. О. Денісова в дисертації «Кримінально-правова характеристика катування» (2014) визначила основні способи вчинення катування та окреслила їхні ознаки [66, с. 6]. К. Катеринчук у праці «Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання катуванню» (2010) визначила ознаки катування та заходи запобігання [98, с. 7]. У дисертації О. Ігнатова «Попередження насильницьких злочинів, що вчиняються працівниками органів внутрішніх справ України» визначено поняття насильницьких злочинів, зокрема катування, що вчиняються працівниками органів внутрішніх справ. Окрім того, тут автор поглибив і конкретизував поняття суміжних злочинів з використання службового становища працівником органів внутрішніх справ [90].

Неабияке наукове значення має дисертація О. Жупіна «Розслідування насильницьких злочинів, вчинених працівниками органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків» (2014), у якій охарактеризовано злочини, що вчиняються співробітниками ОВС, та визначено слідчі дії з їх розслідування [80]. У дисертаційному дослідженні В. Озар «Методика розслідування катування» (2015) розроблено загальну криміналістичну характеристику катування та окреслено основні слідчі розшукові дії з його розслідування [180].

Підсумовуючи наведене в цьому підрозділі, можна зробити висновок, що, по-перше, на сьогодні досить докладно досліджено теоретичні та правові поняття катування, проте теоретичні і практичні засади з методики розслідування цього злочину розроблені частково, а методичні рекомендації з розслідування катування, вчинених співробітниками Національної поліції України, взагалі не напрацьовані (про це заявили 88,4% опитаних практичних працівників). По-друге, із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (2012) було кардинально змінено положення щодо виявлення і розслідування злочинів слідчими підрозділами та залучення оперативних підрозділів до виконання доручень з проведення слідчих (розшукових) дій.

Сьогодні, як свідчить практика, співробітники Національної поліції України (дільничні інспектори, співробітники оперативних підрозділів, патрульної служби, слідчі) найчастіше застосовують катування під час затримання особи, яка вчинила правопорушення (65%), або за умови визнання вини особою за підозрою у вчиненні нею злочину (45%). Також потрібно зазначити, що на розвиток катування у правоохоронній системі, крім історично-спадкового чинника, впливають і прогалини в законодавстві, а також недоліки в розгляді заяв і повідомлень про такі правопорушення та в методиці розслідування тощо.

Щодо недоліків, то це такі: 1) не проведено наукового генезису питання щодо розроблення методики розслідування катувань, вчинених співробітниками поліції (44 %); 2) не здійснено системної розробки правових засад розслідування катувань, вчинених співробітниками поліції (56,4%); 3) не розроблено криміналістичної характеристики катувань, вчинених співробітниками поліції (51,7%); 4) не розглянуто проблем організації розслідування катувань, що вчиняються співробітниками поліції (24,8%); 5) не створено спеціального слідчого підрозділу з розслідування злочинів, що вчиняються співробітниками поліції (57,6%) (Додаток Б).

1.2 Криміналістична характеристика катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції

Боротьба з катуваннями зумовлює необхідність реального притягнення злочинців до кримінальної відповідальності. Покарання винних залежить, насамперед, від ефективної діяльності правоохоронних органів щодо виявлення та розслідування фактів такої протизаконної діяльності.

Для ефективного розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, важливими є розроблення криміналістичної характеристики зазначеного злочину, що необхідно для безпомилкового застосування її результатів на практиці, глибшого та цілеспрямованого вивчення криміногенних умов, які спричиняють поширення такої злочинності, розроблення науково

обґрунтованих висновків і рекомендацій, спрямованих на удосконалення тактики розслідування зазначених правопорушень.

Основи криміналістичної характеристики злочинів розкрили такі вчені: Р. Белкін [12-25], В. Весельський [42], Л. Видонов [43], В. Гавло [48], В. Журавель [138], О. Колесниченко [110], В. Коновалова [116], Г. Матусовський [160], В. Образцов [173], Л. Сергєєв [213], В. Танасевич [224], В. Тіщенко [229], М. Яблоков [264] та ін.

В. Танасевич і В. Образцов виділили такі елементи криміналістичної характеристики: а) спосіб вчинення злочину; б) обстановку вчинення злочину; в) умови охорони об'єкта від замаху (враховуючи характеристику осіб, пов'язаних із забезпеченням недоторканності благ, на які вчинено замах); г) маскування, спрямоване на приховування слідів злочину й осіб, що його скоїли; д) особу злочинця і спосіб його поведінки до і після вчинення злочину [224, с. 101].

Своє бачення змісту криміналістичної характеристики запропонував В. Гавло, який виділив такі елементи: а) ситуація, що виникла перед вчиненням злочину; б) спосіб злочину (підготовка, вчинення, приховування); в) слідча реальна ситуація, що склалася на момент порушення кримінальної справи; г) ситуація розслідування на початковому етапі, на момент пред'явлення обвинувачення і після нього [48, с. 123].

Провідні вчені-криміналісти України, автори підручника «Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений» (за ред. В. Лисиченка, 1988), виділили п'ять елементів криміналістичної характеристики: 1) спосіб приготування, вчинення і приховання злочину; 2) місце, час, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину; 3) предмет замаху; 4) особа потерпілого; 5) особа злочинця; 6) сліди злочину (в широкому розумінні) [215, с. 35].

Проаналізувавши структури криміналістичних характеристик, М. Салтевський [209, с. 130–133] зробив висновок, що більшість авторів виділяє елементи, які можна звести до чотирьох основних: 1) предмет безпосереднього

замаху; 2) спосіб вчинення злочину в його широкому розумінні; 3) слідова картина в її широкій інтерпретації; 4) особа злочинця. Зазначимо, що проаналізовані нами структури криміналістичних характеристик, які запропоновані останнім часом, здебільшого також виділяють елементи, які можна звести до чотирьох основних, які і виділив М. Салтевський, якого підтримало чимало вчених (О. Дубовий [75, с. 7–14], П. Кубрак [144, с. 76–77], В. Чаюк [244, с. 8] та ін.).

Криміналістична характеристики злочинів – це система закономірно взаємопов'язаних криміналістичних даних про елементи складу злочину певних видів злочинів, що сприяють їх розкриттю і розслідуванню [43, с. 97]. Конкретного визначення, що таке криміналістична характеристика, в юридичній літературі поки немає. Вважаємо доречним визначення криміналістичної характеристики складу злочину як системи ознак, які надають інформацію про особу злочинця та потерпілого, спосіб та знаряддя вчинення злочину, а також об'єктивну сторону конкретного злочину [101, с. 121].

Як відзначив О. Ейсман, криміналістична характеристика злочину – це науково обґрунтований типовий перелік обставин, що підлягає встановленню у справі, і юридично релевантних, і проміжних (доказових) з виділенням серед них прихованих, неочевидних обставин, що характеризують злочин даного виду (групи) на момент початку розслідування і служать ефективній організації розслідування [260, с. 99]. Криміналістична характеристика створює коло обставин, які за допомогою кримінально-процесуальної характеристики встановлюють на початковому етапі розслідування.

Також слід зазначити, що фундаментом аналізу характеристики злочину слугує кримінально-правова характеристика, тому що при отриманні кримінально-правової характеристики того чи іншого злочину можемо аналізувати його з позиції кримінологічної, криміналістичної та кримінально-процесуальної [102, с. 437].

Як і будь-яка система, криміналістична характеристика складається із взаємопов'язаних складових частин – елементів. У літературі по-різному

визначають види таких елементів та їх кількість: від прямого слідування систем елементів складу злочину до переліку криміналістично значущих елементів, які не завжди структурно узгоджуються із системою кримінально-правової характеристики певного виду злочину [132], адже криміналістична характеристика злочинів ширша за їх кримінально-правову та кримінально-процесуальну характеристики, оскільки містить не лише систему обставин, які мають кримінально-правове значення, а й охоплює низку інших чинників.

Одним з перших, хто провів криміналістичну характеристику, був Л. Сергеев. Він виділив такі її елементи: особливості способів і слідів певних видів злочинів; обставини, що характеризують учасників злочинів та їх злочинні зв'язки; об'єктивну сторону; час, місце й обстановку вчинення злочинів; об'єкт замаху тощо, а також взаємозв'язок вказаних чинників [213, с. 43].

Р. Белкін, узагальнюючи наукові погляди В. Танасевича, В. Образцова та інших науковців на поняття криміналістичної характеристики злочинів, визначив такі її елементи: типові слідчі ситуації, засновані на вихідних даних; способи вчинення і приховування злочинів, маскування; типові матеріальні сліди і можливі місця їх знаходження; характеристика особистості злочинця; обстановка вчиненого злочину (місце, час та інші обставини) [25, с. 734].

З аналізу юридичної літератури можна сказати, що певний вид злочину аналізують за кримінально-правовою, кримінально-процесуальною, кримінологічною та криміналістичною характеристиками. Практичне використання криміналістичної характеристики окремих видів злочинів потребує комплексного підходу, пов'язаного із залученням даних інших видів характеристик [132].

Потрібно вказати, що кримінально-правова характеристика є основою для розробки криміналістичної характеристики, а отже, розкриття її основних елементів впливає на подальшу розробку методики розслідування катування. Це стосується не лише правильної кваліфікації діяння, але й подальшого проведення розслідування.

Кримінальна-правова характеристика формується на основі аналізу ознак злочинів, що мають значення для вирішення питання про наявність складу злочину, правильної його кваліфікації і з'ясування інших кримінально-правових питань [109, с. 33].

Наведемо деякі статистичні дані. За останні п'ять років правоохоронні органи зареєстрували близько 203 кримінальних проваджень за ст. 127 КК України, з них 19 вчинено співробітниками правоохоронних органів, зокрема поліцейськими. Однак із закінчених кримінальних проваджень до суду було скеровано з обвинувальним актом близько 75%. Загалом зберігається тенденція, що фактично половину кримінальних проваджень або закривають, або рішення у них так і не приймають [255, с. 3].

Відповідно до звіту, розміщеного на сайті Генеральної прокуратури України, лише 2014 р. було розпочато 1644 кримінальні провадження про злочини, вчинені працівниками правоохоронних органів із застосуванням катувань та іншого жорстокого поводження, з яких 1545 проваджень розпочато стосовно співробітників МВС. Того ж року до закладів охорони здоров'я з тілесними ушкодженнями звернулось 1383 особи, які стверджували, що ці ушкодження їм завдали працівники міліції, у 2016-му цей показник різко знизився до 60% у зв'язку з переходом до поліції [255, с. 3].

Зважаючи на сказане, є необхідність посилити боротьбу із вказаним видом злочинів на практиці, а також розробити теоретичні положення щодо їх розслідування.

Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України визначає перелік загальних суб'єктів катування: як правило, це особа, яка здійснює контроль над потерпілим, а останній перебуває від неї в певній залежності. Приклади залежності можна навести такі: неповнолітні від батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників та вихователів; хворі – від медичного персоналу та від інших осіб, які турбуються про них; підлеглі – від начальників; підозрювані та обвинувачені – від працівників органів дізнання і слідчихтощо. У частині визначення суб'єкта цього злочину ст. 127 КК України не зовсім узгоджена з

положеннями Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, згідно з ч. 1 ст. 1 якої суб'єктом катування можуть бути тільки державні посадові особи чи ті особи, які виступають як офіційні [172, с. 317].

Методика розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, є досить складним напрямом діяльності правоохоронних органів, що зумовлено кількома чинниками. По-перше, виявлення злочинів ускладнюється їх високою латентністю, оскільки катування віднесено до злочинів проти життя і здоров'я особи, які підслідні МВС (у ст. 216 КПК України зазначено, що слідчі органів Національної поліції здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, крім тих, які віднесені до підслідності інших органів досудового розслідування). Слідчі Національної поліції, отримавши повідомлення про вчинення катування їхніми співробітниками, не завжди вносять ці відомості до ЄРДР, матеріали оформляють як протиправні діяння, вчинені підозрюваним чи звинуваченим, та обмежуються внутрішнім службовим розслідуванням. По-друге, згідно із ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» поліція під час виконання своїх обов'язків уповноважена застосовувати заходи примусу: 1) фізичний вплив (сила); 2) спеціальні засоби; 3) вогнепальну зброю. По-третє, якщо встановлено факт катування поліцейськими, матеріали для розслідування за рішенням прокурора (ст. 216 КПК України) скеровують до слідчих органів прокуратури, і розслідування таких злочинів супроводжується значною протидією з боку корумпованих службових осіб-поліцейських. По-четверте, жертви катувань, вчинених поліцейськими, часто замовчують чи перекручують обставини злочину через боязнь помсти щодо себе чи близьких родичів, часто це супроводжується і їхнім підкупом тощо.

За результатами нашого опитування, більшість катувань поліцейські здійснюють досконало: 95% були вчинені за відсутності очевидців, коли жертва була наодинці зі слідчим, а також застосовувалися заходи приховування злочину

шляхом складання неправдивих документів про вчинення фізичного опору тощо (5 %) (Додаток Б).

Серед науковців досі немає єдиного розуміння поняття латентної злочинності. У зв'язку з тим, що суб'єктами отримання інформації про злочинність є правоохоронні органи, то латентність злочинів була пов'язана з невідомістю таких діянь цим органам. Так, Г. Булатов і П. Майоров визначають латентну злочинність як «сукупність злочинів, що залишилися невиявленими, невідомими правоохоронним органам» [28, с. 59], а О. Шляпочников і Г. Забрянський – як сукупність кримінально-карних діянь, не виявлених правоохоронними органами. До таких вони відносять суд, прокуратуру, органи МВС [251, с. 99].

О. Джужа визначає латентну злочинність як сукупність вчинених на певній території за певний період злочинів, що не відображені в офіційній статистичній звітності. Науковець визначає три типи латентної злочинності: природна, погранична і штучна. Природною латентною злочинністю називає сукупність злочинів, вчинених на певній території за певний період, інформація про які не дійшла до суб'єктів реєстрації злочинів. Погранична латентна злочинність зумовлена неусвідомленням потерпілою особою факту, що вона стала жертвою злочину, або невпевненістю в наявності злочинних дій. Штучна латентна злочинність – це сукупність злочинів, які не враховуються під час складання офіційної звітності і приховуються посадовими особами, що відповідають за їх реєстрацію. Суттєвим показником прихованості злочинної діяльності є індекс латентної злочинності [167, с. 415].

Про високу латентність злочинів, що вчиняються співробітниками Національної поліції, свідчить і статистика: із 3450 звернень, що надійшли до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2015 р. та в яких порушувались питання щодо захисту у кримінальному провадженні, 351 – скарги щодо невнесення до ЄРДР відомостей про вчинення кримінальних правопорушень, 388 – скарги на безпідставне порушення кримінальних проваджень, 129 – скарги на безпідставне закриття кримінальних проваджень, 261

– скарги на тривале досудове розслідування, 330 – скарги на порушення права на захист, 286 – скарги на незаконне затримання, близько 2000 – скарги на рішення, дії, бездіяльність слідчого, прокурора тощо [257, с. 171].

Заяви про кримінальні правопорушення, вчинені співробітниками Національної поліції і які мають ознаки формальності, розглядають органи прокуратури, інколи просто шляхом опитування відповідних співробітників чи витребування від них письмових пояснень, при цьому без докладання будь-яких зусиль щодо проведення об'єктивної та неупередженої перевірки їхніх дій. І, як свідчить практика, до ЄРДР такі заяви вносяться в більшості на підставі ухвал слідчих суддів або за зверненням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до органів прокуратури вищого рівня.

Наприклад, 10 червня 2015 р. до Уповноваженого звернувся адвокат Олександр К. в інтересах підозрюваного, щодо якого з боку працівників Зінківського РВ УМВС України в Полтавській області були застосовані недозволені методи досудового слідства (катування). Тільки на запит Уповноваженого ВРУ прокуратура Полтавської області повідомила, що на виконання ухвали слідчого судді від 14 липня 2015 р. відповідні відомості були внесені до ЄРДР та розпочато досудове розслідування щодо трьох співробітників райвідділу [255, с. 172].

Досліджуючи специфіку катування, що вчиняється співробітниками підрозділів Національної поліції, можна виокремити категорії осіб, які найчастіше стають жертвами вказаного злочину:

1) особи, які вчинили протиправні дії щодо підозрюваного (катування щодо вказаних осіб здійснюється: а) для змушування потерпілого зізнатися у вчиненні тяжкого злочину; б) для змушування потерпілого надати свідчення на інших підозрюваних у злочині);

2) особи, які були затримані підрозділами Національної поліції за вчинення протиправних дій (у цьому випадку катування здійснюється: а) для покарання потерпілого за супротив при затриманні; б) для покарання за вчинення протиправних дій; в) для змушування потерпілого зізнатися у вчиненні

протиправних дій та підписати необхідні документи, зокрема й ті, що підтверджують відсутність у потерпілого претензій до працівників поліції);

3) особи, щодо яких здійснювалося кримінальне провадження обвинуваченого (за таких обставин катування застосовують, аби змусити до надання «правильних» свідчень чи зізнання в новому епізоді злочинної діяльності) [169, с. 150].

Під час дослідження підтверджено, що на високому рівні латентності перебуває катування осіб, які перебувають в ізоляторах тимчасового тримання. Так, опитано 50 затриманих осіб, що перебували в кімнатах для затриманих та в ІТТ, які зазначають, що дедалі більше спостерігається небажання жертви катування повідомляти про це із за кругової поруки правоохоронців.

Опитування населення 2015 р. в п'яти регіонах України (у Київській, Харківській, Львівській, Сумській та Одеській областях) встановило, що латентність незаконного насильства в поліції досі є на високому рівні – 85%, а в зоні проведення АТО – 95%, там навіть розмова на цю тему може бути небезпечною (Додаток Б).

Упродовж 2015 р. Уповноважений розглянув 37 таких звернень: у 20 випадках заявники скаржились на незаконне затримання та викрадення осіб; у 15 випадках автори звернень оскаржували застосування тортур до затриманих осіб; 11 звернень стосувалися порушення права на правову допомогу; 9 звернень стосувалися тримання осіб в нелюдських умовах у місцях, не передбачених для тримання затриманих; 10 звернень містили інформацію щодо зникнення осіб безвісти.

Наприклад, під час одного з проваджень про дотримання прав і свобод людини в діяльності МВС, підпорядкованих ГУМВС України у Львівській області, встановлено, що наркозалежний громадянин З. був доставлений до Шевченківського райвідділу міліції. У приміщенні райвідділу працівники міліції із застосуванням насильства примушували його давати показання щодо незаконного обігу наркотиків та нанесли йому тілесні ушкодження у вигляді підшкірних гематом нижніх повік, забою м'яких тканин в ділянці грудного

відділу хребта та гематом на голові. Тілесні ушкодження, нанесені З., були зафіксовані в закладі охорони здоров'я 31.07.2015 р. о 01:50 год. при проведенні первинного медичного огляду затриманого та поміщенні його в ІТТ Пустомитівського РВ ГУМВС України у Львівській області 31.07.2015 р. о 20:00. Крім того, провадженням Уповноваженого доведено, що З. був незаконно затриманий без ухвали слідчого судді, суду, було порушено його право на захист, порушено законодавчі вимоги при складенні протоколу про його затримання за підозрою у вчиненні злочину, порушено порядок його доставляння до слідчого всупереч вимогам КПК України, підроблено його підписи у службовій документації [255, с. 253].

Понад половина громадян вважає, що застосування поліцією незаконного насильства, побиття, мордування, залякувань у масштабах країни все-таки досить поширені (51,2%). Приблизно кожен шостий вважає, що поліція не застосовує незаконного насильства у своїй роботі (17,7%) (Додаток Б).

Розподіл відповідей на запитання «Наскільки, на Вашу думку, у наш час поширене застосування працівниками вашої місцевої поліції незаконного насильства (побиття, катувань)?» (у % до тих, хто відповів): Харківська обл. – 37% поширено, 39,8% важко сказати, 25,4% не поширене; Сумська обл. – відповідно 32,8, 32,2 і 35%; Одеська обл. – відповідно 45,5, 41,2 і 13,3%; Львівська обл. – відповідно 38,3, 33,5 і 28,2%; Київська обл. – відповідно 33,1, 41,1 і 25,8% (Додаток Б).

Найбільше таких випадків трапилося в Київській області (21), по 5 в Одеській і Харківській і по 3 випадки у Львівській та Сумській областях. Більшість жертв незаконного насильства з боку поліції – чоловіки (32 респонденти), утім, і жінки не застраховані від таких випадків (5 респондентів) (Додаток Б).

Переважна частина опитаних все ще дотримується думки, що від насильства в поліції не застрахований ніхто. Але цей показник поступово зменшується впродовж останніх кількох років. Так, 2009 р. 61,6% опитаних вважали, що потенційною жертвою міліцейського свавілля може стати кожен. У 2010-му їхня

кількість зростає до 66,1%, але з 2011-го почала поступово знижуватись (60,7%), і у 2015 р. становила 55,5% опитаних [169, с. 36].

Що стосується активних дій на захист своїх прав, то розподіл основних державних органів, куди звертаються по допомогу, залишається незмінним. До прокуратури, як до органу, що володіє найбільшими повноваженнями і, відповідно, є потенційно найефективнішим, респонденти звернулися б у 41,2% випадків. Як менш ефективні розглядаються вищі інстанції в поліції (31%). Порівняно з іншими роками зменшилася кількість осіб, що припускають звернення по допомогу до правозахисних організацій (16,8%) й адвоката (24,4%), натомість дещо зріс авторитет ЗМІ (17,4%). В останню чергу по допомогу звернулися б до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (3,6%) та міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Червоний Хрест тощо) (3,5%) [1, с. 42].

Центральним і вузловим компонентом злочину являється спосіб його вчинення. У працях Т. Арзуманяна, Р. Белкіна, І. Браславського, С. Булатова, О. Васильєва, Я. Вишинського, С. Голунського, В. Громова, Г. Зуйкова, П. Тарас-Радіонова, І. Тарасова, С. Тіхеєнко, Б. Шавера та інших науковців розглянуто прикладні аспекти способів скоєння злочинів.

Сукупність усієї доказової інформації, в принципі, адекватна повному відображенню злочину, а спосіб скоєння злочину відіграє таку важливу роль в процесі виникнення інформації про злочин.

Р. Белкін зазначає, що спосіб вчинення злочину розуміється як система дій злочинця з підготовки, вчинення і приховання злочину, будучи в цілому відображеним об'єктом, як елемент об'єктивної сторони злочину, водночас складові (дії, засоби дій) служать засобом відображення в середовищі події злочину [25, с. 51].

Крім того, як правильно вказує Г. Зуйков, «сліди певного способу скоєння злочину вказують не лише на досконалі дії, але й на обставини, що детермінували спосіб здійснення злочинів, визначили склад і характер досконалих дій, зокрема, за характером здійснених дій видається можливим імовірно судити про тих, хто визначив спосіб скоєння злочину, можливості особи» [83, с. 57].

Наукові розробки криміналістики акцентують свою увагу на функціональній стороні протиправної діяльності, на тій системі відносин і дій, які утворюють те, що нерідко називають механізмом злочину. О. Васильєв під механізмом злочину розумів «процес скоєння злочину, зокрема його спосіб і всі дії злочинця, що супроводжуються утворенням слідів матеріальних і нематеріальних, що можуть бути використані для розкриття і розслідування злочину» [34, с. 8].

Способи катування є найважливішими та взаємопов'язаними елементами криміналістичної характеристики. Потрібно розуміти, що це діяння, вчинене поліцейським, передбачене ст. 127 КК України, складається з підготовки, вчинення та приховання злочину, спрямованого на заподіяння сильного фізичного болю чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій, які мають на меті примусити підозрюваного, звинуваченого до вчинення певних дій для отримання від них відомостей чи визнання своєї провини, або ж з метою покарання їх чи інших підозрюваних, а також шляхом залякування чи дискримінації їх чи інших осіб.

Серед наукових досліджень, присвячених цим питанням, найточніше визначення побоїв запропонував М. Мельник: це багаторазове (два і більше) завдання ударів по тілу потерпілого, яке не спричинило тілесних ушкоджень, які максимально наближені та споріднені за ознаками складу злочину, передбаченого ст. 126 КК України [172, с. 314].

Співробітники СВ Рівненського МВ УМВС України 24 травня 2015 р. о 10:10 затримали пр. П., однак протокол про затримання було складено тільки о 16:30. При цьому до появи адвоката та до складання протоколу слідчий провів певні процесуальні дії, зокрема впізнання, під час якого затриманий Олександр П. був у кайданках на противагу іншим пред'явленим особам. Також у цей час затриманому були завдані тілесні ушкодження, про що свідчать його заяви та медичні документи з місця утримання [255, с. 185].

М. Хавронюк визначає мучення як дії, пов'язані з тривалішим позбавленням людини їжі, пиття чи тепла, утриманням її в шкідливих для здоров'я умовах,

тощо. До інших насильницьких дій науковець відносить щипання, викручування кінцівок, защемлення тієї чи іншої частини тіла за допомогою будь-яких пристроїв, здушування шії, виривання волосся, дії на тіло термічними факторами тощо. До інших насильницьких дій вчений відносить завдання умисних легких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень, різні посягання на статеvu недоторканність особи, дії, характерні для мордування тощо [172, с. 316].

У лютому 2015 р. надійшло звернення від неповнолітнього Артема К. з Житомирської області, який повідомив про необґрунтоване його притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення вбивства односельчанки, застосування до нього працівниками міліції під час затримання недозволених методів слідства та порушення права на захист. Перевіркою було встановлено, що неповнолітнього затримали за його домашньою адресою о 14:00 27 листопада 2014 р. в порядку ст. 208 КПК України. У протоколі затримання не зазначено підстав, часу і місця затримання. Після прибуття до відділу міліції відразу розпочався допит у присутності багатьох міліціонерів, які стали чинити на Артема К. фізичний (защемлення та викручування кінцівок рук) та психологічний тиск, залякували й вимагали зізнатися у вчиненні злочину. Допит тривав усю ніч, причому за відсутності батьків, адвоката і педагога. Житомирський обласний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги було повідомлено про затримання неповнолітнього лише о 21:00. При цьому адвокат був допущений до Артема К. лише після того, як той зізнався у вчиненні злочину [255, с.186].

Якщо потерпілому завдано тяжке тілесне ушкодження, це потребує кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 чи ч. 2 ст. 127 і ч. 1 чи ч. 2 ст. 121 КК України. Якщо насильницькі дії були поєднані з позбавленням людини волі, зґвалтуванням, насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом, то вчинене підлягає кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст. 127 і, відповідно, 146, 152, 153 КК України. Завдання побоїв і мордування під час катування повністю охоплено у ст. 127 ККУ.

Окремими способами вчинення катування співробітниками поліції є примушування, залякування, покарання та використання ознак дискримінації.

М. Мельник визначає примушування як домагання від іншої особи вчинити незаконні дії шляхом заподіяння тілесних ушкоджень або застосування до неї іншого насильства, пошкодження належного їй чи її близьким майна, поширення певної інформації про таку особу тощо [172, с. 104].

Під терміном «покарати» М. Хавронюк розуміє як застосування до особи будь-яких заходів, які нагадують одне з наявних або таких, що існували в історичному минулому, кримінальних покарань чи адміністративних або дисциплінарних стягнень, зокрема так званих тілесних покарань. Дискримінацію вчений визначає як використання для зізнання у злочині чи наданні неправдивих свідчень з використанням впливу на таку особу за віднесенням її до раси, кольору шкіри, національності, рідної мови, політичних чи релігійних переконань, соціального походження, майнового стану, роду занять, місця народження чи проживання, статі, сексуальної орієнтації, віку, інвалідності, стану здоров'я тощо або переслідування її через наявність зазначених ознак [172, с. 318].

Європейський суд з прав людини визнав порушенням ст. 3 («Заборона катування») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: застосування фізичної сили до особи, позбавленої волі, яке не було вкрай необхідним через її власну поведінку і яке спричинило завдання кількох синців на тілі потерпілого; дев'ятимісячне утримання потерпілого у камері, насиченій тарганами, клопами і вошами, де на особу припадало від 1,3 до 2,5 м², через перевищення норм утримання потерпілий мусив розділяти ліжко з іншим затриманим і не було достатньо світла; тривале утримання потерпілого під вартою в погано провітрюваній одиночній камері без доступу природного світла, де він був позбавлений контактів з іншими в'язнями та газет, іноді з позбавленням його необхідного лікування та їжі або з видачею їжі, непридатної для споживання; утримання в одиночній камері, де не вистачало світла і не було можливостей дотримуватися гігієни (за відсутності туалету ув'язнений вимушений був користуватися відром) та ін. [31, с.1].

Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню приділяє особливу

увагу трьом правам тих осіб, яких затримала поліція: праву особи повідомити про факт свого затримання третю сторону за власним вибором (члена родини, друга, консульство), праву доступу до адвоката і праву вимагати медичного обстеження лікарем на власний вибір (додатково до медичного обстеження, яке здійснює лікар на прохання поліцейських органів).

14 жовтня 2014 р. за дорученням Уповноваженого з прав людини регіональний координатор зі зв'язків із громадськістю Уповноваженого відвідав ізолятор тимчасового тримання Одеського МУ ГУМВС України в Одеській області. Під час опитування осіб, які утримувалися в зазначеній установі, у затриманого К., який відмовився надавати свідчення про злочин, були виявлені тілесні ушкодження у вигляді синців на зап'ясті. Потерпілий повідомив, що його побили працівники міліції м. Одеси, упродовж шести годин його утримували прикутим наручниками до лави в ІТТ, внаслідок чого він був фактично позбавлений можливості пересуватись та справляти природні потреби. Крім того, порушено було також право затриманого на побачення з адвокатом до першого допиту [170, с.45].

При умисному заподіянні смерті внаслідок катування цей злочин потребує додаткової кваліфікації за ст. 115 (чи іншою статтею, що передбачає відповідальність за умисне вбивство). Якщо побої, мучення або інші насильницькі дії, вчинені під час перевищення влади або службових повноважень службовою особою; при допиті особою, яка проводить дізнання або досудове слідство, не можуть кваліфікуватися за ст. 365 і ст. 373. Згідно із Законом № 270-VI від 15 квітня 2008 р. абзац перший частини другої статей 365 і 373 доповнено словами «за відсутності ознак катування». Це означає, що ці дії кваліфікуються за ч. 1 ст. 127 в усіх випадках, коли вони вчинені з метою: примусити потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, зокрема отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання; покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним чи іншою особою або у скоєнні яких він чи інша особа підозрюється; залякати його чи інших осіб; дискримінувати його чи інших осіб.

Навіть якщо особа, яка проводить дізнання чи досудове слідство, насильницькі дії щодо підозрюваного чи обвинуваченого вчинила, щоб отримати від нього відомості чи визнання (показання), вони не можуть кваліфікуватися за ч. 2 ст. 373 ККУ. Кваліфікація за цією нормою відкидається також у разі, коли примушування давати показання (відомості чи визнання) під час допиту зазначена особа поєднує зі знушенням над потерпілим, адже знушення, яке є різновидом мучення, що завдає моральних страждань, також підпадає під ознаки катування.

Для розкриття і розслідування злочину, має значення не лише безпосередньо обстановка вчинення злочину, але й місце та обстановка до і після вчинення злочину.

В. Образцов, визначаючи поняття обстановки вчинення злочину пропонує враховувати в його змісті територіальну, кліматичну, демографічну та іншу специфіку регіону, в якому вчинено злочин, а також обставини, що безпосередньо характеризують місце, час, умови й інші особливості [174, с. 183].

В. Куликов розуміє під обстановкою вчинення злочину фактори, що обумовлюють поведінку злочинця і в період підготовки, і при вчиненні злочину. До неї він відніс: а) місце і час вчинення злочину; б) склад учасників (група, за участю дорослих тощо); в) об'єкт злочинного посягання; г) матеріальні елементи навколишнього середовища (охорона об'єкта; вчинення злочину в умовах очевидності або неочевидності; можливість або неможливість залишення матеріальних або ідеальних слідів) [147, с. 74–81].

Щодо *місця катування*, то переважно їх вчиняють залежно від складеної ситуації – місця затримання підозрюваного та місця утримування звинуваченого.

Дослідженням правозахисної та слідчої діяльності встановлено, що місцем катування підозрюваного у злочині є: під час затримання (45%); у кімнаті чергового (35,7%); у кімнаті тимчасового тримання в поліцейському відділі (57,7%); у приміщенні ізолятора тимчасового тримання (65,5%); у кабінеті поліцейських (55,6%). Застосування способів катування обвинуваченого

здійснюється: у кабінеті слідчого (67,8%); у приміщенні ізолятора тимчасового тримання (88,5%); у кімнаті допиту в слідчому ізоляторі (22,4%) (Додаток Д).

Співучасниками катування з боку поліцейських можуть бути інші люди, якщо потрібна а) додаткова фізична допомога в реалізації насильницьких дій, наприклад, подолання опору затримання підозрюваного; транспортування до місця допиту; а також для б) виконання дій з нагляду за підозрюваним або звинуваченим (якщо він утримується в поліцейській дільниці в кімнаті затриманих, ІТТ або СІЗО).

Як правило, співниками та пособниками можуть бути співробітники поліцейської системи (виконання спільних службових завдань), якщо вони входять до слідчо-оперативної групи; ті, хто здійснює нагляд за затриманими в підозрі у вчиненні правопорушення та звинуваченими, які перебувають в ІТТ і СІЗО, та конвоювання їх на допит. Нерідко співучасниками (підбурювачами) є керівники слідчих, оперативних підрозділів, які надають підлеглим моральну підтримку та обіцянку матеріальної винагороди, кар'єрного росту за розслідування тяжкого злочину.

Підготовка до вчинення катувань співробітниками Національної поліції, як свідчить вивчення правозахисної та судово-слідчої практики, охоплює дії, пов'язані з підготовленням та вибором місць вчинення катування підозрюваних та обвинувачених (55%), вибір знарядь та засобів вчинення катування (44%), створення сприятливих умов для вчинення злочину (90%) (Додаток Д).

Використання знарядь та засобів вчинення катування. В енциклопедичній літературі під знаряддям злочину розуміють будь-який предмет, який був використаний злочинцем при скоєнні злочину, зокрема для спричинення тілесного ушкодження жертві або для злочину проти життя [9, с. 405].

Знаряддя і засоби вчинення катування є різні, залежно від того, який вид катування було застосовано, – фізичний, психологічний чи моральний.

Щодо підготовлення знарядь та засобів вчинення катування поліцейськими катування підозрюваних й обвинувачених, то здійснюється це безпосереднього із застосуванням предметів побутового призначення (табуретка, стілець,

канцелярські приладдя), спеціальних засобів впливу (наручники, зброя, кийки, спорядження, слизогінний газ типу «Терен» тощо), а також в автотранспортних засобах, що облаштовані для перевезення підозрюваних і звинувачених, використовують поміщення в одиночну камеру двох чи трьох осіб за принципом «тісної клітки». Знаряддя безпосередньо використовують для завдання нестерпного фізичного болю або моральних страждань. Перевага в більшості випадків віддається засобам спеціального призначення без внесення до них конструктивних змін (гумовий кийок, рукоятка пістолета, приклад автомата). У менш поширених ситуаціях поліцейські на стадії підготовки вдаються до внесення у знаряддя незначних конструкційних змін (порушення цілісності, демонтування захисних накладок тощо). Також трапляються епізоди з використанням шпагату та мотузки для зв'язування підозрюваного, сильного забиття наручників, які завдають нестерпного болю рукам. Можлива також підготовка спеціальних «прес» камер в ІТТ і слідчих ізоляторах для поміщення підозрюваних або звинувачених з метою вчинення катування співкамерниками.

Під час підготовки до здійснення катування слідчі (оперативні співробітники, які виконують окремі доручення) намагаються максимально створити сприятливі умови, що ускладнюють можливість доказування їх вини катуванням під час досудового слідства. Головні заходи, які вживають поліцейські, зводяться до таких дій: 1) відокремлення підозрюваного чи обвинуваченого від інших, щодо якого в подальшому будуть вчинятися насильницькі дії, що забезпечує наявність свідків та очевидців. Це здійснюється кількома поширеними способами: а) шляхом використання окремого приміщення (камери) або кабінету для допиту; б) здійснення допиту без присутності захисника; 2) вибір обстановки, місця і часу здійснення катування. Задля цього слідчі підшукують приміщення, найбільш віддалені від чергової частини. Виклик на допит підозрюваного чи обвинуваченого проводиться тільки у вечірній чи нічний час без запису в журналі обліку; 3) здійснюється фальсифікація службових документів, на підставі яких підозрюваний чи обвинувачений утримується в кімнаті для затриманих, ІТТ (документи не оформляються або оформляються

через деякий час); 4) здійснення заходів, пов'язаних із маскуванням зовнішності слідчого чи оперативного співробітника (одягання спеціальних масок) з метою неможливості в подальшому ідентифікувати тих, хто вчиняв катування.

Сама стадія *безпосереднього катування* є визначальним елементом способу досліджуваного злочину, адже саме він в матеріальному середовищі відображає криміналістично значущу інформацію про механізм його вчинення, дозволяє встановити кореляційні зв'язки між подією й особами злочинця та потерпілого, а також обстановкою злочину.

З досліджених матеріалів судової практики та праць окремих дослідників вбачається, що способи примушування до надання показань з мотивів виконання службової діяльності поліцейських вирізняються ступенем жорстокості, інтенсивністю завдання больових відчуттів, використанням різноманітних засобів і знарядь катування. Як правило, працівники Національної поліції у 95% випадків використовують одні й ті самі способи примушування осіб до надання ними показань. Дії мають досить організований характер та виконуються за відпрацьованим алгоритмом. Так, якщо є сумніви, що саме конкретна особа вчинила злочин, зловмисники на шляху прямування до безпосереднього місця вчинення катування (приміщення правоохоронного органу) здійснюють психічний вплив на особу шляхом погроз завдання їй (близьким родичам) фізичних страждань, якщо вона не надасть певну інформацію або не визнає себе винною. Тож, з одного боку, вживаються заходи психічного впливу з пригнічення волі особи та нав'язування їй безвихідної ситуації, в якій вона опинилася, а з іншого – проводяться заходи, спрямовані на з'ясування поінформованості особи. У разі незгоди потерпілого виконувати вимоги з надання показань, визнання вини тощо, до нього застосовують прямі способи впливу. У більшості ситуацій вони зводяться до завдання побоїв кінцівками або твердими предметами (87%), ураження електрострумом (5%), застосування засобів сльозоточивої та дратівливої дії (3%), створення больових відчуттів шляхом контактування тіла потерпілого з гарячими предметами (3%) (недопалки, праски, паяльники тощо), гострими предметами (2%) (канцелярське шило, цвяхи, голки тощо). З

опосередкованих (непрямих) способів впливу найпоширенішими є насильницьке обмеження свободи переміщення (приковування кайданами, зв'язування мотузкою, перебування в підвішеному стані тощо); вчинення розправи з боку ув'язнених та ін. При цьому затримання особи процесуально не оформлюється. Весь час особа перебуває у службовому кабінеті разом із працівником правоохоронного органу [180, с. 35–36].

Співробітники поліції, аби отримати зізнання підозрюваного (обвинуваченого) у вчиненні злочину, також використовують настільні лампи для тривалого засліплення очей, не дають їсти й пити, приставляють до стіни з піднятими руками, позбавляють сну, вмикають голосно музику, створюють шумові звуки в суміжних приміщеннях з крику людини від болю катування тощо.

У підсумку дослідження умовами припинення катувань є виконання всіх дій підозрюваним чи обвинуваченим (надання показань, визнання вини), погодження на співпрацю з правоохоронними органами та замовчування факту застосування до неї службовими особами протиправних методів розслідування.

Приховання катування, вчиненого співробітниками поліції. Основним чинником, що спонукає поліцейського застосовувати заходи до заховання катування, є бажання уникнути викриття і відповідальності за скоєне. Свого часу Б. Рибніков визначав заховання злочину як комплексну діяльність особи, спрямовану на приховування відомих йому фактів й обставин вчиненого злочину [208, с. 67].

Розвиваючи цю теорію, В. Овечкін під комплексом дій із приховання злочину, тобто під способом приховання злочину, розумів «сукупність дій і бездіяльність всіх осіб, що приховують злочин, або сприяючих цьому у момент його здійснення і після його закінчення». Вчений до першої групи способів відніс: 1) переміщення матеріальних джерел інформації про злочин; 2) маскування матеріальних джерел інформації про злочин; 3) знищення матеріальних, а в деяких випадках і ідеальних (люди) джерел інформації про злочин; 4) ухилення від явки в орган розслідування; 5) відмову від дачі свідчень; 6) недонесення. До другої групи: 1) фальсифікацію; 2) інсценування; 3) свідомо помилкове

повідомлення з метою приховання злочину і 4) свідомо помилкове свідчення з метою заховання злочину [191, с. 5–7].

Р. Белкін, підсумовуючи наукові погляди, зазначає, що приховування злочину – це комплекс дій, спрямований на ускладнення виявлення та розслідування шляхом приховування, знищення, маскуванню слідів злочину, їхніх носіїв та самого злочинця [19, с. 54].

Зі змістовної сторони способи заховання катування розділяються на низку груп, що охоплюють приховання злочину шляхом: 1) приховування інформації і/або її носіїв; 2) знищення інформації і/або її носіїв; 3) маскуванню інформації і/або її носіїв; 4) фальсифікації інформації і/або її носіїв; 5) можливі також і змішані способи.

Фальсифікація (від латин. *falsificare* – підроблювати) – підробка, створення помилкової інформації або її носіїв [222, с. 888].

Способами приховання злочину шляхом фальсифікації є: свідомо помилкове свідчення; свідомо помилкові повідомлення, заява, донос; створення помилкових слідів та інших речових доказів; повна або часткова підробка документів; підміна, дублювання об'єктів; часткове знищення об'єкта з метою зміни його зовнішнього вигляду, фальсифікації призначення тощо [12, с. 768].

Співробітники Національної поліції застосовують такі способи приховання факту вчинення катувань: а) здійснення заходів щодо знищення слідів на місці безпосереднього вчинення катування (45,4%); б) застосування прийомів щодо інсценування нещасного випадку (34,7%); в) вчинення потерпілим активного опору співробітникам поліції при затриманні (23,4%); г) погроза в бік потерпілого або його близьких у разі викриття події катування, притягнення їх до кримінальної відповідальності за наявності матеріалів за інший тяжкий злочин (18,6%); д) підкуп потерпілих (18,4%) (Додаток Д).

Основним способом приховання катування підозрюваного чи звинуваченого, вчиненого співробітником поліції, є фальсифікування документів, наприклад: зазначення у протоколі затримання підозрюваного пізнішого часу та іншого місця фактичного затримання; складання фальсифікованих актів на

самостійне падіння чи вчинення опору поліцейським; оформлення за домовленістю з медичними співробітниками довідок про тілесні ушкодження, отримані нібито від сторонніх осіб в результаті хуліганських дій; фіксування побиття наче співкамерниками; створення обстановки щодо інсценування самогубства тощо.

Як свідчить практика, вчинення катування співробітниками поліції пов'язано зі слідами, які залишаються на одязі і тілі поліцейського, підозрюваного (обвинуваченого) і на місці вчинення протиправних дій. За визначенням вказані сліди мають матеріальний вигляд [24, с. 205].

І. Крилов, визначаючи криміналістичне вчення про сліди злочину, вказує, що теорія основана на слідчій практиці щодо виявлення механізму створення слідів, їх класифікації щодо способів створення слідів. Знання закономірностей виникнення слідів злочину дає змогу відшукати докази в розслідуванні злочину. Криміналістикою доведено, що неможливо вчинити злочин, не залишивши при цьому тих або інших слідів. Процес їх виникнення можна охарактеризувати як «необхідний» зв'язок, об'єктивний зв'язок усіх сторін, сил, тенденцій у цій царині явищ» [143, с. 17, 59].

Р. Белкін справедливо вказує, що «процес виникнення доказів, як і всякий процес відображення, є ситуаційним і залежить від умов, в яких він протікає, від ситуації. Ситуаційність процесу виникнення слідів злочину (доказів) і обумовлює те, що управління цим процесом є закономірність, проявляється як тенденція. Міра здійснення цієї тенденції залежить від конкретної обстановки» [18, с. 12].

В. Шепітько визначає сліди злочину як результат будь-якої матеріальної зміни початкової обстановки, що сталася внаслідок учинення злочину. По-друге, це матеріально-фіксоване відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому – сліди-відображення: сліди рук, ніг, знарядь, інструментів тощо [171, с. 642].

В. Тертишник стверджує, що джерелами фактичних даних (доказів) можуть бути сліди злочину (залишені на місці злочину предмети, мікрооб'єкти, відбитки пальців рук, волосся тощо), які вилучаються під час провадження відповідних

слідчих дій для їх подальшого використання в процесі доказування. Будучи здатними не тільки давати імпульс інформації, а й переносити її в просторі та часі, вони виступають і як носії доказової інформації [227, с. 52].

У підсумку дослідження судово-слідчої діяльності встановлено, що сліди на місці події вчинення катування поліцейським можуть бути залишені: від застосування засобів вчинення злочину – біологічні сліди-речовини потерпілих (частинки крові, волосся, нігтів, шкіри, кісток), виділення (потожирові, слина, запах, сеча, кал, виділення з носа, з піхви, блювотні маси); знаряддя катування та сліди їхньої дії, одяг або його частини; інші предмети, що залишені або загублені потерпілим чи поліцейським. Сліди ковзання ніг, сліди рук потерпілих та поліцейських.

На одязі підозрюваного чи звинуваченого, які піддавалися катуванню, будуть виявлені сліди крові, слини, сечі, калу тощо. На тілі будуть ушкодження (рани, гематоми, садна, відокремлення частин тіла, опіки, обмороження тощо).

На поліцейському, який вчиняв катування, будуть виявлені такі сліди: на його одязі, зброї, спецзасобах – сліди крові чи інші біологічні виділення потерпілого; садна на кистях рук; розірваний верхній одяг, відсутність гудзиків тощо.

До ідеальних слідів вчинення катування поліцейськими є образи в пам'яті підозрюваного і звинуваченого щодо обставин, які передували вчиненню катування, характеру стосунків з поліцейськими, обставини вчинення катування та дії, що вчинялися поліцейськими для приховання ознак катування.

Враховуючи, що катування поліцейські вчиняють за відсутності очевидців і свідків, то окремі фрагменти затримання, доставляння підозрюваного в поліцейський відділ, доставляння обвинуваченого в кабінет слідчого чи в кімнату допиту в ІТТ, СІЗО можуть бути свідченнями (наприклад, рідних та знайомих потерпілого щодо його стану, в якому останній перебував, який мав зовнішній вигляд, а також де він перебував у той час; осіб, які викликали та надавали медичну допомогу затриманому тощо). Стосовно осіб, які перебувають у кімнатах затриманих, у камерах ІТТ або СІЗО, потрібно вивчати записи в журналі обліку їх

виклику на допит чи проведення інших слідчих (розшукових) дій (опитуванню підлягають особи молодшого начальницького складу, які забезпечують нагляд за підозрюваними та обвинуваченими).

Під час дослідження встановлено, що до основних причин вчинення катування та незаконного насильства співробітниками Національної поліції, передусім, належать: наявність війни в Україні (22,3%); ріст злочинності (55,6%); безкарність співробітників поліції, які застосовують незаконні методи в роботі (41%); недосконалість законодавства (33,2%); поганий добір кадрів, унаслідок чого до поліції потрапляють люди із садистськими нахилами (40%); недостатня матеріальна забезпеченість поліцейських (44,7%); невисокий професійний і культурний рівень співробітників поліції (37%) (Додаток Г).

1.3 Характеристика особи поліцейського, що вчиняє катування, та особи потерпілого

Відомості про особу поліцейського, який вчиняє катування, як елемент криміналістичної характеристики дозволяють виділити ті дані, що потрібні для організації найефективнішого виявлення та розслідування злочину, а також застосування запобіжних заходів.

Зміст особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики катувань полягає у виявленні тих його якостей, які зумовлюють вибір саме цього виду злочину, способу його вчинення, предмета злочинного посягання, обстановки, а також цілей і мотивів злочинця [118, с. 67]. Класифікація злочинців, які вчинили катування, може бути побудована за різноманітними підставами, серед яких виділяють дві основні групи: соціологічні, зокрема соціально-демографічні, та правові. До соціологічних ознак відносять стать, вік, рівень освіти, рівень матеріального достатку, соціальний стан, наявність сім'ї, рід занять, наявність фаху, місце проживання, взаємовідносини з потерпілим [199, с. 33]; до

правових – характер, ступінь тяжкості скоєних злочинів, учинення злочинів у групі або поодинці, тривалість злочинної діяльності.

Особу злочинця вивчали В. Бахін, Р. Белкін, О. Васильєв, В. Гавло, В. Кузьмічов, О. Ратінов, М. Салтевський, В. Танасевич, К. О. Чаплинський, В. Шепітько, В. Шиканов, М. Яблоков та ін.

О. Ратінов та інші вчені вважають, що існує об'єктивна потреба використовувати відомості про особу злочинця щодо не тільки криміналістичної тактики, а й методики розслідування злочинів [11, с. 53–54].

В. Гавло зазначає, що криміналістику та її методику цікавлять такі дані про особу суб'єкта злочину, які вказують на закономірні зв'язки між ним і вчиненим злочином, що проявляються зовні – у різних наслідках скоєного. У цьому сенсі особу треба вивчати як слідоутворювальний об'єкт, джерело інформації про скоєний злочин і як засіб його розкриття [15, с. 197].

До таких властивостей людини М. Салтевський відносив фізичні, біологічні та соціальні [209, с. 422]. Своєю чергою, В. Шепітько зазначив, що особа злочинця має певні дані демографічного характеру, деякі моральні якості та психологічні особливості [248, с. 258].

І. Даньшин розглядає поняття «особа» (особистість) злочинця – як сукупність істотних і стійких соціальних властивостей й ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній у ньому особі – властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [142, с. 37]. Особа винного – поняття вужче, охоплює головню ті властивості й ознаки індивіда, що мають значення для встановлення ступеня його відповідальності [107, с. 82]. Суб'єкт злочину – поняття правове. Особа, яка вчинила злочин, може вважатися суб'єктом злочину за умови відповідності трьом критеріям, а саме: бути фізичною особою, осудною та досягнути віку, з якого настає кримінальна відповідальність [5]. З наведених

визначень можна зробити висновок, що дані поняття не можуть використовуватись одинично, тільки взаємопов'язано.

Вивчаючи дослідження зазначених учених, доходимо висновку, що обов'язковим елементом криміналістичної характеристики є особа злочинця, яка охоплює такі дані: а) соціальні – соціальний стан, освіта, національність, сімейний стан, професія тощо; б) психологічні – світогляд (світосприйняття), переконання, знання, навички, звички, емоції, почуття, темперамент тощо; в) біологічні – стать, вік, особливі прикмети, фізичні дані (сила, зріст, вага тощо).

У кримінально-правовому аспекті особа злочинця виникає після визнання її судом винною та вступу вироку суду в законну силу і триває до моменту відбуття покарання та погашення (зняття) судимості. Таке положення має важливе значення, оскільки дає змогу правильно визначити напрями і межі вивчення особи злочинця та саме ті її властивості, котрі відіграли вирішальну роль у вчиненні злочину.

Отже, антисуспільні властивості, що характеризують особу злочинця, існують до злочину й зумовлюють його скоєння, проте визнання конкретної особи злочинцем можливе лише після та у зв'язку із вчиненням нею злочину [211, с. 13]. Отже, початковий момент появи «особи злочинця» збігається з фактом вчинення злочину [89, с. 85–86]. Тому «особа злочинця», яка відбула покарання, втрачає цей статус і постає перед суспільством як «особа». Під поняттям «особа» С. Кулик розуміє те, що вона крім соціальних має й інші якості, що також беруть участь у детермінації її активності й діяльності [146]. Як свідчить практика, трапляються випадки, що злочинець не відбув покарання. У такому разі варто говорити не про особу злочинця, а як про особу, яка становить небезпеку для суспільства. Над такою особою встановлюється адміністративний нагляд і щодо неї застосовуються інші превентивні заходи.

Тож можна зробити висновок, що особою злочинцем у ст. 127 КК України є особа, яка вчинила дії, передбачені диспозицією статті, з відповідною метою. Оскільки щодо цього злочину виражена велика латентність, то варто мати на

увазі, що особу злочинця досліджують тільки після написання потерпілим заяви про вчинення щодо неї кримінально-караних діянь.

Предметом нашого дослідження є особа поліцейського, який вчиняє катування підозрюваного або обвинуваченого у злочині. Тому важливо охарактеризувати особу правоохоронця, який вчиняє дії, що підлягають під ознаки катування.

Для характеристики особистості злочинців у правоохоронній системі дуже важливо зрозуміти особливості формування злочинної поведінки і мотивацію їх незаконних дій [6, с. 216].

Найперше потрібно розглянути фактори, умови та причини, які сприяють вчиненню таких дій працівниками поліції.

Як зазначають Ю. Антоняк та В. Ємінов, перший різновид мотивації – це хибно розуміються службові інтереси, обов'язки та повноваження. Найяскравішим прикладом такої поведінки може слугувати епізод з відомого телевізійного фільму «Місце зустрічі змінити не можна». Відповідальний співробітник карного розшуку Жеглов непомітно підкладає в кишеню передбачуваного злодія гаманець, вкрадений у жінки і викинутий злодієм, а потім «знаходить» його і заарештовує підозрюваного. У відповідь на зауваження свого підлеглого Шарапова, що так робити негідно, Жеглов переконано заявляє: «Злодій повинен сидіти у в'язниці!». У нього немає ніяких сумнівів у правильності своїх дій, не кажучи вже про закон і принципи моралі.

Безсумнівно, Жеглов скоїв злочин. Які ж його мотиви? У цьому прикладі службовий обов'язок розуміють по-своєму, прагнення будь-якими засобами викорінювати злочинність. Однак ця мотивація на практиці ніби роздвоюється: частина порушників закону, на зразок згаданого персонажа, діє з кращих, навіть, можна сказати, благородних мотивів – тільки закон для них не настільки вже важливий. Але є й інша група з аналогічною мотивацією – зловити і покарати злочинця, проте джерелом цієї мотивації служить інше вихідне міркування: поліпшити показники роботи у своєму районі, області. Тут зовні благородні спонукання часто набувають кар'єристського характеру, переростають у

корисливо-особистий інтерес – швидкого просування по службі, отримання нагород та інших видів заохочення.

Другий різновиду мотивації – створення суспільної думки про поліцейські підрозділи, нібито вони можуть розкривати та розслідувати будь-які злочини. Якщо ця категорія характеризувалася тим, що, порушуючи закон, вони виходили бодай з хибно зрозумілих інтересів справи, то тут немає і натяку на будь-які службові інтереси: мотив злочинної поведінки в них один – престиж. Підкидаючи не гаманець в кишеню підозрюваного, а пістолет, боєприпаси або наркотики завідомо невинній людині, ці особи розраховують на розкриття злочину будь-яким способом.

Із соціально-психологічного погляду випливає, що замість бути на охороні законних інтересів громадян співробітники поліцейського підрозділу з метою службових показників самі стають злочинцями [6, с. 217–220].

Здійснений аналіз дослідження правозахисних організацій, кримінальних проваджень та судової практики, за якими було виявлено і засуджено працівників МВС за вчинення катувань, щодо вивчення ознак соціологічної групи дав підстави стверджувати, що стан, структура і динаміка злочинності у 98% випадків вчиняють чоловіки. Так, питома вага жінок, які були виявлені при вчиненні катувань, становить 2%, відповідно, у 98% випадків за вчинення цього правопорушення до відповідальності притягували чоловіків. У характеристиці чоловіків з'ясувалося, що вони раніше вчиняли (85% отримували дисциплінарні покарання) порушення, пов'язані з незаконним затриманням підозрюваного, перевищенням термінів щодо оголошення про підозру, несвоєчасним проведенням невідкладних слідчих (розшукових) дій тощо; 15% становлять співробітники, які були звільнені за негативними підставами і поновлені за рішеннями суду (Додаток Г).

Окремою ознакою соціальної групи поліцейських, які вчиняли катування, вважають вік, оскільки вік – це не лише біологічний, а й соціальний ступінь у розвитку людини. Якщо аналізувати вікову категорію поліцейських, які вчинили катування, то кримінальна активність характерна для осіб віком від 20 до 30 років

(71,4%), друге місце – від 30-40 років (21%), третє – від 40 і більше років (8%). Тобто це здебільшого молоді правоохоронці без достатнього досвіду роботи: 55% поліцейських, які вчиняли катування, мали стаж роботи до трьох років; 35% – до шести років; 10% – понад шість років (Додаток Д).

Отже, особа поліцейського, який вчинив протиправні дії, що підпадають під ознаки катування, – це службова особа, яка має відповідний стаж роботи в правоохоронній структурі, «виховується» у службовому колективі, підконтрольна вищому керівництву, яке шляхом «наказу» встановлює мету розслідування індивідуально для кожного працівника та кожного кримінального провадження.

Велике значення для характеристики особи поліцейського, який вчинив катування, має освітній рівень. На основі цього можна простежити інтелектуальний розвиток особи, яка водночас є правоохоронцем і високо свідомою людиною.

Дослідження показують, що освітній рівень поліцейських, які вчиняли катування, характеризується такими даними: 75% мають вищу юридичну освіту, а 25% – спеціальну. Причому такий рівень осіб з вищою освітою припадає на слідчих й оперативних співробітників нижньої ланки, які здебільшого вчиняють злочин одноосібно (Додаток Д).

Характеризуючи сім'ю поліцейського, який вчиняв катування, привертає увагу висока питома вага неодружених осіб – 88% проти 12% одружених. Крім того, має значення й переважне місце проживання обвинувачених. Так, із загальної кількості засуджених 66% з них є жителями міст, 34% – жителями сільської місцевості (Додаток Д).

Аналіз правозахисної та слідчої практики свідчить про виявлення і притягнення до відповідальності 88% – одноосібно. Слід зауважити, що виявлення вчинення катування поліцейським одноосібно пов'язано з такими причинами: досвідом роботи поліцейських з розслідування злочинів і можливістю чинити їм протидію (77,8%); скоєння злочину групою спричинює збільшення терміну покарання (92%), впливає на вибір тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій (72% опитаних) та ускладнює процес доказування (42%);

відсутністю інформаційного забезпечення слідчої ситуації (46%); спрощенням інтенсивності розслідування (33%) (Додаток Д).

Важливо зазначити, що серед поліцейських, які вчинили катування, вирізняються особи, які брали участь в АТО на сході України, та особи з підвищеною психічною активністю. За результатами проведеного статистичного дослідження, у 40% випадків особи визнають себе винними та розкаюються у вчиненому. Решта не визнають своєї вини або взагалі заперечують свою причетність до вчинення катувань, вказуючи на протиправну поведінку підозрюваного (обвинуваченого).

З наведеного можна скласти узагальнену характеристику поліцейського, що вчинив катування. Це здебільшого особа чоловічої статі (92%) в активному працездатному молодому віці (90%), що має освіту (75% – мають вищу освіту, 25% – спеціальну), неодружений (88%). Злочин вчиняють здебільшого одноосібно (88%), переважно з метою штучного створення або покращення показників розслідування злочину (94%).

Характеристика особи потерпілого. Особу потерпілого від злочину юридичні науки розглядають в різних аспектах, головню у кримінально-правовому, кримінально-процесуальному, кримінологічному, а також криміналістичному. Криміналістика вивчає її як один з важливих елементів криміналістичної характеристики злочину. При цьому вагомими є відомості про потерпілого як особистість, його спосіб життя, соціальні зв'язки, його поведінку до, під час і після вчинення злочину. Дані про особу потерпілого використовуються в методиці розслідування окремого виду злочину для висунення версій, планування розслідування, встановлення особи злочинця, а також причин та умов вчинення злочину. Крім того, такі відомості використовують також у тактиці проведення окремих слідчих (розшукових) дій та прогнозуванні їх результатів.

Дослідженню особи потерпілого як структурного елементу криміналістичної характеристики злочинів присвячено праці багатьох учених-криміналістів, зокрема В. Вандишева, В. Журавля, В. Коновалової,

Є. Лук'янчикова, В. Тіщенко, Є. Центрова, В. Шиканова, Н. Є. Шинкевича, В. Шепітька та багатьох інших. Крім того, у 2015 р. О. Резнікова підготувала та захистила дисертацію, присвячену виявленню закономірностей поведінки жертви злочину (потерпілого) у процесі вчинення злочину, його досудового розслідування та судового розгляду.

Необхідними є збирання і дослідження відомостей про вже відомого слідству підозрюваного чи обвинуваченого задля вичерпної криміналістичної оцінки особи суб'єкта. Одержана інформація в цьому разі використовується для: а) вибору тактики провадження окремих слідчих дій і досягнення необхідного психологічного контакту з підозрюваним (обвинуваченим); б) прогнозування поведінки злочинця на різних етапах розслідування; в) усвідомлення його справжньої ролі у вчиненому злочині і виявлення інших учасників злочинної групи; г) планування розслідування.

В. Шепітько розширює цей перелік та зазначає, що вивчення особи потерпілого має охоплювати: 1) відомості анкетного характеру (стать, вік, місце народження, роботи або навчання, стаж, професію (фах), сімейний стан, наявність родичів); 2) соціально-психологічні дані (тип темпераменту, риси характеру, емоційні прояви, особливості взаємодії (спілкування) в колективі); 3) особливості поведінки – до злочинної події, в момент скоєння злочину, після його вчинення; 4) незалежні характеристики (за місцем роботи чи навчання, за місцем проживання, за показаннями рідних, близьких чи найближчого оточення); 5) соціальні зв'язки (коло спілкування, найближчі знайомі, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу, комерційна діяльність, специфіка групової поведінки, бажання вступити в певні мікрогрупи); 6) дані про суспільно корисну діяльність, її особливості; 7) матеріальне становище (наявність майна, зокрема й нерухомості, грошових вкладів, джерело збагачення, наявність або відсутність боргових зобов'язань, отримання кредитів і можливість їх погашення); 8) злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей, зв'язки з кримінальними угрупованнями, дружні стосунки з особами, які притягувалися до кримінальної

відповідальності); 9) причини віктимної поведінки (виконання певних професійних функцій; соціальна деформація особистості) тощо [249, с. 164–165].

У ст. 55 КПК України визначено, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [141, с. 26].

Відповідно до ч. 2 ст. 23 Цивільного кодексу України моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховують вимоги розумності і справедливості [241, с. 11].

Зокрема, ст. 1177 та ст. 1207 ЦК України також встановлюють, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю громадянина внаслідок злочину, а також майнова шкода, завдана майну громадян внаслідок злочину, у разі якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо ця

особа є неплатоспроможною, відшкодовується державою. Умови та порядок відшкодування державою зазначеної шкоди встановлюються законом.

I. Татарин до фізичної шкоди відносить зміни фізичного і психічного здоров'я потерпілої особи внаслідок злочину, негативні наслідки яких виражаються в таких проявах: смерть людини, заподіяння тяжких, середніх чи легких тілесних ушкоджень, порушення психічного стану особи, зміни в нормальному розвитку організму тощо [225, с. 74–80].

До майнової шкоди вчені відносять будь-яке зменшення або знищення майнового суб'єктивного права, охоронюваного законом інтересу або майнового блага, що спричиняє втрати в потерпілого [163, с. 196].

Зі ст. 127 КК України випливає, що потерпілим від катування може бути лише фізична особа, якій завдано фізичної чи/та моральної шкоди шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити підозрюваного чи обвинуваченого зізнатися у скоєному чи надати інформацію про це на іншу особу.

За дослідженням Харківського інституту соціальних досліджень, можна говорити про тенденцію щодо кількості осіб, які стали жертвами тортур, катувань і нелюдського поводження під час розслідування: у 2011 р. їхня кількість перевищувала 100 тис., а 2015-го їх кількість зменшилась до 62 тис., що є результатом початку реформування МВС [57, с. 28].

Найбільше катуванню й тортурам з боку слідчих та оперативних співробітників Національної поліції піддаються: професійні злочинці, рецидивісти (36,6%); особи, які вчинили тяжкий злочин (81,6%); обвинувачені у скоєнні злочину (15,1%); той, хто чинив опір поліції (62,5%); той, хто ображав поліцейського (15,7%); бідні особи (9,1%); представники національних меншин (3,2%) (Додаток Б).

Дослідження матеріалів проваджень свідчать, що в 100% потерпілими були повнолітні особи. На наше переконання, потерпілими від катувань потрібно визнавати дві категорії осіб: по-перше, особу, яку безпосередньо катують поліцейські з метою отримати зізнання у злочині; по-друге, за доручення слідчого

інша особа катує підозрюваного, щоб примусити її надати інформацію про злочин [100, с. 184].

Так, як свідчить слідча та судова практика, у 15,7% проаналізованих нами матеріалів проваджень катування стало наслідком неправомірних дій самого підозрюваного (поліцейських). У 32,8% проваджень потерпілий від катування підозрювався у вчиненні злочину (крадіжки або пограбування). 45% підозрювалися правоохоронними органами у вчиненні злочину та перебували під слідством і відмовлялися від показів.

Узагальнений аналіз матеріалів практики у справах про катування дозволяє стверджувати, що в більшості випадків потерпілими від вказаного злочину стають чоловіки (96% від загальної кількості жертв катування). Така ситуація, на нашу думку, склалася через те, що особи чоловічої статі найчастіше не погоджуються з вимогами поліцейських та власними діями провокують щодо себе насильство. Окрім того, в силу різних обставин відмова від співпраці, наявність у раніше судимих злочинних субкультурних елементів тощо частіше являються причиною катування. У тих випадках, коли жертвою катування ставала жінка (4% від загальної кількості жертв), мотивами катування були відмови давати свідчення на спільників, а також місця знаходження матеріальних цінностей, нажитих злочинним шляхом. Відповідно, жертвою катування можуть стати особи як носії інформації про скоєний злочин або про тих, хто вчинив злочин.

Переважна частина потерпілих – це жителі міст (90%), жителі сільської місцевості становлять лише 10% від загальної кількості. Це пояснюється тим, що загальна кількість злочинів вчиняється більшою мірою в містах. Крім того, потрібно зазначити, що досить часто (20% поліцейських) під час вчинення катування підозрюваних у злочині перебували у стані алкогольного сп'яніння. На основі здійсненого аналізу можна виділити деякі основні ознаки та властивості особи, яка стає жертвою катування поліцейськими: вчинення в минулому злочину; підтримання злочинної субкультури; перебування в стані сп'яніння; здійснення дій, які можуть спровокувати насилля з боку поліцейського (його ображення, зухвале ставлення тощо); потрапляння в поле зору правоохоронців через порушення закону; відмова

виконувати вимоги поліцейських, які можуть потягнути за собою менш небезпечні наслідки, ніж катування.

Відповідно до викладеного можна скласти узагальнену характеристику особи потерпілого від катування: особа чоловічої статі (96%), повнолітня особа (100%), яка вчинила тяжкий злочин (81,6%) або опір поліції (62,5%). Інколи особі потерпілого властива девіантна поведінка (35%) та зловживання алкогольними напоями чи наркотиками (20%). В окремих випадках особа потерпілого раніше судима (36,6%) (Додаток Д).

З викладеного випливає висновок, що визначення криміналістичної характеристики особи злочинця і потерпілого під час катування є необхідними елементами у розслідуванні злочину. Встановлення між ними соціального зв'язку дасть змогу визначити обставини вчинення катування та відшукати сліди злочину, які будуть основними доказами.

Висновки до першого розділу

1. Досліджуючи історичні літературні джерела, підтверджено, що поняття «катування» появилось з часів виникнення правосуддя у всіх державах. Основною метою застосування катування було отримання відомостей про вчинення протиправних діянь, а також виконання покарання за скоєний злочин. Основними способами катування були тілесні побої, мучення та каліцтво людини, а також смертна кара. Мотивом катування також була публічна демонстрація жорстокості державної влади з метою залякування громадян, які не підкорялися її вимогам.

Перше юридичне поняття катування наведено у ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984): катування означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, і в цей термін не включаються тільки біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково. Українське законодавство визначило катування в Кримінальному кодексі України 2001 р.

Методику розслідування катування розробляли практики і вчені в структурі криміналістичної методики розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи. Водночас методика розслідування катування, вчинених співробітниками Національної поліції, має свої особливості, пов'язані з правовим статусом поліцейського та його знаннями самої методики розслідування.

На розвиток катування у правоохоронній системі України, крім історично-спадкового чинника, впливають і прогалини в законодавстві, а також недоліки в розгляді заяв і повідомлень про такі правопорушення та в методиці розслідування тощо.

2. Основою для ефективного розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, є розроблення криміналістичної характеристики зазначеного злочину, яке необхідне для ретельного планування розслідування на основі вивчення криміногенних умов, що спричиняють поширення такої злочинності, розроблення науково обґрунтованих висновків і рекомендацій, спрямованих на удосконалення тактики розслідування зазначених правопорушень. У розділі розглянуто вихідні дані про способи підготовки, вчинення і приховування катування; типові матеріальні сліди і можливі місця їх знаходження. Також наведено структуру, динаміку, географію вчинення катування поліцейськими та причини високої латентності цих злочинів. Здебільшого катування вчиняють поліцейські в обласних центрах та в зоні АТО.

3. Особу поліцейського, який вчиняє катування, охарактеризовано за віком, освітою, сімейним становищем, правовим статусом, психологічним станом тощо. Отож, катування є злочином чоловічої статі (98%), питома вага жінок, які були виявлені при вчиненні катувань, становить 2%. У характеристиці поліцейських, які вчинили катування, виявилось, що вони раніше допускали (85% отримували дисциплінарні покарання) порушення, пов'язані з незаконним затриманням підозрюваного, перевищенням термінів щодо оголошення про підозру, несвоєчасним проведенням невідкладних слідчих (розшукових) дій тощо; 15% становлять співробітники, які були звільнені за негативними підставами і

поновлені за рішеннями суду, а також особи, які мали психічні відхилення від норми (Додаток Д).

На сьогодні, як свідчить практика, найчастіше застосовують катування співробітники Національної поліції України (дільничні інспектори, співробітники оперативних підрозділів, патрульної служби, слідчі) під час затримання особи, яка вчинила правопорушення (65%), та в разі визнання вини особою за підозрою у вчиненні нею злочину (45%) (Додаток Б).

Згідно із ст. 127 КК України потерпілим від катування може бути лише фізична особа, якій завдано фізичної чи/та моральної шкоди шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити підозрюваного чи обвинуваченого зізнатися у скоєному чи надати інформацію про це на іншу особу.

Особа потерпілого (100% були повнолітні особи), яка піддавалася катуванню поліцейськими, характеризується такими ознаками як, наявність судимості, злочинного досвіду та професійності, вчинення тяжких злочинів. Основною ознакою таких осіб є приховування інформації про злочин щодо себе та інших. Окрему категорію осіб становлять соціально незахищені та національні меншини, а також особи, які проявляють агресивність до поліції, будучи в алкогольному чи наркотичному сп'янінні.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ РОЗСЛІДУВАННЯ КАТУВАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПІВРОБІТНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

2.1. Початкові дії з виявлення катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції

Виявлення та розслідування катувань, що вчиняються співробітниками поліції, становить особливий вид правоохоронної діяльності. У процесі її здійснення вирішують специфічні завдання, спрямовані на повне і швидке виявлення та розслідування кожного злочину, де необхідно враховувати професійні якості поліцейських, котрі обізнані з тактичними прийомами здійснення окремих слідчих (розшукових) дій. Вказана діяльність передбачає наявність високої професійної діяльності слідчого органу (посадової особи), уповноваженого виявляти і розслідувати такі катування.

Обставинами, які негативно впливають на ефективність виявлення і розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, є: висока латентність злочину (90%); недоліки правового забезпечення діяльності поліції (54,4%); відмова потерпілих подавати заяви про катування у зв'язку з наявністю реальної фізичної погрози (78,8%); відсутність механізму реєстрації і попередньої перевірки фактів катування співробітниками правоохоронних органів (96%); кругова порука у правоохоронній сфері і захист «честі мундира» (88,9%); наявність високої корупції у правоохоронних органах (92,5%); відсутність окремого незалежного слідчого органу (у вигляді ФБР в США) щодо розслідування злочинів, учинених співробітниками правоохоронних органів тощо (55,7%) (Додаток Г).

Розробниками методики виявлення злочинів є такі вчені: Р. Белкін, Л. Бертовський, В. Григор'єв, Г. Густов, В. Ігнатко, О. Ларіна, В. Малярова, В. Танасевич, Т. Савчук, В. Образцов та інші, які ретельно розглянули поняття, методи та засоби виявлення злочинів і суб'єктів, які беруть участь у цьому

процесі. Однак, незважаючи на принципово важливі положення, сформульовані у працях науковців, питання виявлення катування, до того ж як окремої категорії, загалом не розглядалися.

В. Образцов та Л. Бертовський визначають процес виявлення злочинів як кримінально-процесуальну діяльність, спрямовану на перевірку первинних фактичних даних про ознаки підготовки чи вчинення господарюючим суб'єктом злочину, пов'язаного з його професійною діяльністю [176, с. 291].

Як зазначає Р. Белкін, ознаки злочину можуть бути виявлені трьома шляхами. По-перше, їх виявляють способом ужиття оперативно-розшукових заходів, які передують порушенню кримінальної справи. По-друге, їх можуть виявити громадяни, а також представники державних організацій під час здійснення перевірки і контрольних заходів тощо. По-третє, їх виявляють безпосередньо слідчий, прокурор і суд [17, с. 391].

У Міжнародній поліцейській енциклопедії зазначено, що виявити злочин – означає встановити, зафіксувати, визначити факт та обставини вчинення суспільно небезпечного діяння. Часто в діяльності щодо виявлення злочину не виникає потреби, оскільки про обставини його вчинення стає відомо від громадян чи організацій [204, с. 868].

На думку В. Степанова, виявлення злочинів є комплексною діяльністю, яка складається зі самого факту виявлення явища, яке може розглядатись як злочинне, враховуючи окремі ознаки, а також сюди входить діяльність зі збирання необхідних даних, що об'єктивно свідчать про кримінальний характер події. Щодо досудової діяльності, то етап виявлення злочину передуює його розслідуванню й охоплює: 1) період від моменту підготовки або вчинення злочину до виявлення його ознак компетентними особами; 2) відрізок часу, пов'язаний з необхідністю пересвідчитись у тому, що виявлені факти містять достатні відомості, які вказують на ознаки злочину [149, с. 146–149].

Виявлення злочину полягає в отриманні інформації про кримінальну подію і належній її фіксації у відповідних процесуальних актах. Тобто діяльність із розслідування злочину і, відповідно, криміналістична методика такої діяльності

починають реалізовуватись з початку пошуку і виявлення необхідної інформації, яка свідчить про вчинення злочину [238, с. 281–282].

Злочини, вчинені співробітниками Національної поліції, мають здебільшого корупційний захист, що зумовлює необхідність застосування можливостей засобів криміналістики.

Наукові дослідження й узагальнення матеріалів досудового розслідування свідчать про те, що більшість злочинів цієї категорії виявляють внаслідок отримання заяви потерпілого (у 10% вивчених проваджень); звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (85%); повідомлення у ЗМІ (3%); повідомлення установ охорони здоров'я (2%) (Додаток Д).

Заяви про кримінальні правопорушення, вчинені співробітниками правоохоронних органів, зокрема Національної поліції, розглядають органи прокуратури, що зводиться до простого опитування відповідних співробітників чи витребування від них письмових пояснень, при цьому без докладання будь-яких зусиль щодо проведення об'єктивної й неупередженої перевірки їхніх дій. У більшості випадків органи прокуратури повідомляють про те, що за заявами громадян проведено службові розслідування за фактами щодо неправомірних дій співробітників поліції, за результатами яких вказані факти не було підтверджено, а тому підстав для внесення відомостей до ЄРДР немає.

Варто зазначити, що невнесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення представниками правоохоронних органів до ЄРДР останні п'ять років і надалі є одним з найпоширеніших предметів скарг на діяльність чи бездіяльність правоохоронних органів. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, дає підстави стверджувати, що найчастіше джерелами інформації про досліджуваний злочин є заяви потерпілих (у 10% вивчених проваджень); звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (85%); повідомлення у ЗМІ (3%); повідомлення установ охорони здоров'я (2%) (Додаток Д).

Відповідно до чинного КПК України слідчий, прокурор зобов'язані невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, внести відповідні відомості до вказаного реєстру та розпочати розслідування (ст. 214).

Однак, як свідчить аналіз скарг громадян, ситуація з цього приводу за останні п'ять років не змінилась. Правоохоронці, як і раніше, і надалі вибірково вносять відповідну інформацію до ЄРДР та вишукують підстави для уникнення цієї реєстрації. Як показує практика, до ЄРДР такі заяви вносяться переважно на підставі ухвал слідчих суддів та за зверненням Уповноваженого ВРУ з прав людини.

У листопаді 2015 р. до Уповноваженого ВРУ з прав людини звернувся Валерій Р. зі скаргою. І вже в січні 2016 р. прокуратура Чернівецької області повідомила Уповноваженого про те, що 5 січня 2016 р. на підставі ухвали слідчого судді слідчий відділ прокуратури Чернівецької області відкрив кримінальне провадження щодо катування слідчим заявника, нанесення тілесних ушкоджень та відкритого викрадення працівниками слідчого підрозділу належного йому майна [255, с. 173].

Аналізуючи звернення громадян, що надійшли з приводу катування, встановлено, що вони розглядаються або в порядку, передбаченому Законом України «Про звернення громадян», або реєструються в різних відомчих журналах, зокрема в журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, що ведуться слідчими МВС відповідно до Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, затвердженої наказом МВС України від 19 листопада 2012 р. № 1050.

Водночас потрібно зауважити, що в багатьох випадках особи, які піддавались катуванню з боку співробітників Національної поліції, з різних причин не повідомляють про їх вчинення. Такими причинами є:

- залякування потерпілих з боку поліцейських про негативні наслідки звернення до правоохоронного органу із заявою про катування;
- недовіра потерпілих до правоохоронних органів щодо ефективності розслідування злочину;
- небажання потерпілих втягувати себе в судові процеси з представниками закону.

Залежно від того, чи відомі на момент внесення даних до ЄРДР відомості щодо особи, яка вчинила катування, такі злочини традиційно поділяються на вчинені в умовах очевидності або неочевидності. Залежно від цього формуються завдання розслідування, які постають перед слідчим. У першому випадку, коли катування вчинено в присутності інших осіб (очевидців), завданням розслідування є встановити обставини катування, виявити речові докази, встановити мотиви катування. У разі вчинення катування в умовах неочевидності основним завданням розслідування є встановлення особи злочинця, обставин вчинення злочину.

Тільки за останні 10 років проблеми початкового етапу розслідування тією чи іншою мірою було розглянуто в докторських дисертаціях таких учених: Ю. Аленіна [4], В. Бахіна [10], М. Букаєва [27], В. Бикова [30], Р. Домбровського [64], В. Тіщенко [229], М. Шурухнова [254].

Як слушно зауважує О. Мілевський, «на кожному етапі діяльність особи, яка проводить розслідування, є ізоморфною і складається з таких елементів: виявлення, фіксація, вилучення джерел інформації, яка має значення для справи; отримання, аналіз, систематизація і дослідження зібраної інформації; використання оціненої інформації для вирішення завдань етапу. Основним завданням етапу розслідування є побудова типової інформаційної моделі, використання якої дозволить відповідній уповноваженій особі обрати оптимальний режим, вірні напрямки і форми, ефективні засоби і методи вирішення завдань, що визначаються на даному етапі» [168, с. 54]. Із цим твердженням варто погодитись, оскільки будь-яка ситуація, яка склалася при розслідуванні, є бульбашкою, наповненою інформацією, і що достовірніша інформація, то ефективніше розслідування.

У роботі Є. Іщенка, безпосередньо присвяченій початковому етапу розслідування злочинів, увагу акцентовано переважно на криміналістичних питаннях [87]. В. Лунгу у своїй дисертації досліджував процесуальні та організаційні аспекти початкового етапу розслідування злочинів. Він акцентував на комплексному дослідженні діяльності органів досудового слідства і дізнання на початковому етапі розслідування, зазначив загальні засади підготовки і проведення початкових слідчих дій та особливості їх планування. Поняття етапу досудового розслідування автор розглядає як складову частину стадії, що пов'язана з іншими частинами загальних завдань, колом учасників та єдністю процесуальної форми [156]. Дисертація В. Колонюка присвячена особливостям початкового етапу розслідування розкрадань грошових коштів та цінних паперів в ощадбанках, вчинених шляхом крадіжки, грабежу, розбою [111, с. 18]. У дослідженні Г. Сисоєнка приділено увагу розгляду слідчих дій на початковому етапі на прикладі розслідування крадіжок із проникненням у житло [223, с. 20].

Щодо етапів розслідування злочинів, то різні вчені виділяють їх по-різному. Так, Р. Белкін 1959 р. висловив думку про те, що процес розслідування злочинів фактично поділяється на два етапи – початковий та наступний, для кожного з яких характерні свої специфічні завдання. Найважливішими завданнями початкового етапу розслідування, на його думку, є: 1) орієнтування особи, яка веде розслідування, в обставинах тієї події, яку їй належить розслідувати, й отримання вихідних даних для розгорнутого планування розслідування, з'ясування фактів, які підлягають дослідженню у справі; 2) збір та фіксація доказів, які за короткий час можуть бути втрачені; 3) установлення, розшук та затримання злочинця за «гарячими» слідами [22, с. 333–334]. Пізніше Р. Белкін дійшов висновку про доцільність поділу процесу розслідування на три етапи: початковий, або етап початкових слідчих дій та слідчо-оперативних заходів; наступний, або етап наступних слідчих дій та слідчо-оперативних заходів, і заключний [17, с. 259–264].

М. Кузьменко виділяє такі етапи розслідування: невідкладний (від проведення першої невідкладної слідчої дії до останньої або до передачі справи за

підслідністю); початковий (до притягнення особи як обвинуваченого); наступний (до складання обвинувального висновку).

Завданням першого етапу, на думку автора, є проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій, другого – всіх інших слідчих дій, спрямованих на збір та дослідження доказів, третього – збір додаткових доказів після допиту обвинуваченого [145, с. 114].

На першому етапі здійснюють перевірку заяв та повідомлень про кримінальне правопорушення як діяльність уповноважених правоохоронних органів, спрямовану на виявлення ознак злочину в таких заявах чи повідомленнях, з метою забезпечення обґрунтованого прийняття рішення про початок кримінального провадження та якісного виконання основних завдань кримінального судочинства [103, с. 411].

Початковий етап розслідування використовують на позначення періоду досудового розслідування, на якому за допомогою слідчих (розшукових) дій, організаційних заходів встановлюються обставини події, які мають ознаки злочину, необхідні для: а) орієнтування органів та осіб, які здійснюють провадження у справі; б) висування версій; в) планування розслідування; г) розшуку та затримання злочинця; д) забезпечення відшкодування збитку; е) припинення та попередження злочину [127, с. 206].

У цей період від потерпілого і від свідків (очевидців) отримують письмові пояснення, які дозволяють встановити елементи механізму вчинення злочину, а саме: особу злочинця, способи вчинення катування, місце та час вчинення злочину, а також місця знаходження слідів катування. В окремих випадках виявлення фактів катування, вчиненого поліцейськими, здійснюється при проведенні відповідних перевірок за скаргами представників прокуратури або Уповноваженого ВРУ з прав людини. Після відповідної реєстрації заяви чи повідомлення в журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події скеровується слідчо-оперативна група для з'ясування обставин катування: опитують постраждалого для з'ясування обставин події та відомостей про підозрюваного; оглядають місце події;

встановлюють місцезнаходження запідозреної особи та проводять її опитування; опитують очевидців події; матеріали передають до слідчого підрозділу, відтак їх передають відповідному слідчому для внесення відомостей до ЄРДР та початку кримінального провадження. Якщо джерелом відомостей про катування є повідомлення медичних установ, то проводиться опитування медичних працівників, які повідомили про подію та які надавали першу медичну допомогу потерпілому, також вилучають усі медичні записи з цього приводу.

Відповідно до ст. 214 КПК України досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше ніж 24 год. після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР. На відміну від КПК 1960 р., у КПК 2012 р. чітко не зазначено, що є приводами та підставами для початку кримінального провадження. Слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення. Відмова у прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається (ч. 4 ст. 214 КПК України).

Відповідно до Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії, яка затверджена Наказом МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії» від 19 листопада 2012 р. № 1050 оперативний черговий, отримавши заяву чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію від слідчого або іншої уповноваженої особи, зобов'язаний діяти відповідно до нормативно-правових актів, що регламентують організацію роботи чергових

частин органів і підрозділів внутрішніх справ, негайно зареєструвати її в Єдиний облік, направити на місце події слідчо-оперативну групу чи оперативну групу, ужити всіх можливих заходів щодо запобігання кримінальному правопорушенню або припинити його, організувати невідкладні дії щодо встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, у короткий термін.

Законодавець забороняє здійснювати досудове розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення, що тягне за собою відповідальність, установлену законом. Огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду (ч. 3 ст. 214 КПК України).

Під час огляду місця події можуть бути виявлені: безпосередньо обстановка місця вчинення злочину, яка в деяких випадках навіть могла використовуватись як засіб вчинення злочину (холодні або надто теплі приміщення), сліди катування (у вузькому їх розумінні), знаряддя вчинення катування, відеодокументи, а також виявлення можливих очевидців злочинів, пов'язаних із катуваннями. Встановлені в такий спосіб відомості спрямовані не лише на виявлення кримінально-правових та криміналістичних ознак злочину, а й на правильну кваліфікацію діяння [181, с. 53].

Відповідно до вищезазначеного, можна зробити висновки, що слідчий може зібрати і перевірити отриману інформацію до внесення її в ЄРДР тільки шляхом проведення однієї слідчої дії – огляду місця події [247, с. 226–231].

Постановка криміналістичних завдань на початковому етапі розслідування спрямована на досягнення головної мети – встановлення основних обставин події злочину та особи підозрюваного (обвинуваченого).

Ці завдання можуть бути розділені на дві групи: а) завдання організаційно-управлінського характеру, що забезпечують відповідні умови для постановки і вирішення другої групи завдань; б) завдання розшукового і тактичного характеру, безпосередньо спрямовані на встановлення обставин розслідуваної події.

До першої групи належать: 1) з'ясування й оцінка слідчої ситуації, що склалася на момент внесення до ЄРДР даних про злочин. Це вихідне

криміналістичне завдання, що зумовлює постановку наступних завдань і дій (організаційного і тактичного плану). Вивчення й оцінка вказаної ситуації передбачає аналіз одержаної інформації щодо ознак насильницького злочину, наявності або відсутності відомостей про обставини його вчинення; 2) визначення джерел інформації про обставини події, що розслідується, – їх характеру та місцезнаходження. Найпоширенішими джерелами інформації у цій категорії справ на початковому етапі розслідування можуть бути: місце злочину, де залишаються сліди; речові докази, що свідчать про різноманітні обставини злочину та особу злочинця; показання потерпілого, очевидців та інших свідків про час вчинення злочину, механізм події, застосування злочинцем засобів і знарядь, прикмети злочинців; 3) вибір форми і прийомів взаємодії з органами і службами, що ведуть оперативно-розшукову роботу; 4) визначення напряму розслідування і складання плану дій. Вибір напряму розслідування полягає у висуванні кола слідчих версій з основних обставин події та у визначенні першочергових завдань, які повинні бути вирішені на основі вихідної інформації. Планування розслідування про насильницькі злочини має здійснюватися в повному обсязі вже на початковому етапі. Від цього залежить злагодженість дій слідчого та оперативно-розшукового апаратів, досягнення поставлених цілей у найкоротший час, одержання повних даних й об'єктивних результатів.

До другої групи завдань, що постають на початковому етапі розслідування названої категорії злочинів, належать: 1) одержання даних про спосіб, обстановку й інші обставини події, що дозволяє орієнтуватися в її змісті й характері; 2) збір і вивчення даних про особу потерпілого, що допомагає точніше з'ясувати мотиви і цілі злочинця, наявність чи відсутність інсценування нападу, висунути версії про коло причетних до злочину осіб; 3) одержання й аналіз інформації про злочинця та його спільників, що дозволяє висунути обґрунтовані версії стосовно особи злочинця, місця його проживання, рис характеру для подальшого встановлення і затримання [145, с. 115].

На відміну від досудового розслідування, початковий етап при розслідуванні катування розпочинається з моменту, коли особа, яка потерпіла від

вказаних дій, в диспозиції ст. 127 КК України, звернулась до правоохоронних органів із заявою про цей факт. Оскільки на підставі відповідних законодавчих актів (Закони України «Про Національну поліцію», «Про службу безпеки» та ін.) після отриманої заяви чи повідомлення про вчинення правопорушення між заявником, потерпілим та працівниками правоохоронних органів виникають процесуальні правовідносини.

Початковий етап розслідування займає у структурі слідчої діяльності важливе, ключове місце, оскільки саме тут закладаються фундаментальні основи для встановлення об'єктивної істини у справі, виявляється і збирається велика кількість доказів. Тому від правильності й ефективності дій слідчого на цьому етапі залежить подальший успіх розслідування кримінального провадження.

На думку багатьох криміналістів, початковий етап розслідування становить важливий інтервал слідчої діяльності, який визначається характером криміналістичних завдань, які стоять перед слідчим з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і необхідні для досягнення ключових цілей розслідування справи [86, с. 120].

Початковий етап розслідування передбачає збір та оцінку первинної інформації, встановлення наявності і відсутності ознак злочину в діяльності особи (осіб) чи в події (факті), яка сталася; прийняття рішення про порушення або відмову в порушенні кримінальної справи; проведення невідкладних слідчих дій; вжиття заходів щодо розкриття злочину за «гарячими» слідами; визначення напрямів розслідування; висунення первинних версій [136, с. 258], і тільки на початковому етапі розслідування потрібно зібрати найбільше інформації про факт вчинення правопорушення, щоб на завершальному етапі отримати позитивний результат.

Як наголошує О. Россинська, підготовка до проведення слідчої або судової дії – формулювання цілей і завдань слідчого; визначення моменту, місця і часу проведення, кола учасників; формування слідчо-оперативної групи; підбір необхідних техніко-криміналістичних коштів; визначення форм і меж

використання оперативно-розшукових заходів; складання плану виробництва слідчої дії [207, с. 175].

Із цим твердженням можна погодитись, оскільки, коли особа повідомила про факт вчинення катування щодо неї, в заяві вона вказує де, в який момент був вчинений цей злочин, якщо їй відомо, вказує учасників, та чому саме вона стала потерпілою від цього злочину. Отримавши інформацію, слідчий може ставити перед собою, а також перед оперативними працівниками, цілі і завдання розслідування, здійснювати підбір невідкладних слідчих дій та експертиз, висувати версії залежно від слідчої ситуації та визначити перелік проведення негласних слідчих дій.

Початкові слідчі дії слугують засобом:

- орієнтування слідчого в обстановці і змісті розслідуваної події, отримання уявлення про його механізм і наслідки;
- розкриття злочину за «гарячими» слідами, отримання необхідної інформації для встановлення і розшуку злочинця;
- збирання доказів, яким загрожує знищення під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників;
- отримання вихідної інформації для побудови розгорнутих слідчих версій, що охоплюють весь зміст предмета доказування.

Серед загальних тактичних положень, що сприяють ефективності виробництва будь-якої слідчої дії, називають:

- системність (проведення даної слідчої дії в певній системі інших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів);
- своєчасність – вибір належного місця і часу проведення слідчої дії;
- вміння слідчого орієнтуватися в об'єкті дослідження й обстановці, що передувала, та супутньої слідчому дії;
- облік даних криміналістичної характеристики і слідчої ситуації для вибору тактичних прийомів проведення слідчої дії;
- залучення до участі у слідчій дії працівників органів дізнання і використання допомоги громадськості та засобів масової інформації;

- широке використання спеціальних знань і техніко-криміналістичних засобів;
- забезпечення збереження об'єктів дослідження та їх автентичності [207, с. 175–176].

Організацію розслідування на початковому етапі О. П. Резван, своєю чергою, поділяє на такі елементи:

- планування і висунення версій;
- взаємодію з іншими службами органів внутрішніх справ;
- типові слідчі ситуації та алгоритми дій слідчого залежно від цих ситуацій.

Під час розгляду перших двох елементів ідеться про конкретні плани, версії і форми взаємодії, специфічні для методики певного виду злочинів. Так, у методиці розслідування злочинів неповнолітніх особливу увагу приділяють взаємодії слідчого з інспекторами й оперуповноваженим карного розшуку, що спеціалізується на розкритті злочинів неповнолітніх.

Слідчі ситуації на початковому етапі розслідування залежать, насамперед, від обсягу інформації про особу злочинця. Звідси впливають дії слідчого щодо встановлення злочинця або закріплення доказів його винуватості. Алгоритм дій слідчого викладається в послідовності їх виконання і може охоплювати не тільки слідчі дії, але й необхідні тактичні операції [125, с. 98]. Визначати елементи початкового етапу, на нашу думку, потрібно під час розслідування кожного конкретного злочину, тому що елементи можуть повторюватись, але використовувати їх потрібно в певній послідовності, а це залежить від слідчої ситуації, яка склалась.

Організація розслідування на початковому етапі передбачає переважно роботу з наявною інформацією, її опрацювання й оцінку.

Основні завдання початкового етапу розслідування катування:

- встановлення джерела отримання інформації. Це завдання полягає в тому, що потрібно докладно встановити, хто звернувся із заявою до правоохоронних органів, якщо ж це просто надійшло повідомлення від інших

осіб, у такому разі потрібно встановити особу, яка потерпіла від конкретного злочину, та осіб, які це повідомили;

- збір інформації про особу потерпілого, що допоможе з'ясувати мету, мотиви та цілі злочинця, а також спосіб вчинення, обстановку та місце вчинення злочину;

- реєстрація заяви та внесення її до Єдиного реєстру досудових розслідувань;

- по змозі проведення огляду місця події (усе залежить від ситуації, яка склалась, та пройденого часу);

- оцінка слідчої ситуації, що дозволяє слідчому визначити та поставити перед собою певні завдання для розслідування конкретного злочину;

- висунення версій, відповідно до слідчої ситуації;

- встановлення форм і прийомів взаємодії з оперативними службами, залучення спеціалістів;

- складання плану розслідування.

Момент закінчення початкового етапу розслідування вчені трактують по-різному. Наприклад, на думку Р. Белкіна, момент закінчення початкового етапу не можна зафіксувати в загальному вигляді, пов'язуючи його категорично з яким-небудь процесуальним рішенням у справі. Він може завершитися з нагромадженням достатньої для пред'явлення обвинувачення доказової інформації, але може закінчитися і раніше, коли характерний для цього етапу темп дій буде за певних причин втрачений [17, с. 315].

О. Філіппов вважає, що межею між початковим і наступними етапами є момент, коли слідчий, виконавши всі невідкладні слідчі дії і зібравши чималий доказовий матеріал, береться за аналіз і складання розгорнутого плану розслідування справи [130, с. 317].

На думку В. Рохліна, початковий етап закінчується моментом, коли стає зрозуміло, який злочин вчинено, визначається коло можливих учасників, умисел, мотиви, можливі способи вчинення і приховування злочину [131, с. 21].

Отже, початком початкового етапу досудового розслідування є внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а момент його закінчення потрібно розглядати крізь призму виконання комплексу запланованих дій, спрямованих на досягнення проміжних цілей. Закінченням початкового етапу розслідування катування, на нашу думку, є нагромадження інформації про всі обставини кримінального провадження, а саме після проведення огляду місця події докладне опрацювання заяви потерпілого, проведення допиту всіх учасників і після цього необхідно переходити до наступного етапу розслідування.

Важливу роль на початковому етапі відіграють ефективність проведення слідчих (розшукових) дій, які залежать від слідчої ситуації, що склалася. Обов'язковою, першочерговою та невідкладною слідчою (розшуковою) дією у розслідуванні катування є скерування на проведення судово-медичної експертизи, а також, по змозі, проведення огляду місця події, якщо потерпілий звернувся одразу після вчинених щодо нього протиправних дій, і в місці, де вчинявся злочин, є явні ознаки, які не втрачені і не знищені. Цей огляд потрібно проводити з експертом-криміналістом, аби виявити всі ознаки злочину, і видимі, і невидимі [105, с. 75].

У конкретному випадку розслідування, залежно від обсягу зібраної первісної інформації та слідчої ситуації, що склалася, висуваються робочі версії.

2.2 Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції

Для побудови теоретичних концепцій методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками поліції, та розроблення практичних рекомендацій важливе значення мають типові слідчі ситуації.

Розроблення і дослідження понять про слідчу ситуацію як наукову категорію розроблено у працях Р. Белкіна [17], О. Васильєва [33], Т. Волчецької [45], В. Гавла [49; 50], І. Герасимова [51], А. Гусакова [59], Л. Я. Драпкіна [70; 72];

73], О. Колесниченко [108], В. Корухова [121], М. Селіванова [212], О. Філіппова, М. Яблокова та інших вчених.

Вчені стверджують, що в теорії криміналістики існують можливості теоретично визначити типізацію слідчих ситуацій. На думку Л. Драпкіна, підставами типізації слідчих ситуацій є наявність загальних, групових ознак та їх відносна повторюваність [74, с. 17]. О. Васильєв і М. Яблоков також вважають головним критерієм типізації частоту повторюваності певних ознак [31, с. 139]. В. Гавло таким критерієм називає схожість криміналістичних характеристик вчинення та розслідування злочинів [47, с. 124], а О. Філіппов і О. Целіщев – обсяг та зміст інформації, що характеризує стан, хід та умови розслідування [236, с. 75]. Протилежну позицію щодо розглядуваної проблеми займає Р. Белкін. «Складний, багатокомпонентний склад слідчої ситуації, – пише він, – це значна кількість об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на зміст і характер цих компонентів» [13, с. 95–96].

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення ситуації: це сукупність умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [39, с. 1127].

Термін «ситуація» використовують в багатьох галузях наукового знання. Словник російської мови тлумачить ситуацію як сукупність обставин, положення, обстановки [179, с. 662].

Вперше слідчу ситуацію визначив 1967 р. О. Колесниченко. Це питання він досліджував у своїй дисертаційній роботі. Під слідчою ситуацією він розуміє певне положення в розслідуванні злочинів, яке характеризується наявністю тих або інших доказів та інформаційного матеріалу і виникаючими у зв'язку із цим конкретними завданнями його збору й перевірки [108, с. 16]. У зв'язку із цим О. Колесниченко писав, що у здійсненні принципу індивідуальності розслідування можуть бути виділені такі два основні елементи: а) аналіз й оцінка слідчої ситуації; б) вибір найефективнішої системи прийомів розслідування [109, с. 14–15]. Ці два елементи і справді є основними, тому що після оцінки ситуації, яка склалась, можна вибирати прийоми розслідування.

Починаючи з 1959 р., Р. Белкін висвітлював у підручнику проблематику слідчої ситуації. У цьому підручнику він вказував на значення цієї проблеми для розслідування та необхідність її врахування для ефективного використання криміналістичних рекомендацій [126, с. 331–333].

На перших етапах розвитку криміналістики поняття слідчої ситуації не виділялося, а його окремі елементи вводили у визначення понять «вихідні дані», «типові випадки», «обставини, що підлягають установленню» тощо. Як справедливо відзначається, «у криміналістичній літературі крім поняття «слідча ситуація» іноді як синоніми використовують такі поняття, як: «кримінальна ситуація», «ситуація розслідування», «ситуація на місці події» [62]. На нашу думку, «слідча ситуація» як поняття найкраще відповідає вкладеному в неї змісту.

Слідчу ситуацію розглядають і як закінчену модель, що містить такі компоненти: доказову інформацію, орієнтуючу інформацію, припущення про перспективи одержання додаткової інформації; відомості про поведження учасників процесу розслідування, припущення про можливу протидію і про те, як це поведження може вплинути на хід розслідування; дані про резерви, кошти, науково-технічні й організаційні можливості, а також час, який має в розпорядженні слідчий [219]. Щодо визначення підструктури слідчої ситуації, досить вдало це зробив І. Копилов, тому що компоненти чи елементи можуть повторюватись, але під час розслідування злочину потрібна певна послідовність, як, наприклад, у цього автора. Спершу ми отримуємо інформацію, пізніше докази, працюємо з учасниками процесу з психологічного погляду і залучаємо інших спеціалістів і техніку для розслідування злочину.

Під час розслідування катування, вчиненого поліцейським, психологічна характеристика відіграє важливу роль, оскільки особа, яка потерпіла від злочину, перебуває в сильному душевному стані, і під час спілкування з нею можемо не отримати відомостей про причини конфліктності між нею та учасниками, які це вчинили.

Важливе значення під час розслідування має вибір слідчої ситуації за її класифікацією. Багато авторів по-різному класифікують слідчі ситуації. За

допомогою цього аналізу ми виберемо, яка класифікація слідчої ситуації найкраще підходить під час розслідування катування.

Класифікацію слідчих ситуацій варто розглядати і як процедуру, і як кінцевий результат віднесення їх до певної сукупності (класу, групи, виду) ситуацій, що подібні за відповідними ознаками, з подальшою їх типізацією щодо особливостей методик розслідування злочинів [40, с. 70].

У 1988 р. В. Бахін розглядає такі види слідчих ситуацій: початкові, проміжні та кінцеві. Він також зазначав, що підстави класифікації слідчих ситуацій повинні, насамперед, відображати можливості вирішення завдань, які постають перед слідчим. Водночас автор не визначає чітких критеріїв, за якими здійснювався поділ слідчих ситуацій. Крім цього, автор називає такі підстави для розмежування видів слідчих ситуацій: за ступенем складності; наявністю конфліктності; специфічністю; комплексністю; етапністю; сприятливістю [215, с. 19–24].

У 1995 р. Л. Самигін у співавторстві з М. Яблоковим щодо досліджуваного питання зауважують, що всі слідчі ситуації можуть бути відповідно класифіковані: за підсумковим моментом – на початкові, наступні та заключні; за характером оцінюваного моменту – етапні та проміжні; за ступенем узагальнення – типові і конкретні, останні; залежно від переваги в них типових або нетипових ознак поділяються на типові та атипові; за ступенем психологічного напруження – конфліктні і безконфліктні; за змістом – з високим рівнем невизначеності вихідних даних (складні або тупикові) та з малим рівнем невизначеності (прості) [128, с. 31].

У 1997 р. М. Салтевський називає такі види слідчих ситуацій: сприятливі, несприятливі; конфліктні та безконфліктні; типові і специфічні; початкові, проміжні і кінцеві. Відтак він дає визначення кожному із цих видів слідчих ситуацій, а підстав кваліфікації не вказує [135, с. 108].

Р. Белкін у підручнику 1999 р. зазначає, що з численних класифікацій практично значущими, на його думку, є такі: за часом виникнення в процесі розслідування – початкові проміжні та кінцеві; за стосунками між учасниками –

конфліктні та безконфліктні; щодо можливості досягнення мети розслідування – сприятливі і несприятливі [129, с. 503].

І. Копилов підставою для класифікації вбачав інформаційну ознаку, тобто кількість та якість інформації про розслідуваний злочин. Зважаючи на цю ознаку, він розглядав такі види слідчих ситуацій: сприятливі і несприятливі, індивідуальні і конкретні; за ступенем конфліктності – конфліктні та безконфліктні; залежно від етапу розслідування – початкові, проміжні та кінцеві [119, с. 7].

Досліджуючи питання класифікації слідчих ситуацій, В. Гавло бере за основу класифікаційного поділу ознаку врахування етапів розкриття та розслідування злочинів, та у зв'язку із цим називає такі види слідчих ситуацій: початкові (які складаються в момент порушення кримінальної справи та характеризуються наявністю в матеріалах достатніх даних, що вказують на ознаки злочину, слідову картину, що дозволяє правильно визначити напрям розслідування); перевірочні (які складаються до порушення кримінальної справи та характеризуються відсутністю в заявах, що надійшли, достатніх даних, які вказують на ознаки злочину, та необхідністю проведення попередньої перевірки); наступні (які складаються після проведення початкових і невідкладних слідчих дій та характеризують обстановку розслідування у справі загалом на основі установлених фактичних даних; окремі (тактичні) – які на базі фактичних даних характеризують обстановку розслідування лише під час проведення окремої слідчої дії або епізоду розслідування (ситуація обшуку, допиту тощо) чи тактичних операцій [50, с. 41].

М. Бурнашев чітко вказав підстави своєї класифікації ситуації за такими ознаками: за обсягом функціонування – глобальні (загальні і типові) і локальні (конкретні, специфічні, атипові); за сферою функціонування – слідчі, судові, експертні, оперативно-розшукові; відповідно до процесу ситуаційного розвитку – стратегічні, тактичні, організаційні тощо; за етапами розслідування – дослідчої перевірки, початкового етапу розслідування, наступного етапу розслідування, інших етапів розслідування; за тактичною характеристикою – конфліктні та безконфліктні; за алгоритмізаційною орієнтацією – що припускають жорсткі

алгоритмізаційні дії; що припускають гнучкі, різноманітні дії; за ступенем достовірності відображення стану розслідування – адекватні та неадекватні; за характеристикою інформаційної основи ситуації – проблемні і прості; за часом функціонування – довгострокові, швидкоплинні; за прогностичною ознакою – очікувані, неочікувані (непередбачувані); за ступенем безперервного функціонування – перманентні, тимчасові; за динамічною характеристикою – пульсуючі, згладжені; за сферою ситуативного забезпечення – техніко-криміналістичні, методико-криміналістичні [29, с. 21–22].

У 1998 р. Г. Матусовський зазначав, що найбільш розробленою є класифікація, пов'язана з проблемою конфліктності. На його думку, такою класифікацією важливо охопити два типові види: 1) між особою, яка проводить розслідування, та обвинуваченим, підозрюваним або іншими суб'єктами кримінального процесу (зовнішня конфліктність), та 2) між особою, яка проводить розслідування, й іншими правоохоронними і контролюючими органами в системі їх взаємодії (внутрішня конфліктність). Серед критеріїв для здійснення класифікації слідчих ситуацій Г. Матусовський виділяє як основний інформаційний. Крім цього, автор пропонує всі ситуації розбити на п'ять блоків: перший – криміногенна ситуація, в якій вчиняється злочин; кримінальна ситуація, викликана вчиненням злочину; другий – ситуація прояву ознак (слідів) злочину; пошукова ситуація виявлення ознак злочину; наслідки злочину – слідова ситуація; третій – слідчі ситуації початкового, наступних (проміжних) та завершального етапу розслідування, та відповідно до етапів слідча ситуація проведення перевірочних дій, прийняття рішення про порушення кримінальної справи; слідчі ситуації проведення початкових слідчих дій; слідчі ситуації пов'язані з призупиненням досудового слідства і його відновленням; четвертий – ситуації судового розгляду (судові ситуації); п'ятий – післясудові ситуації виконання судових рішень [134, с. 168–169].

На основі слідчої ситуації висувається версія і здійснюється планування розслідування. Тобто саме висунуті версії в конкретній слідчій ситуації обумовлюють визначення напрямів розслідування, комплексу слідчих

(розшукових) дій та інших заходів. Тому можна побудувати порядок наукового викладення матеріалу, який виглядатиме так: «слідча ситуація» – «версії» – «планування розслідування».

У процесі дослідження практики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками поліції, ми виділили такі типові слідчі ситуації: 1) кримінальне провадження розпочато за заявою потерпілого про вчинення щодо нього катування конкретною відомою особою поліцейського; 2) кримінальне провадження розпочато за зверненням Уповноваженого ВРУ з прав людини і кримінальне провадження розпочато за вказівкою прокурора про вчинення катування представниками поліції (особа невідома); 3) кримінальне провадження розпочато за повідомленням представників медичних установ.

Ситуація 1. Кримінальне провадження розпочато за заявою потерпілого про вчинення щодо нього катування конкретною відомою особою поліцейського. Ця ситуація виникає у разі, коли є безпосередній зв'язок між жертвою та поліцейським, а саме: під час затримання підозрюваного, який вчиняє злочини, після вчинення злочину, а також під час допиту підозрюваного (обвинуваченого) про обставини скоєння злочину. Як правило, слідчий чи конфлікт між ними виникає ще до моменту вчинення катування і може бути спровокований навіть самим потерпілим (фізичний опір або образи поліцейського). Ця ситуація характеризується стійким соціальним зв'язком між потерпілим і підозрюваним, тому що жертві відомі прізвище, ім'я, місце роботи поліцейського, які він повідомляє під час опитування й допиту.

У цій слідчій ситуації потрібно ретельно аналізувати й оцінювати інформацію, яку надає потерпілий. При отриманні заяви про катування слідчий має враховувати можливість обмови поліцейського потерпілим, а також провокацій з боку підозрюваного (обвинуваченого). Це зумовлює необхідність моделювання різних напрямів розвитку події злочину, що реалізується шляхом висунення криміналістичних версій, які можуть полягати у способі уникнути покарання підозрюваним за вчинений злочин. У цій слідчій ситуації можна формулювати *такі типові версії*: а) катування було вчинено поліцейським при

подоланні психологічного опору підозрюваного з метою співпрацювати зі слідством; б) катування було вчинено поліцейським задля отримання конкретної інформації від підозрюваного (обвинуваченого) про вчинений злочин ним чи іншою особою; в) злочину не було, підозрюваний (обвинувачений) інсценував подію та обмовляє поліцейського, аби уникнути покарання за скоєний злочин.

У цій слідчій ситуації особа поліцейського відома і можна вважати, ситуація найбільш сприятлива для розслідування. Тож на початковому етапі розслідування потрібно вирішувати такі основні тактичні завдання: встановлення події злочину (місця, способу, часу та інших обставин), встановлення мотиву і мети злочину, спростування можливості обмови потерпілим поліцейського, збір достатніх доказів для повідомлення особі про підозру у вчиненні катування. Для ефективного розслідування і вирішення вказаних завдань має проводитися такий комплекс слідчих (розшукових) дій: огляд місця події (кабінет, кімната допиту, камера для утримання підозрюваних або обвинувачених), якщо повідомлення про катування надійшло відразу після вчинення злочину і потерпілому відоме місце, де проводилося катування; допит потерпілого; допит підозрюваного поліцейського; затримання та обшук поліцейського і його робочого місця; освідування потерпілого й підозрюваного поліцейського, а також вилучення їх одягу і взуття; призначення судових експертиз (судово-медичної експертизи потерпілого та, за необхідності, підозрюваного поліцейського і речових доказів, судово-психіатричної експертизи потерпілого, підозрюваного поліцейського, а за необхідності і свідків-очевидців, низки криміналістичних експертиз); допити свідків; слідчий експеримент.

Ситуація 2. Кримінальне провадження розпочато за зверненням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до ГПУ про вчинення катування підозрюваного чи обвинуваченого співробітниками поліцейськими відділу, особа злочинця відома частково. Така ситуація виникає найчастіше при вчиненні катування під час затримання й утримання підозрюваних у поліцейському відділку чи в ІТТ. Для цієї ситуації характерне поєднання вчинення катування та інших злочинів, наприклад, нанесення тілесних

ушкоджень, незаконного позбавлення волі (утримання без оформлення документів тощо).

У цій ситуації потерпілий не може повідомити про особу злочинця, оскільки був позбавлений можливості встановити його прізвище, а запам'ятав його візуально. Після катування його могли відпустити або перевести в інший правоохоронний орган. Для висунення версії про особу злочинця слідчий має враховувати можливість вчинення катування особами, які чергували у відділі поліції. У вказаній ситуації щодо особи злочинця можуть бути висунуті *такі слідчі версії*: 1) катування вчинили представники слідчо-оперативної групи; 2) катування вчинили представники чергової частини; 3) катування вчинили оперативні співробітники; 4) катування вчинив слідчий, який вносив дані про злочин до ЄРДР і складав документи про затримання чи арешт підозрюваного. Для цієї ситуації більш характерне вчинення злочину групою осіб.

Тактичними завданнями для цієї ситуації є встановлення особи поліцейського, збір доказів вини підозрюваного поліцейського, встановлення всіх співучасників злочину та визначення характеру і ступеня вини кожного.

Одночасно потрібно вирішувати низку проміжних завдань, таких як: збір відомостей про місце вчинення катування та вилучення речових доказів і знарядь злочину, перевірка на причетність до катування певних осіб, вивчення і перевірка складених документів на затриманих підозрюваних, виявлення інших кримінальних правопорушень, вчинених підозрюваним (вимагання хабара). Для перевірки висунутої версії і підтвердження катування, вчиненого поліцейськими, потрібно провести такі пошукові і слідчі (розшукові) дії: ретельне вивчення отриманих матеріалів уповноваженого про факти катування поліцейськими; огляд документів складених поліцейськими про затримання підозрюваного та утримування обвинуваченого, а також протоколи щодо проведених слідчих (розшукових) дій: допит потерпілого; освідування потерпілого; огляд місця події; призначення судово-медичної, судово-психологічної та судово-психіатричної експертиз, а також низки криміналістичних експертиз залежно від виявлених об'єктів; допити свідків; пред'явлення підозрюваних поліцейських у катуванні до

впізнання; допит підозрюваних поліцейських; одночасні допити поліцейського і потерпілого.

Ситуація 3. Кримінальне провадження розпочато за повідомленням медичних установ про виклик поліцейськими для надання допомоги підозрюванім чи обвинуваченим, у яких тілесні ушкодження, або в разі настання їх смерті чи скоєння самогубства. Вказана ситуація виникає, коли потерпілий перебуває в місцях позбавлення волі, що підпорядковані МВС, чи у слідчому ізоляторі ДПтСУ, або після виходу із зазначених установ потерпілий потрапляє до медичної установи і через стан здоров'я не може самостійно заявити про злочин. Для такої ситуації характерно те, що потерпілий не мав змоги повідомити про катування самостійно, оскільки йому завдано тяжкі тілесні ушкодження або в разі настання його смерті. У такій слідчій ситуації мають бути висунені версії щодо способу отримання тілесних ушкоджень, вбивства, доведення до самогубства особи злочинця, мотивів вчинення злочину, мотивів неповідомлення про злочин тощо.

Тактичними завданнями буде встановлення обставин вчинення катування, які призвели до тяжких наслідків (часу, місця, способу тощо), встановлення і затримання злочинця, встановлення мотиву вчинення катування. Для вирішення вказаних завдань мають проводитися такі слідчі (розшукові) дії: допит медичних працівників; призначення різних експертиз (судово-медичної експертизи потерпілого для встановлення причина смерті), криміналістичних експертиз речових доказів, судово-психіатричної (за наявності потерпілого); допит потерпілого, який отримав тілесні пошкодження; допит свідків (представників чергової частини РВП, ІТТ, СІЗО);вилучення та огляд медичної документації та документації щодо правових підстав утримання потерпілого; огляд місця події; допит підозрюваного поліцейського; призначення відповідних експертиз щодо підозрюваного поліцейського (судово-медичної, судово-психіатричної); при нанесенні тілесних ушкоджень пред'явлення для впізнання тощо.

Якщо на початковому етапі буде встановлено, що катування вчинялося за попередньою змовою групою осіб та в умовах явної протидії розслідуванню, то

потрібно провести ряду негласні слідчі (розшукові) дії. При опитуванні слідчих прокуратури, які розслідували катування, вчинені поліцейськими, вони зазначили, що проводили такі негласні слідчі (розшукові) дії: спостереження за особою, річчю або місцем (вказали 44% опитаних), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (32,3% опитаних), аудіо-, відеоконтроль особи (51,4% опитаних), аудіо-, відеоконтроль місця (24,5% опитаних), зняття інформації з електронних інформаційних систем (18,4% опитаних), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (22% опитаних), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (30% опитаних), арешт, огляд і виїмка кореспонденції (45,6% опитаних) (Додаток Г).

З наведеного можна зробити висновок про те, що процес досудового розслідування катування, вчиненого поліцейськими, зумовлений слідчою ситуацією, від якої залежить перелік основних тактичних завдань та шляхи і засоби їх вирішення, і залежно від негативних наслідків, які настануть, планується провести комплекс слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

2.3 Особливості організації планування розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції

Діяльність слідчого у кримінальних провадженнях катування, вчиненого співробітниками поліції, може бути ефективною лише тоді, коли вона відповідно організована, а всі дії слідчого складені в певну систему. Розслідування злочинів є, по суті, роботою з перевірки висунутих версій і встановлення істини. Планування розслідування становить логічну основу його організації.

Сутність планування полягає у визначенні завдань, які потрібно вирішувати, у логічній розробці системи дій, що забезпечують успішне вирішення цих завдань за мінімальних затрат часу, сил і засобів.

Питання організації і планування розслідування досліджували у своїх працях В. Громов, С. Голунський, П. Тарасов-Родіонов, О. Васильєв.

У філософському енциклопедичному словнику слово «організація» (латин. *organizo* – улаштувую) витлумачено в кількох значеннях: внутрішня упорядкованість, погодженість, взаємодія більш-менш диференційованих й автономних частин цілого, зумовлена його структурою; сукупність процесів чи дій, що призводять до утворення й удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; об'єднання людей, що спільно реалізують деяку програму або ціль і діють на основі визначених правил і процедур [237, с. 448].

Є різні визначення поняття «організації розслідування злочинів». О. Ларін стверджував, що організація розслідування – це раціональний вибір, розміщення і застосування сил, знарядь і засобів, які має слідчий, створення і використання оптимальних умов для досягнення цілей судочинства [151, с. 59]. В. Шепітько дає більш коротке визначення, вказуючи, що організація розслідування – це комплекс необхідних заходів на різних етапах розслідування, що забезпечують діяльність органів з розкриття, розслідування і профілактики злочинів [124, с. 32–33], при цьому абсолютно обґрунтовано визначає, що організація розслідування має ґрунтуватися на положеннях наукової організації праці [124, с. 382].

О. Дерев'янка разом з В. Єзиканом визначають організацію розкриття і розслідування злочинів як самостійний розділ науки криміналістики, що складається з наукових положень і рекомендацій з планування розслідування, взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими апаратами та іншими службами ОВС, використання допомоги населення й іншими напрямками діяльності слідчого, які мають переважно організаційний характер [63, с. 114].

Р. Белкін організацію розслідування визначає як збірне поняття, що характеризує різні рівні організації діяльності з розкриття, розслідування злочинів і запобігання їм. Воно містить чотири рівні. Перший, вищий рівень організації розслідування – це система заходів, що забезпечують ефективність функціонування елементів системи і досягнення цілей. Єдність системи зумовлена єдністю цілей, процесуальних і криміналістичних основ функціонування її елементів. Об'єктом першого рівня організації розслідування є розслідування злочинів як специфічна форма діяльності всіх компетентних

органів держави, тобто органів дізнання і досудового слідства. Другий рівень організації розслідування – управлінський. Це комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру органів розслідування, рівень управління ними, ефективність їхньої діяльності й удосконалювання її засобів і методів. Організація розслідування в цьому випадку виступає як основна функція одного відомства. Третій рівень, методичний, – це організація розслідування конкретного злочину; комплекс заходів з метою створення оптимальних умов для визначення і застосування найефективніших і доцільних у певній слідчій ситуації рекомендацій криміналістичної методики. Четвертий рівень організації розслідування – тактичний. Це організація проведення окремих слідчих дій чи організаційно-технічних заходів у межах конкретного акту розслідування; комплекс заходів, що забезпечують вибір і застосування в певній слідчій ситуації найбільш ефективних і доцільних техніко-криміналістичних засобів і тактичних прийомів для досягнення цілей слідчої дії чи заходу [15, с. 147–148].

М. Салтевський, своєю чергою, зазначає, що в організаційній діяльності, яка має цілеспрямований, прогностичний характер, відображено програмно-цільовий метод, сутність якого зводиться до визначення загального напрямку діяльності на основі чітко сформульованих цілей [209, с. 317].

Далі розглянемо взаємодію таких двох понять, як «організація розслідування» та «планування розслідування». На нашу думку, ці поняття взаємозв'язані, але організація розслідування є ширшим й охоплює планування розслідування.

Вважаємо, що В. Коновалова правильно віднесла до організації слідчої діяльності такі принципи: планування розслідування; поєднання оперативно-розшукових і слідчих дій; використання науково-технічних засобів; економію процесуальних засобів; комунікативність відносин; специфіку вирішення розумових завдань [114]. Тому організовуючи процес розслідування, ми найперше повинні правильно його спланувати, лише так можна одержати бажаний результат.

Планування – це розумова програма розслідування справи загалом, вирішення окремих вузлових питань, проведення певних слідчих дій [120, с. 36].

Організацію розслідування катування можна подати в такій формі дій слідчого: ретельний аналіз усієї наявної в розпорядженні інформації про катування: час, місце, спосіб, сліди, дані про особу злочинця і потерпілого, наявність чи відсутність свідків; організація і проведення огляду місця події, інших перевірочних (невідкладних) заходів, оцінка цієї інформації, прийняття рішення про початок розслідування та внесення відомостей до ЄРДР, визначення слідчого та прокурора в кримінальному провадженні, створення слідчо-оперативної групи (розробка за участю слідчого плану реалізації матеріалів, здобутих оперативним шляхом), складання плану початкового етапу розслідування: висування слідчих версій, визначення необхідності проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій задля виявлення і фіксації слідів злочину, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також пошукових, організаційних заходів, спрямованих на розшук, викриття і затримання особи, яка вчинила злочин, пошуку можливих свідків; організацію і налагодження взаємодії між слідчим та оперативними підрозділами, що не входять до складу СОГ; визначення необхідності залучення до участі в розслідуванні захисника, законного представника, спеціаліста (педагога, психолога, судово-медичного експерта тощо), вирішення питання про призначення експертиз; визначення необхідності й можливості залучення до участі в розслідуванні громадськості та ЗМІ; визначення термінів проведення слідчих (розшукових) дій, що не проводились як невідкладні (розподіл обов'язків і призначення відповідальних за виконання кожної дії, її планування та проведення); забезпечення необхідної технічної оснащеності та інформаційне забезпечення розслідування (використання криміналістичних обліків, автоматизованих інформаційно-пошукових систем); організацію проведення регулярних оперативних нарад слідчо-оперативної групи з обговоренням отриманих результатів і визначенням чергових завдань; налагодження систематичного обміну інформацією і звітності про результати роботи з метою

своєчасного уточнення та корегування плану розслідування; вживання заходів з виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, і розроблення на цій основі заходів профілактичного характеру; організація та вжиття заходів попередження та, за необхідності, нейтралізації протидії розслідуванню (забезпечення заходів, що гарантують неприпустимість витоку інформації, розголошення даних досудового слідства, вжиття заходів безпеки тощо).

Діяльність з організації та здійснення розслідування злочину не може бути без певного плану. Плановість розслідування дозволяє конкретизувати питання, що підлягають з'ясуванню, врахувати сили і засоби, які можуть допомогти визначити окремі оперативні дії, вирішити тактичні завдання з організації взаємодії з оперативно-розшуковими службами, визначити просторово-виражені зв'язки і взаємозалежності при прийнятті і тактичних, і управлінських рішень, забезпечити мінімальність тактичного ризику та мінімізацію можливості чинника раптовості.

Слушно зауважив О. Резван, що планування взагалі не зводиться до складання письмового формалізованого документа. Під плануванням розслідування розуміють творчу, інтелектуальну діяльність, що починається з початку провадження у кримінальній справі, встановлення обставин скоєного злочину і формулювання версій [126, с. 80].

У 1948 р. щодо планування розслідування П. Тарасов-Родіонов аргументував, що правильне планування розслідування в кожній справі забезпечує виконання всіх основних принципів розслідування: об'єктивності, всебічності, повноти, швидкості, ініціативності, активності, а отже – високої якості розслідування [16, с. 373].

Різні автори розуміють планування як розумовий процес, метод розслідування, пізнавальний процес, організацію розслідування.

О. Дерев'янка тлумачить планування розслідування як розумовий процес, що полягає у визначенні змісту і порядку роботи зі встановлення всіх обставин скоєного злочину і викриття винних у суворій відповідності до вимог закону [63, с. 116]. О. Россинська тлумачить планування розслідування як розумову

діяльність, спрямовану на визначення під час слідства завдань і відшукування конкретних шляхів їх вирішення, результати якої, як правило, відображаються в письмових планах розслідування [207, с. 182]. В. Авер'янова визначає планування як складний мисленнєвий процес, суть якого полягає у визначенні спрямованості і завдань розслідування, засобів і способів їхнього вирішення в межах закону. Планування ще не означає здійснення цієї діяльності, це лише передумова, умова – іноді необхідна – для досягнення вибраної цілі [1, с. 475].

Л. Драпкін зазначає, що планування розслідування є основним методом організаційно-управлінської діяльності у кримінальних справах. За своїм змістом і функціями планування – це складний процес щодо визначення шляхів, способів, засобів, сил і строків успішного досягнення заздалегідь вибраної цілі [71]. М. Яблоков указує, що планування, будучи основним методом раціональної організації розслідування, спрямоване на побудову моделі-схеми розслідування від його початку і до завершення [264, с. 58].

В. Коновалова під плануванням розслідування розуміє визначення шляхів розкриття злочинів, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів [115, с. 207]. Метою планування розслідування (інколи її називають завданням планування) Р. Белкін вказує визначення напрямку і змісту діяльності слідчого на всіх її етапах, забезпечення її цілеспрямованості, повноти, об'єктивності, всебічності та швидкості, економії часу, сил і засобів, ефективного застосування прийомів роботи з доказами [20, с. 39].

О. Колесниченко наголошує, що за змістом планування – це пізнавальний процес, який має на меті виявити всі необхідні обставини події, що розслідується, встановити істину у справі. Розкриття кожного злочину породжує необхідність вирішення не тільки загальних завдань, які очевидні з вимог кримінально-процесуального закону і певної кримінально-правової кваліфікації, а й конкретних, що визначаються характером й обсягом інформації, наявної до початку розслідування і на окремих його етапах [110, с. 178].

Серед наведених визначень терміна «планування розслідування» ми більш схильні до визначення, яке пропонує О. Колесниченко, оскільки «пізнавальний процес» – це психічний процес, за допомогою якого людина пізнає світ, за допомогою відчуття, сприймання, уваги, пам'яті, уяви, мислення і мовлення, тому під час планування розслідування слідчий сприймає інформацію, яку отримує від джерела (потерпілого), і за допомогою уяви, мислення складає уявний план розслідування, який пізніше відображає в документальній формі.

Потреба планування визначена нормативно. Так, відповідно до Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування МВС України слідчий планує свою роботу так, щоб забезпечити своєчасність виконання необхідних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у всіх кримінальних провадженнях, у яких він проводить досудове розслідування. З цією метою він складає загальний календарний план-графік роботи в усіх кримінальних провадженнях, а також плани розслідування кожного кримінального провадження [199].

Сам процес планування розслідування катування, вчиненого співробітниками поліції, має певну структуру: складається з низки взаємопов'язаних елементів, які одночасно слугують етапами цього процесу: 1) вивчення початкової інформації; 2) висунення версій; 3) визначення обставин, які потрібно довести, та вирішення інших завдань розслідування; 4) визначення шляхів, засобів і методів розслідування; 5) визначення послідовності і строків вирішення окремих завдань та виконання окремих дій; 6) визначення виконавців; 7) визначення організаційних заходів щодо залучення виконавців, забезпечення використання окремих засобів і проведення відповідних дій; 8) складання письмового плану; 9) корекція плану.

Під час дослідження встановлено, що розслідування катування підозрюваних й обвинувачених, вчинених співробітниками поліції, відбувається переважно в умовах конфліктної слідчої ситуації. На цьому етапі особливо складними є випадки, коли слідство супроводжується активною та безперервною протидією не тільки з боку поліцейських, які скоїли злочин, але й з організації

протидії самої поліцейської системи. Така ситуація не може не впливати на побудову плану розслідування та його корекцію у зв'язку з обстановкою, що, як правило, дуже швидко змінюється.

Вивчення кримінальних проваджень щодо катувань, учинених співробітниками поліції, встановлено, що особливим фактором, який потрібно враховувати, є протидія розслідуванню як чинник, що безпосередньо кореспондується із плануванням, при вивченні та аналізі вихідної інформації слідчий прокуратури повинен установити її достовірність та реальність, адже більшість опитаних нами слідчих (88,5%) зауважила, що інформація, яка міститься в матеріалах кримінального провадження, на початковому етапі лише на 10-20% відповідає дійсності (Додаток Д).

У більшості випадків планування розслідування катування висуваються типові версії. Під типовою версією в криміналістиці заведено розуміти характерне для конкретної ситуації припущення, побудоване відповідно до наукових знань та узагальнень оперативно-розшукової, судової, слідчої, експертної практики, яке дає передбачуване пояснення окремих фактів та розслідуваної події загалом. Типові версії є результатом наукового узагальнення практики, який відбиває особливості розслідування злочинів з урахуванням криміналістичної характеристики. Дані про закономірні зв'язки між структурними елементами криміналістичної характеристики виступають теоретичною базою типової версії для відповідного виду злочину і майже завжди мають характер припущення, а тому й одержуваний висновок характеризується деяким ступенем імовірності [20, с. 29–30; 160, с. 166–167; 205, с. 10–11; 203, с. 132–133].

Під час перевірки слідчих версій слідчий не може працювати з однією або з окремо кожною версією, він повинен їх поєднувати.

Під час конструювання і перевірки версій слідчий може зіткнутися з двома проблемами: по-перше, захопившись однією версією, він може ігнорувати необхідність побудови й перевірки інших, як наслідок – розслідування буде необ'єктивним та однобічним. По-друге, слідчий може захопитися розробленням і перевірянням нереальних версій і цим ускладнити пізнання справжніх обставин

справи, не виправдано утривалити строки розслідування, заповнити слідство зайвим матеріалом, що не стосується справи [107, с. 333].

Наведений перелік слідчих версій може мати тільки загальний характер, оскільки все залежить від нагромадження доказової та орієнтаційної інформації, що допоможе ці версії конкретизувати та докладно сформулювати щодо слідчої ситуації, а також сформулювати нові версії щодо нових обставин катування та осіб, які його вчинили.

Кожна версія, яку висуває слідчий під час розслідування катування, має бути обґрунтованою та підтвердженою доводами (інформацією). При розслідуванні не потрібно приділяти увагу лише одній з версій і працювати лише з нею. Потрібно перевіряти всі версії в єдності, тоді слідчий може тримати одну, більш вірогідно, що правдиву версію, для подальшого розслідування та розкриття злочину.

Для формулювання версій широко використовують також прийоми логічного мислення: аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, аналогію.

Аналіз – це дослідження окремих сторін, властивостей, складових частин предмета, факту, явища. Синтез – дослідження виділених за допомогою аналізу ознак в їх єдності і взаємному зв'язку. Індукція – це можливий висновок від окремого до загального, а дедукція – висновок від загального до конкретного. Використовуючи прийом індукції для побудови версій спочатку встановлюють і досліджують ознаки одиничних фактів, вивчають їх походження. Потім факти узагальнюють. Можливий висновок робиться від часткового до загального, від одиничних суджень щодо встановлених фактів до пояснення їх походження.

Аналогія – прийом логічного мислення, що полягає в зіставленні фактів на основі їхніх окремих ознак. У результаті такого зіставлення робиться висновок: якщо ознаки подібні, то й факти подібні чи пояснюються однією причиною [34].

Також під час побудови версій, як зазначає О. Цільмак, окрім згаданих вище, використовують ще й наукову абстракцію, мозковий штурм, синектику.

Наукова абстракція як метод передбачає логічне вилучення з аналізу другорядних фактів, які не мають істотного значення, однак вони є важливими

для переходу від імовірності до достовірності під час подальшої перевірки версій.

Абстрагування – це метод наукового пізнання, що полягає в розумовому виділенні найістотніших рис, відношень, сторін об'єкта, що досліджується.

Важливе значення під час побудови криміналістичних версій посідає метод мозкового штурму. Мозковий штурм – це груповий креативний метод, який полягає у вільній генерації суб'єктами правозастосовної діяльності будь-яких ідей, припущень та умовиводів, з їх подальшою експертизою для відбору 2-3 найімовірніших та основних.

Різновидом мозкового штурму є метод синектики, який полягає у відстоюванні й обґрунтуванні суб'єктом власних ідей, припущень та умовиводів під час генерування [242, с. 334–338].

Потрібно зазначити, що практично у всіх вищезазначених слідчих ситуаціях, які складаються у справах досліджуваної категорії злочинів, планування на першочерговому етапі має забезпечувати раптовість, а якщо потрібно, то й одночасне проведення слідчих (розшукових) дій, таких як огляд місця події та вилучення документів, що були підставою для затримання й утримання осіб, які піддавалися катуванню. Також під час планування розслідування катування слідчий повинен орієнтуватися на закріплення перш за все тих доказів, які можуть бути знищені або сфальсифіковані (журнали обліку затриманих і заарештованих, виклику на допити тощо).

Докладніше розглянемо такий елемент планування, як складання і корегування плану розслідування катування, вчиненого співробітниками поліції. Наше дослідження виявило найтипівіші недоліки під час планування такого розслідування:

1) спрощений алгоритм початкових дій з розслідування, який зводиться до допиту підозрюваного і потерпілого (88,1%);

2) немає необхідного чіткого алгоритму та деталізації запланованих подальших слідчих (розшукових) дій (66,6%);

3) порушена послідовність проведення слідчих (розшукових) дій, не визначено часу їх проведення, інколи взагалі відсутня пряма кореспонденція планування з версіями (71,3%);

4) до виконання окремих слідчих (розшукових) дій залучають співробітників без досвіду роботи в таких розслідуваннях (44,5%);

5) немає у планах чіткої організаційно-практичної моделі щодо встановлення доказів за злочинами, вчиненими поліцейськими (55,6%) (Додаток Г).

Дослідженням встановлено, що основним моментом, який досить часто стає на заваді розслідуванню катування, вчиненого співробітниками поліції, є факт небереження таємниці і самого плану розслідування, і факту його складання. Слідчі прокуратури попередньо звертаються до керівництва поліцейських підрозділів, аби представити матеріали з приводу порушення їхніми співробітниками вимог КПК та внутрішніх інструкцій (виконання службових обов'язків) щодо незаконного поведіння з підозрюваними та обвинуваченими. З огляду на таку відкритість у певних межах кримінального провадження інколи досить складно зберігати подібний закритий інформаційний режим. Тому виходом є розумне поєднання заходів щодо відкриття і закриття певної важливої для слідства інформації, що обов'язково має бути відображено у плані розслідування.

На наше переконання, у плані розслідування катування, вчиненого співробітниками поліції, мають бути передбачені слідчі (розшукові) дії та інші заходи, як:

- криміналістичні і процесуальні засоби попередження втручання у розслідування поліцейських та їх керівників (застосування до поліцейського запобіжного заходу) (34,5%);

- застосування заходів, що запобігають витоку значущої для розслідування інформації (допити провадити в приміщенні прокуратури) (31,7%);

- визначення заходів захисту доказів, носіїв інформації, документів тощо (30,1%);

- визначення заходів забезпечення безпеки потерпілого та свідків під час кримінального провадження (45,4%);

- застосування негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення осіб, які вчиняють протидію розслідуванню тощо (35,7%) (Додаток Г).

План розслідування катування має бути складений так, щоб забезпечували основні вимоги, які потрібно враховувати під час планування слідчих (розшукових) дій і сформульовані на основі найпоширеніших способів: вчинення катування (77,5%), заховання злочину (66,5%), корупційних зв'язків (67,8%), давання неправдивих свідчень (55,6%), фальсифікації документів (77,3%), протидії слідчому (87,9%) %) (Додаток Г).

Результати проведеного нами дослідження свідчать про те, що планування у справах про катування, вчинене співробітниками Національної поліції, є організаційною основою слідчого і становить творчу розумову діяльність щодо створення уявної організаційної моделі розслідування конкретного злочину, змістом якої є визначення черговості, строковості, сил та засобів, які потрібно використати під час встановлення обставин, що підлягають доказуванню, та безпосереднього їх доказування, що відбувається з огляду на дотримання вимог процесуальної економії, доцільності, розумності та законності у кримінальному провадженні.

Висновки до другого розділу

1. Початковий етап розслідування залежить, насамперед, від обсягу інформації про факт вчинення катування поліцейськими. Звідси впливають дії слідчого щодо його встановлення або закріплення доказів його винуватості. На початковому етапі розслідування катування потрібно здійснити: оцінку слідчої ситуації, що склалася на момент внесення даних до ЄРДР; проаналізувати одержану інформацію про обставини його вчинення; визначити джерела інформації про обставини події, що розслідуються, їх характер та

місцезнаходження; збір і вивчення даних про особу потерпілого, що допомагає точніше з'ясувати мотиви і цілі злочинця, наявність чи відсутність інсценування катування, висунути версії про коло причетних до злочину осіб; одержання й аналіз інформації про злочинця та його співників, що дозволяє висунути обґрунтовані версії стосовно особи злочинця, місця роботи і посади, рис характеру для подальшого встановлення і затримання.

2. У дослідженні практики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками поліції, виділено типові слідчі ситуації: 1) кримінальне провадження розпочато за заявою потерпілого про вчинення щодо нього катування конкретною відомою особою поліцейського; 2) кримінальне провадження розпочато за зверненням Уповноваженого ВРУ з прав людини і кримінальне провадження розпочато за вказівкою прокурора про вчинення катування представниками поліції (особа невідома); 3) кримінальне провадження розпочато за повідомленням представників медичних установ.

Задля отримання підтвердження про вчинене катування поліцейськими потрібно провести комплекс слідчих (розшукових) дій: огляд місця події (кабінет, кімната допиту, камера для утримання підозрюваних або обвинувачених), якщо повідомлення про катування надійшло відразу після вчинення злочину і потерпілому відоме місце, де проводилося катування; допит потерпілого; допит підозрюваного поліцейського; затримання та обшук поліцейського і його робочого місця; освідування потерпілого та підозрюваного поліцейського, а також вилучення їх одягу і взуття; призначення судових експертиз (судово-медичної експертизи потерпілого та, за необхідності, підозрюваного поліцейського і речових доказів, судово-психіатричної експертизи потерпілого, підозрюваного поліцейського, за необхідності і свідків-очевидців, низки криміналістичних експертиз); допити свідків; слідчий експеримент.

3. Процес планування розслідування катування, вчиненого співробітниками поліції, має певну структуру: складається з низки взаємопов'язаних елементів, які одночасно слугують етапами цього процесу: 1) вивчення початкової інформації; 2) висунення версій; 3) визначення обставин, які потрібно довести, та вирішення

інших завдань розслідування; 4) визначення шляхів, засобів і методів розслідування; 5) визначення послідовності і строків вирішення окремих завдань та виконання окремих дій; 6) визначення виконавців; 7) визначення організаційних заходів щодо залучення виконавців, забезпечення використання окремих засобів і проведення відповідних дій; 8) складання письмового плану; 9) корекція плану.

У плані розслідування катування, вчиненого співробітниками поліції, мають бути передбачені слідчі (розшукові) дії та інші заходи, такі як: криміналістичні та процесуальні засоби попередження втручання у розслідування поліцейських та їх керівників (застосування до поліцейського запобіжного заходу); застосування заходів, що запобігають витoku значущої для розслідування інформації (допити провадити в межах приміщень прокуратури); визначення заходів захисту доказів, носіїв інформації, документів тощо; визначення заходів забезпечення безпеки потерпілого та свідків під час кримінального провадження; застосування негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення осіб, які вчиняють протидію розслідуванню тощо.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КАТУВАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПІВРОБІТНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

3.1 Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції

Зважаючи на особливості вчинення катувань співробітниками Національної поліції, активізації протидії розслідуванню, виникає потреба розробити та впровадити найновіші й апробовані наукові методи для діяльності органів досудового розслідування. У зв'язку із цим важливого значення набуває тактичне забезпечення розслідування катування, розробка програм реалізації наукових досягнень, розширення можливостей їх використання під час розслідування цих злочинів.

Окремим напрямом тактичного забезпечення досудового розслідування науковці приділяють постійну увагу. На дисертаційному рівні досліджували: теоретичні проблеми слідчої тактики (пізнавальна функція логіки і психології) (В. Коновалова, 1966); слідчу практику: проблеми вивчення і вдосконалення (В. Бахін, 1991); основи теорії професійного спілкування слідчого (В. Лукашевич, 1993); організаційні, процесуальні та криміналістичні проблеми захисту адвокатом прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного (Т. Варфоломеєва, 1994); слідча діяльність: сутність, принципи, криміналістичні прийоми і засоби здійснення (В. Кузьмічов, 1996); теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці (В. Шепітько, 1996); правові і криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України) (В. Галаган, 2003); теоретичні основи та практику пізнавальної діяльності слідчого (В. Стратонов, 2010); гарантії істини та

захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі (В. Тертишник, 2010) тощо.

К. Чаплинський зазначає, що основою тактичного забезпечення є сукупність засобів криміналістичної тактики, які дозволяють слідчому більш якісно й ефективно проводити слідчі дії. До засобів тактичного забезпечення варто віднести: тактичний прийом (найбільш раціональний та ефективний спосіб дій або найбільш доцільна лінія поведінки слідчого в процесі збирання, дослідження і використання доказів, з урахуванням слідчої ситуації на певному етапі досудового розслідування); тактичну комбінацію (певне поєднання тактичних прийомів, слідчих дій та інших заходів для вирішення конкретного завдання, що зумовлено слідчою ситуацією на певному етапі досудового розслідування); тактичну операцію (поєднання слідчих дій, оперативно-розшукових й організаційно-технічних заходів, здійснюваних відповідно до погодженого плану); тактичну рекомендацію (науково обґрунтовану й апробовану практикою пораду, що стосується вибору і застосування тактичних прийомів); тактичне рішення (визначення мети тактичного впливу на слідчу ситуацію загалом або на окремі її компоненти, на хід і результати процесу розслідування та його елементи, вибір методів, прийомів та засобів досягнення мети) [243, с. 210].

Під час розслідування катування, вчиненого співробітниками Національної поліції, особливостей тактичного забезпечення набувають такі слідчі (розшукові) дії: огляд місця події, освідування, допит та призначення судових експертиз.

Згідно із ст. 237 КПК України огляд здійснюється з метою виявлення і фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення: слідчий чи прокурор проводить огляд місцевості, приміщення, речей та документів. Огляд місця події є ключовою інформативно-пошуковою слідчою дією. Вона часто проводиться як першочергова після початку досудового розслідування. Огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що здійснюється негайно після завершення огляду. Такий виняток для цієї слідчої дії законодавець зробив тому, що нерідко тільки завдяки огляду місця події можна

виявити обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення.

Потрібно зазначити, що найбільше інформації, яка може стати доказами у кримінальному провадженні щодо катування, слідчий отримує під час проведення слідчої (розшукової) дії – огляду місця вчинення катування, застосованих засобів і документів, які складають співробітники поліції щодо підозрюваних та обвинувачених.

Метою огляду місця події є: 1) вивчення обстановки місця події для з'ясування характеру й обставин події; 2) виявлення, збирання, закріплення, попереднє дослідження й оцінювання слідів та інших речових доказів; 3) отримання інформації для висування версій; 4) отримання даних для організації слідчих (розшукових) дій [166, с. 519].

В. Шепітько зазначає, що огляд місця події вимагає вирішення багатьох розумових завдань. Різноманітні за своїм характером завдання групують за їхніми цілями. При цьому розрізняють завдання розумового плану, що стосуються процесів збору й оцінювання доказового матеріалу на місці події, і розумові завдання, пов'язані з організацією дій, що впливають з огляду. До розумових завдань потрібно віднести: 1) пов'язані з виявленням (відшукуванням) доказової інформації; 2) оцінювання доказової інформації та висунення версії. Оцінка виявленої інформації дає змогу здійснювати пізнавальні функції у зв'язку з висуненням на її основі слідчої версії або взаємозалежної і взаємозумовленої безлічі цих версій, що у своїй динамічній сукупності формує уявну модель події або таку її модель, де уявні побудови сполучаються з фрагментами дійсності і створюють варіанти моделей із частково реальним змістом. Тут і починає здійснюватися третій етап вирішення розумових завдань, у процесі конструювання яких і виявляється пізнавальна роль психології. Складність версій, як побудови моделей картини події, полягає в тому, що подібні побудови не є довільними процесами творчого уявлення, не обмеженого наявністю реального матеріалу. Модель, створювана щодо події, яка мала місце, відрізняється і збірним характером, поєднуючи в собі водночас дії злочинця, потерпілого, обставини, що

передують вчиненню злочину, і його наслідки. Така модель ніби з'єднує розрізнені сліди, речі, обставини і доповнює їх типологією подій, їх логіки або інсценування, уявленнями про вчинки людей в аналогічних ситуаціях, швидко і в багатьох випадках закінчено дає змогу відновити уявну картину події злочину. Так створюється розумова модель, яка поєднує в собі водночас дії злочинця, потерпілого, обставини, що передують вчиненню злочину, і його наслідки [1, с. 519].

Огляд місця події потрібно здійснювати з дотриманням таких принципів: законність, об'єктивність, всебічність, повнота, планомірність, активність і цілеспрямованість, ефективність дослідження (застосування технічних засобів, залучення спеціалістів), дотримання єдиних вимог поводження з матеріальними джерелами інформації. Фактично через свій загальний характер зазначені положення є принципами кримінального процесу, які тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного і спрямовані на забезпечення найефективнішого проведення.

Тактичні прийоми огляду місця події Є. Макаренко визначає як комплекс найефективніших способів дій слідчого, які сприяють чіткому й успішному виконанню завдань огляду з урахуванням конкретних умов, у яких відбулася розслідувана подія. Тактичні прийоми огляду місця події забезпечують встановлення максимальної кількості інформації щодо досліджуваної події, яку містять різноманітні сліди, предмети, зміни в обстановці, «негативні» обставини тощо. До тактичних прийомів огляду місця події належать: правильне визначення меж огляду; вибір найдоцільнішого порядку пересування місцем події під час огляду; вибір послідовності огляду; визначення способів просторового охоплення ділянок місця події, що підлягають огляду; визначення тактичних прийомів дослідження обстановки місця події та її окремих елементів під час огляду помешкань і ділянок відкритої місцевості [166, с. 532].

Оснoву огляду місця події становить метод спостереження, який виконує і пошукову, і дослідницьку функції. Водночас під час огляду можуть бути

застосовані методи виміру, порівняння, моделювання, а також інші техніко-криміналістичні методи [228, с. 28].

Огляд місця події під час розслідування катувань відрізняється від інших оглядів передусім можливістю притягнення до участі в слідчій (розшуковій) дії потерпілого, якщо його стан фізичного та психічного здоров'я дозволяє це зробити. Участь потерпілого дає змогу провести огляд більш цілеспрямовано, акцентуючи увагу лише на обставинах, що безпосередньо стосуються розслідування кримінального провадження. Перед проведенням огляду слідчому рекомендується докладно допитати потерпілого або, якщо допит відкладається, опитати про обстановку на місці події, пам'ятаючи про те, що в процесі огляду може бути перевірена достовірність його показань. Потерпілий може розповісти про те, де були учасники події, що полегшить виявлення певних слідів та предметів. Участь в огляді потерпілого, який дає неправдиві показання, призводить до того, що він, переконавшись у неспроможності вибраного ним пояснення, нерідко починає давати правдиві показання, тому його участь завжди корисна, незалежно від того, дає він правдиві чи неправдиві показання. Крім того, до проведення огляду доцільно залучати й очевидців вчиненого кримінального правопорушення, якщо такі були, бо вони можуть вказати слідчому на місце злочину, конкретизувати характер та спосіб вчинення катувань, напрям зникнення злочинців [180, с. 127–128].

Особливість тактики огляду місця події при розслідуванні катування, вчиненого співробітниками поліції, визначається різними обставинами: видом, способом вчинення злочину, видами об'єктів, що підлягають огляду, залишеними слідами, а також слідчими ситуаціями, що склалися.

Передусім під час проведення слідчої (розшукової) дії приділяють увагу виявленню знаряддя злочину, слідів ніг, рук, спеціальних засобів, зброї, канцелярських приладів, мебельних виробів, предметів одягу або частин від них, загублених гудзиків, недопалків сигарет, слідів крові, слини, волосся та інших біологічних речовин потерпілого і підозрюваного. У деяких випадках під час огляду вилучають зразки фарби, пилу та інших предметів, сліди яких могли

залишитися на взутті, одязі або на тілі поліцейського.

Під час огляду слідчий може знайти знаряддя злочину або встановити осіб, які вчинили катування, особливо якщо інформація про злочин надійшла відразу після його вчинення або через короткий проміжок часу. Якщо катування було вчинено в кабінеті чергової частини чи слідчого, знаряддя злочину залишаються на місці події та виявляються навіть після сплину часу. Як приклад можна навести кримінальне провадження у Львівській області. Так, 15 травня 2015 р. потерпілий К. заявив, що в районному відділі його побив черговий та дільничний інспектор у присутності керівника слідчо-оперативної групи (слідчого), які вимагали від нього підписати протокол про вчинене правопорушення. Факт протиправних дій правоохоронців було зафіксовано на відеореєстратор, встановлений у приміщенні райвідділу. 16 травня за участю К. було проведено огляд чергової частини зазначеного райвідділу, звідки вилучили металеву корзину з-під сміття з бурими краплями, подібними на кров, яку співробітники МВС використовували для завдання йому ударів, та знято відеозапис з відеореєстратора [169, с. 100].

Огляд предметів і документів, вилучених у процесі огляду місця події, слідчий може провадити і безпосередньо на місці події, і поза ним, за місцем провадження у справі. Аналогічно можуть оглядати предмети і документи, вилучені під час виїмки, обшуку та інших слідчих (розшукових) дій.

Слушною вважаємо думку В. Тертишника, що суттєвий недолік провадження огляду місця події полягає в тому, що слідчі не завжди забезпечують процесуальну індивідуалізацію вилучених об'єктів. Безперечно, якщо слідчий, суд, прокурор свої висновки аргументують, доказують за допомогою відомостей, отриманих з конкретних речових джерел, то має бути абсолютно точно визначено, що саме цей, а не будь-який інший предмет був знайдений та вилучений під час виконання конкретних слідчих дій [3, с. 31].

На наше переконання, огляд місця події під час розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, є важливою слідчою (розшуковою) дією, при якій слідчий безпосередньо сприймає, досліджує і фіксує обстановку місця події, сліди злочину і злочинця та інші дані, що дозволяє зібрати

широке коло інформації про скоєний злочин, що в подальшому слугуватиме джерелом доказів.

Наступним обов'язковим видом слідчої (розшукової) дія, що провадиться при розслідуванні катування, вчиненого співробітниками поліції, є освідування особи (ст. 241 КПК України), яке полягає в огляді підозрюваного, свідка чи потерпілого для встановлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

Відповідно до методичних рекомендацій у розслідуванні катувань завжди пропонують обов'язково проводити освідування підозрюваного та потерпілого, аби встановити наявність чи відсутність слідів злочину, тілесних ушкоджень чи особливих прикмет.

Метою освідування є виявлення на тілі підозрюваного, свідка чи потерпілого слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет.

Слідами катування на тілі можуть бути тілесні ушкодження, що залишилися після вчинення катування, сліди застосованих засобів, плями крові, сліди виділень людського організму на одязі (слини, сечі) тощо.

За сутністю освідування є оглядом, і основним його методом, як і в будь-якому огляді, є спостереження, вивчення й оцінка стану, властивостей та ознак на живому тілі. Але в процесуальному аспекті – це самостійна слідча дія, оскільки предметом освідування є не річ, як під час огляду, а жива людина.

За загальним правилом освідування проводиться у випадках, коли: а) немає впевненості в тому, що в особи є тілесні ушкодження; б) є побоювання, що тілесні ушкодження до моменту проведення експертизи можуть втратити характерні ознаки і це ускладнить роботу експертів; в) поряд з пошкодженнями на тілі можуть бути виявлені інші сліди злочину або особливі прикмети. Наприклад, на тілі людини можуть на якийсь час утворитися специфічні крововиливи, які виникають у результаті дії катування (крововилив) [133, с. 281].

Основний об'єкт освідування – тіло людини – має спеціальний соціально-правовий, фізичний та етичний статус; перебуває в постійній активній

життєдіяльності, що зумовлює порівняно швидке змивання, згладжування слідів. Воно є предметом вивчення окремої галузі науки – медицини, в якій нагромаджено чималий запас знань про нього, опрацьовано й апробовано великий арсенал методів дослідження. Нарешті, основна маса слідів, знайдених на тілі, є об'єктами судово-медичної експертизи. Ці обставини визначають особливості процесуального порядку, невідкладність та неповторність освідування; необхідність під час його проведення активного, цілеспрямованого використання допомоги фахівців у галузі медицини, спеціальних науково-технічних засобів (враховуючи стаціонарне медичне обладнання) та методів. Потрібно враховувати й те, що деякі види слідів неможливо взагалі відділити від тіла людини. Це диктує необхідність дослідження їх доступними методами під час освідування. Спеціаліст у галузі судової медицини стає практично постійним учасником освідування, а його роль у проведенні такої слідчої дії – щораз вагомішою та більш різноманітною [228, с. 35].

У процесі освідування тіла живої людини судово-медичний експерт або лікар звертає увагу слідчого на такі особливості, яких раніше він не помітив (наприклад, на незначний рубець або пігментовану ділянку шкіри, які могли бути наслідком видалення якої-небудь особливої прикмети); дає характеристику наявних на тілі ушкоджень; допомагає правильно описати виявлені ушкодження, точно вказавши їх локалізацію відповідно до анатомічних даних про будову тіла людини; допомагає визначити форму ушкодження, його розміри, властивості, колір, здійснює дії, безпосередньо спрямовані на вилучення виявлених слідів злочину (крові тощо); консультує слідчого про обставини, які він спостерігає, з позиції медичних знань, роз'яснює причини і наслідки виявлених ушкоджень та інших слідів злочину, а також деяких видів особливих прикмет, висловлює припущення про час, механізм виникнення виявлених слідів, а також про можливе розташування потерпілого і злочинця в момент утворення на тілі обстежуваної особи тих чи інших ушкоджень; висловлює міркування про ті сліди й ушкодження, які можуть бути виявлені на тілі інших учасників злочину або на місці події [67, с. 182]. Освідування може містити як дії, властиві саме

освідуванню (виявлення та фіксація слідів злочину та особливих прикмет на тілі), інколи ними й обмежуючись, так і (за необхідності) дослідницькі операції. Під час його проведення можуть широко застосовуватися такі методи дослідження, як мікроскопія, рентгеноскопія, рентгенографія, люмінесцентний аналіз, фотографування в інфрачервоних променях, контактено-дифузійний метод тощо. Можливість їх застосування в межах освідування не заборонена законом, а необхідність обумовлена об'єктивними чинниками, що лежать у площині особливостей самого об'єкта дослідження (загоєнням ран, змиттям, згладжуванням слідів, інколи невіддільністю їх від тіла людини тощо). Часто такі дослідження можуть мати невідкладний характер. У цьому зв'язку освідування з участю судово-медичного експерта та інших фахівців, поєднуючи в собі різні пізнавально-пошукові, дослідницькі та засвідчувальні операції, є найбільш раціональною й ефективною формою дослідження тіла живої людини [228, с. 35].

Тактичні особливості освідування. Якщо в разі прийняття рішення про проведення освідування слідчий, по-перше, вирішує, хто проводитиме цю слідчу дію – він (як слідчий) чи інший слідчий, якщо це пов'язано з оглядом тіла, то слідчий може бути тільки однієї статі з освідуваною особою. Водночас слідчий вирішує питання щодо залучення до участі у проведенні цієї слідчої дії спеціалістів: лікаря (судового лікаря), криміналіста та ін. Саме участь спеціалістів у слідчій дії сприяє виявленню, закріпленню та вилученню доказів у справі. Медичний працівник допоможе під час безпосереднього огляду тіла людини, опису тілесних ушкоджень, підкаже правильне використання медичних термінів тощо. Тоді ж можна вирішити питання щодо доцільності призначення судово-медичної експертизи (живої особи) з метою не тільки виявлення наявності тілесних ушкоджень, а й визначення механізму їх спричинення та локалізації на тілі людини, давності їх спричинення та інші питання, в отриманні відповідей на які зацікавлене слідство [133, с. 282].

Інколи виникає питання про проведення освідування всупереч волі підозрюваного поліцейського в катуванні. Вважається, що за таких обставин освідування може здійснюватися примусово – ця слідча дія фактично відноситься

до слідчих дій, які мають примусовий характер. Якщо, наприклад, особа вчиняє фізичний опір освідуванню, то заходи для його подолання не повинні загрожувати здоров'ю такої особи і принижувати її гідність. Так, у процесі вивчення кримінальних проваджень за ознаками катування встановлено, що в 45% для проведення освідування підозрюваних поліцейських застосовувався примус. Водночас потерпілі від катування добровільно погоджувалися на освідування.

За певних умов, виходячи з об'єкта освідування, судово-медична експертиза (освідування живих осіб) також може виконувати завдання освідування. За допомогою судово-медичного освідування, зокрема, визначаються деякі стани особи: алкогольне, наркотичне чи токсичне сп'яніння тощо.

З наведеного можна зробити висновок про те, що освідування як слідча (розшукова) під час розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, є важливою. Під час освідування може бути з'ясовано, чи є на тілі потерпілого або підозрюваного сліди злочину та їх локалізацію; частинки тих або інших речовин. Крім того, потрібно наголосити, що освідування належить до невідкладних слідчих дій, оскільки невідкладне його проведення дасть змогу не допустити втрати доказів. Проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії надає можливість підтвердити чи спростувати вчинення катування.

Під час здійснення кримінального провадження під час розслідування катування, вчиненого співробітниками Національної поліції, однією з найбільш інформативних слідчих (розшукових) дій є тактика допиту потерпілого, свідків, підозрюваного та спеціалістів.

В. Шепітько зазначає, що тактика допиту становить комплекс найефективніших прийомів, що сприяють одержанню повних й об'єктивних показань. Під час допиту використовують різноманітні тактичні прийоми: постановку тих чи інших запитань, пред'явлення речових і письмових доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події, роз'яснення суті наслідків вчиненого злочину, переконання в необхідності надання допомоги органам розслідування тощо [171, с. 110].

Допит – це слідча (розшукова) дія (ст. 224–226, 232 КПК України), змістом якої є одержання і фіксація показань свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта або спеціаліста про відомі їм факти, які мають значення для встановлення істини в кримінальному провадженні.

Результати опитування слідчих прокуратури, які проводили досудове розслідування катування, показали, що значний відсоток займають, як джерело отримання доказів, показання потерпілих (90%), показання свідків (22%) і показання підозрюваних (9%) (Додаток Г).

Проблему тактики допиту розробляли такі вчені: Л. Ароцкер, О. Баєв, В. Бахін, Р. Белкін, О. Васильєв, В. Весельський, В. Гончаренко, Л. Карнеєва, В. Коновалова, В. Кузмічов, В. Лукашевич, М. Порубов, О. Б. Соловійов, А. Старушкевич, В. Стратонов, В. Весельський, В. Журавель, М. Нагімов, Ю. Шепітько та ін. Попри це специфіка тактики допиту у кримінальному провадженні про катування, що вчиняються співробітниками Національної поліції, потребує окремого розроблення.

У науковій літературі допит визначено як слідчу або судову дію, передбачену Кримінальним процесуальним кодексом України [263, с. 288], діяльність з отримання безпосередньо від певних осіб і закріплення їх свідчень [7, с. 452], процес опитування обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка для з'ясування чого-небудь [39, с. 318], інформаційно-психологічний процес спілкування спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі [137, с. 252].

У криміналістичній літературі допит розглядають у двох аспектах: як інформаційний процес і як форму спілкування. М. Порубов розглядає допит як засіб доказування і процесуального отримання показань – з погляду кримінального процесу і криміналістики; як процес специфічного спілкування – з погляду психології; як процес отримання інформації, що має значення для справи – з позицій науки кібернетики; як соціальне явище, що має етичні і виховні ознаки [190, с. 3]. В. Лукашевич визначає допит як спілкування слідчого з допитуваним, під час якого на підставі встановленого психологічного контакту за допомогою

застосування тактичних прийомів керуючого впливу досягається основна ціль – отримання повних та достовірних показань [154, с. 136]. О. Россинська визначає допит як процес отримання свідчень від особи, котра володіє відомостями, що мають значення для розслідуваної справи [207, с. 199]. На думку Є. Коваленка, допит – це слідча дія, в процесі якої слідчий отримує від допитуваних словесну інформацію про обставини злочину й інші факти, що мають значення для встановлення об'єктивної істини і забезпечення правильного застосування закону [139, с. 308].

Допит – інформаційний процес зі своєю складною й багатоелементною структурою. Вся інформація під час допиту класифікується за суб'єктами останнього. Це інформація, що виходить: а) від слідчого; б) від допитуваного; в) від інших осіб, які беруть участь у допиті. Кожен із цих видів інформації також може бути класифікований, підстави для цього можуть бути різні, але, як вважає чимало вчених, велике значення має класифікація за функціональним призначенням. Скажімо, В. Шепітько вирізняє такі види інформації:

1) комунікабельно-забезпечувальна, що використовується для забезпечення успішного проведення допиту і встановлення психологічного контакту з допитуваним;

2) субстанціональна, спрямована на встановлення основних відомостей у справі, що відображається в постановці запитань, обумовлених предметом допиту;

3) спонукальна, що застосовується у випадках, якщо допитуваний забув важливі для справи обставини або відмовився від їхнього викладу;

4) викривна, покликана знайти й виявити помилкові дані у свідченнях допитуваного;

5) коригувальна, яка дозволяє уточнити показання або виявити й усунути перекручення, що є результатом сумлінної омані свідка чи обвинуваченого.

Інформацію, що виходить від допитуваного, класифікують за такими критеріями:

1) за способом вираження – змістовна, паралінгвістична (мімічна,

конклюдентна), яка відображає психофізіологічні реакції;

2) за характером виявлення – така, що викладена вільно, і викладена зі спонуканням;

3) за характером відбиття дійсності – яка відповідає дійсності і яка не відповідає дійсності [250, с. 4].

З позиції інформаційної взаємодії, В. Весельський вважає за необхідне під час допиту враховувати психологічні закономірності формування показань. Своєю чергою, О. Протасевич визначає допит як один з видів слідчої процесуальної комунікації і міжособистісного спілкування [42, с. 6]. Д. Поліщук, О. Парфент'єв визначають спілкування психологічною сутністю допиту [188, с. 200], а Б. Паригін розкриває як взаємне сприйняття один одного та обмін інформацією [186, с. 221–222].

Для результативності допиту потрібно дотримуватись певних тактичних умов, а саме:

- активність допиту – слідчий міцно утримує ініціативу під час допиту, вміло використовує всі тактичні прийоми, суворо узгоджуючи їх з вимогами закону;

- цілеспрямованість допиту – проведення допиту із заздалегідь обдуманого метою для отримання правдивої інформації, вона забезпечується наявністю у слідчого твердого уявлення про предмет допиту, бажанням досягти поставленої мети, умінням узгодити з нею застосовувані засоби і прийоми допиту;

- об'єктивність і повнота допиту – слідчий не має права на власний розсуд скорочувати отримані свідчення, змінювати їх відповідно до своїх уявлень про хід речей, нав'язувати допитуваному ці подання [207, с. 199–202].

У процесуальному визначенні допит являє собою процес отримання показань від особи, яка володіє відомостями, що мають значення для розслідуваної справи. Відповідно до ч. 1 ст. 95 КПК України показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у

кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження.

У той же час методи і прийоми допиту мають відповідати таким вимогам: законність, етичність, пізнавальна ефективність, вибірковість впливу, відсутність психічного насильства (наявність можливості вільного вибору допитуваним лінії поведінки), спрямованість на встановлення об'єктивної істини.

Ситуаційність тактики допиту означає необхідність врахування багатьох чинників, серед яких: родинний стан допитуваного, стан його здоров'я, навіть характер і настрої; наявність доказів, точніше – достовірної інформації; обставини скоєння злочину, наявність співучасників і кількох епізодів у злочинному діянні. Головне полягає у володінні слідчим максимально можливою інформацією про особистість допитуваного, його біографію, зв'язки, спосіб життя, що створюють у допитуваного уявлення про поінформованість слідчого не тільки про його особистість, але й про обставини скоєного злочину. Крім того, таке знання необхідне, щоб знайти вразливе місце допитуваного [166, с. 193].

У процесі дослідження встановлено, що головна особливість тактики допиту в кримінальних провадженнях катувань, вчинених поліцейськими, полягає у процесуальному та соціально-правовому становищі допитуваної особи (поліцейського). Так, під час допиту підозрюваного поліцейського потрібно враховувати його освіченість про тактику проведення допиту як такого, так як він сам неодноразово здійснював допити підозрюваних у злочинах (наявність отриманої спеціальної юридичної освіти). Під час допиту потерпілого та свідка, по-перше, важливо встановити різне коло обставин, а по-друге, потрібно використовувати різні тактичні прийоми для якісного отримання свідчень.

Позитивні результати допиту багато в чому залежать і від особистих якостей слідчого, і від умілого використання тактичних прийомів, що ґрунтуються на даних психології та логіки. Ці прийоми сприяють одержанню найповніших показань, пригадуванню забутого, виявленню утаємниченого, осмисленню допитуваним своєї соціальної ролі та пробудженню в нього гідних почуттів. Такі прийоми мають чітко виражений активний характер, ініціюють

відновлення психологічних зв'язків, утворення ефективних асоціацій, виявляють минулі переживання й афекти. До них належать, насамперед, постановка запитань, що нагадують про події минулого й обстановку, в якій вони відбувалися, як її запам'ятав допитуваний. Ці запитання мають на меті оживити в пам'яті обставини події і в жодному разі не можуть бути навідними. Йдеться про психологічну можливість непрямыми щодо суті справи запитаннями викликати в допитуваного асоціативні зв'язки окремих нагадуваних моментів із значущими фактами, які інформативно забезпечують повне й об'єктивне розслідування [133, с. 296].

Тактичне забезпечення допиту – це складання плану і розробка тактики проведення допиту. План, який складає слідчий, може бути письмовим або усним. Письмовий план допиту складають тоді, коли передбачається складний допит, пов'язаний із з'ясуванням широкого кола обставин (66,6%), з використанням значної вихідної інформації, зокрема й оперативної, тяжкий у тактичному сенсі (44,4%). У плані формулюють основні запитання допитуваному, які можуть бути доповнювальні, уточнювальні, що нагадують, контрольні, що викривають (Додаток Г).

Особливе значення у розслідуванні катування, вчиненого співробітниками Національної поліції, має допит потерпілого. Допит потерпілого – це слідча дія, яка здійснюється для отримання доказів шляхом проведення в передбаченій законом формі опитування особи, якій злочином заподіяна моральна, фізична чи матеріальна шкода і яка у зв'язку із цим є потерпілою в кримінальній справі. Допит потерпілого здійснюють за правилами допиту свідка, з поправками, що зумовлені його процесуальним статусом. Потерпілому роз'яснюють його права й обов'язки. Давання показань – право, а не обов'язок потерпілого. Він може відмовитися від давання показань, за це відповідальності не передбачено. А от за давання заздальгідь неправдивих показань потерпілий несе кримінальну відповідальність за ст. 384 Кримінального кодексу України [228, с. 42].

Варто мати на увазі, що потерпілий – це особа, яка постраждала від злочину і, з одного боку, може знати й повідомляти такі факти й обставини, які нікому

іншому невідомі й іншим шляхом з'ясовані бути не можуть, а з іншого боку, потерпілий може мати певний інтерес у справі (наприклад, може бути зацікавлений у справі проти слідчого чи оперативного співробітника (помста за затримання, або уникнути самому покарання за скоєний ним злочин), який може впливати на його показання. Враховуючи ці обставини, здійснюється оцінка і перевірка показань потерпілого.

Отже, щоб такого не сталося в практиці працівників правоохоронних органів, допит потерпілих, як зазначає О. Хлус, потрібно розділити на п'ять етапів:

- підготовка до допиту;
- встановлення психологічного контакту з допитуваним;
- вільна розповідь допитуваного;
- постановка питань допитуваному;
- ознайомлення допитуваного з протоколом та магнітофонним записом його показань [281, с. 150].

Адже важливим аспектом в підготовці будь-якого допиту є те, що його потрібно організувати, тобто розділити на кілька етапів. Вважаємо, що вказаних вище п'ять етапів цілком достатньо, аби під час допиту потерпілого особа, яка його допитує, отримала повну і достовірну інформацію про подію злочину.

Як свідчить практика, показання потерпілого мають свої особливості: 1) виступають засобом захисту його законних інтересів. Дача показань для свідка, наприклад, – це обов'язок, для потерпілого – право. Потерпілий не несе кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань; 2) показання потерпілого походять від особи, безпосередньо зацікавленої в результаті. Незалежно від того, яку шкоду завдано потерпілому злочинцем, він, як правило, не залишається байдужим не тільки до факту завданої йому шкоди, а й до особи, яка заподіяла шкоду [50, с. 85]. Адже потерпілий серед усіх учасників кримінального провадження найбільше зацікавлений у швидкому та правильному розслідуванні.

Під час дослідження встановлено, що потерпілий в аналізованих злочинах, як правило, надає правдиві свідчення. В окремих випадках, щоб уникнути

покарання за тяжкий злочин, потерпілий може вдаватися до надання неправдивих свідчень, мовляв, поліцейські (чи то слідчий, чи оперативний співробітник) змусили його підписати протокол зізнання у злочині.

Прикладом може бути факт у Львівському СІЗО. Громадянин Д., якого затримали «на гарячому» під час викрадення автомобіля, надав правдиві покази щодо десяти фактів вчинення аналогічних злочинів. Але згодом він зрозумів, що йому загрожує великий термін покарання і, щоб уникнути суду, інсценував приступ апендициту. Його терміново госпіталізували до лікарні швидкої допомоги. Перебуваючи в лікарні, Д. звернувся зі скаргою до лікарів, що слідчий застосовував до нього фізичну силу, аби він зізнався у вчинених ним злочинах, і як доказ показав синці на тілі. Щоб виявити неправдиві покази Д., слідчий опитав співкамерників, які підтвердили, що Д. звернувся до підслідного К. з проханням нанести йому удари металевою арматурою в різні місця тулуба та по кінцівках рук і ніг, аби появилися синці. Під час огляду камери, де перебував Д., знайшли і вилучили 25-сантиметровий шматок арматури [69, с. 21].

Тактичні прийоми допиту свідків можна поділити на групи. Це прийоми: а) актуалізації відображеного свідком; б) сприяючі відтворенню (словесному) відомої свідкові події; в) спрямовані на викриття неправди і встановлення мотивів замовчування в показаннях свідка; г) спрямовані на встановлення помилок у показаннях і на їх усунення.

Основним тактичним прийомом під час допиту потерпілого є перевірка його фактів шляхом задавання уточнювальних запитань та ретельна перевірка окремо викладених ним фактів. Аби усунути деякі суперечності, здійснюється одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб (очна ставка) – слідча дія, що являє собою одночасний допит в одному й тому самому місці допитаних раніше осіб, у показаннях яких є істотні суперечності, щоб перевірити правдивість раніше даних показань й отримати достовірні дані у справі. Сутність одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб зводиться до постановки почергово перед допитаними раніше особами (потерпілого і підозрюваного) запитань про обставини справи та про їх ставлення до показань один одного.

Наступним учасником кримінального провадження катування є свідок – це будь-яка особа, якій відомі обставини, що стосуються справи і підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка в установленому законом порядку викликана до органу слідства [214, с. 484].

Свідками у кримінальному провадженні катування, вчиненого співробітниками поліції, можуть бути такі особи: співробітники поліції (члени слідчо-оперативної групи, чергової частини, водії спеціальних автомобілів для перевезення підозрюваних, молодший начальницький склад, що здійснює нагляд за підозрюваними та звинуваченими в кімнатах затриманих, ІТТ і СІЗО), медичні співробітники, які надавали допомогу потерпілим, співкамерники та інші громадяни, які випадково були очевидцями.

Свідок несе кримінальну відповідальність за давання заздальгідь явно неправдивих показань за ст. 384 КК України і за відмову від давання показань за ст. 385 КК України. Проте свідок вправі відмовитися від давання показань щодо зазначеного в законі кола осіб – самого себе, членів своєї сім'ї і своїх близьких родичів.

З аналізу справ випливає, що співробітники поліції, як правило, відмовляються надавати свідчення проти своїх колег. Тому використання тактичних прийомів у процесі допиту таких свідків має бути не хаотичним, а логічно доцільним. Тактичні прийоми можуть бути такі: повідомлення інших правдивих показань; виявлення добросовісної помилки допитуваного; суперечності в показаннях свідка з іншими допитуваними; наголошення на кримінальній відповідальності за відмову від дачі правдивих показань; повідомлення про виявлення неправдивих показань щодо фактів, зафіксованих технічними засобами та службовими документами.

Обираючи тактичні прийоми допиту й оцінюючи отримані показання, потрібно з'ясувати:

- 1) умови, в яких свідок або обвинувачений спостерігав предмети і явища (удень, вночі, близько, далеко, тобто об'єктивні чинники);
- 2) психічний стан допитуваного на момент сприйняття чи після нього (був

свідок зляканий, вражений, хвилювався, перебував у несвідомому стані, у стані сп'яніння тощо);

3) загальний стан органів почуттів людини (стан зору, органів слуху, нюху тощо);

4) загальну здатність до конкретного сприймання і запам'ятовування (зі слів допитуваного потрібно уточнити, що він краще сприймає й запам'ятовує – колір, номер, прізвища тощо) [116, с. 9].

Момент проведення допиту стосовно конкретної особи слідчий визначає, враховуючи:

- конкретну слідчу ситуацію, що зумовлена важливістю інформації, яка відома допитуваному;
- процесуального становища;
- ролі в розслідуваній події;
- зв'язками з іншими особами, які також підлягають допиту, а отже, можливістю їхньої змови.

На вибір моменту допиту впливає й вибрана послідовність допиту тих або інших осіб, інтереси збереження таємниці слідства, можливість явки допитуваних для проведення слідчої дії [107, с. 403].

Допит медичних співробітників має одночасно проводитися з отриманням медичних карток з огляду потерпілого та формулярних виписок про надання допомоги.

Тактичний допит співкамерників має свої особливості, які полягають в необхідності врахування їх соціального становища, виду скоєного правопорушення, особливо варто звернути увагу на осіб, що раніше були засуджені і відбували покарання у виправних колоніях (наявність та ставлення їх до кримінальної субкультури).

Під час допиту обов'язково потрібно враховувати риси психіки, пов'язані з роллю особи у справі та її процесуальним статусом. Тут слід виходити з того, що в кожній людини в будь-якій життєвій ситуації є свої першочергові турботи, інтереси і бажання, і саме на цій основі можна налагодити контакт з нею.

Стосовно свідків це може бути висловлення співчуття з приводу спричинених їм незручностей у зв'язку з викликом на допит, стосовно потерпілого – співчуття з приводу травмуючих його обставин, стосовно підозрюваного або обвинуваченого – запевнення в дотриманні всіх їхніх прав і законних інтересів, з'ясування їх невідкладних прохань і клопотань. Загальне правило поведінки слідчого під час контакту – не допустити нічого, що може викликати негативне до нього ставлення. Увагу варто приділяти навіть формі попередження свідка про відповідальність за відмову від дачі показань і дачу завідомо неправдивих показань. Виконувати цю вимогу закону не можна шаблонно. Залежно від особи свідка та його очікуваної поведінки слідчий вибирає форму попередження: від суворої офіційної до обережного роз'яснення з підкресленням того, що ці вимоги стосуються всіх свідків і не зумовлені недовірою [133, с. 294].

У процесі опитування слідчих прокуратури на запитання щодо того, яка найчастіше трапляється ситуація під час допиту свідків катування, вчиненого поліцейськими, 11% опитаних відповіли, що свідки охоче дають правдиві показання; 66% опитаних відповіли, що свідки з оточення поліцейського категорично відмовляються давати покази; 22% відповіли, що свідки дають неправдиві показання; 1% відповіли, що свідки іноді взагалі не з'являються на допит. З наведеного випливає, що слідчий повинен задіяти всю свою майстерність, щоб переконати свідка у важливості давання ним повних та правдивих свідчень(Додаток Г).

Одним із складних допитів під час розслідування катування є допит підозрюваного співробітника поліції. Допит підозрюваного – це слідча дія, яка провадиться шляхом опитування особи, що має статус підозрюваного, аби одержати дані з приводу обставин, які стали підставою для її затримання або застосування запобіжного заходу, а також для отримання іншої інформації, яка має доказове чи інше значення для справи [228, с. 44].

Підозрюваний допитується негайно, а за неможливості негайного допиту – не пізніше, ніж 24 години після затримання або арешту. На визначення тактики допиту підозрюваного чи обвинуваченого впливає присутність захисника, що є

обов'язковою (ст. 42 КПК України), окрім випадків, коли підозрюваному надано право відмовитися від захисника.

Вивчення слідчої практики дозволяє стверджувати, що під час допиту підозрюваного поліцейського в катуванні в більшості випадків складаються конфліктні ситуації: підозрювані визнають свою провину частково (10%); вони не визнають своєї провини і діяли в межах подолання опору затриманих (82%); підозрювані відмовляються від давання показань взагалі (8%) (Додаток Д).

Допит підозрюваного, як й інших осіб, складається з двох частин: вільної розповіді про обставини, які стосуються предмета допиту, і відповідей на запитання слідчого й захисника, якщо він брав участь у допиті. У процесі допиту слідчий, аби викрити підозрюваного й одержати правдиві показання та достовірну інформацію, може пред'являти допитуваному речові докази, документи, протоколи інших слідчих (розшукових) дій чи матеріали технічного документування.

Кожному допиту має передувати ретельна підготовка до нього. Перш за все слідчий повинен визначити коло обставин, які потрібно з'ясувати і щодо яких важливо одержати показання. Предмет допиту повинен мати і спеціальні характеристики (місце катування, причина, спосіб катування та засоби використання тощо). Окремі запитання, що вирішуватимуться під час допиту, можуть потребувати ознайомлення із спеціальною літературою, деякими технологічними процесами, порядком обігу документів у поліцейському підрозділі, системою і станом обліку та звітності тощо. Готуючись до допиту в цьому напрямі, слідчий може скористатися допомогою відповідних спеціалістів.

Дуже важливим елементом підготовки є вивчення особи обвинуваченого (підозрюваного), від чого частково залежить тактика допиту. Дані про особу підозрюваного (обвинуваченого) поліцейського в катуванні стосуються його освіченості, службової діяльності, поведінки в побуті, відносин з іншими співробітниками, які беруть участь у справі (свідками), а також його психофізіологічних властивостей і рис характеру. Усі ці та інші дані дозволяють

досить точно визначити тактику допиту, передбачити вплив рис допитуваного на хід і результати допиту [133, с. 301–302].

Можна виділити три тактичні методи допиту підозрюваного в катуванні: метод з'ясування, метод переконання, метод викриття.

Метод з'ясування – це метод пошуку характеру поінформованості допитуваного й отримання інформації шляхом розпитування, який застосовується за умов відсутності конфліктної ситуації і протистояння між допитуваним і тим, хто допитує.

При допитах поліцейських, які дають неправдиві показання, відмовляються давати показання або відповідати на окремі запитання, застосовують методи переконання і викриття.

Метод переконання оснований на словесному або іншому впливі на розум, свідомість, почуття підозрюваного і спрямований на спонукання його до повідомлення правдивої інформації. Метод переконання являє собою систему прийомів психологічного впливу на допитуваного. До прийомів цього методу можна віднести: роз'яснення протиправності вчиненого діяння та його тяжких наслідків з метою викликати розкаяння; використання взаємин з іншими співучасниками злочину; демонстрування негативних якостей співучасників, що втягнули обвинуваченого у злочинну діяльність; демонстрування можливих тяжких наслідків продовження злочинної діяльності осіб, що залишились на свободі, та провокування співчуття до можливих жертв; активізація позитивних якостей особистості допитуваного, або так званий «метод морального стимулювання» [228, с. 46].

Метод викриття полягає в отриманні під час допиту даних, що мають значення у справі, за допомогою наявних доказів і тактичних комбінацій. Коли доказів достатньо, рекомендовано такі прийоми: пред'являти докази послідовно, відповідно до їх доказової сили; пред'являти спочатку найважливіший доказ. Застосування психологічних прийомів та комбінацій допустиме і не суперечить кримінально-процесуальному закону [228, с. 44–45].

Застосовуючи прийоми, де поряд з доказами використовують й оперативні дані, потрібно оперувати обставинами якнайширшого спектру багатозначності, які приводили б допитуваного до неправильного висновку про джерело поінформованості слідчого, дезорієнтували б його у визначенні шляхів отримання слідчим інформації, забезпечували б вибірковість впливу прийому та його спрямованість на встановлення істини у справі. Допитуваний не повинен не тільки дізнатися, а й навіть здогадуватись про джерело і метод одержання оперативної інформації [228, с. 49].

Окремим сигналом, який свідчить про брехню в показаннях, можуть бути деякі моменти в показаннях підозрюваного: відсутність у них даних, які повинні бути, або наявність даних, яких не могло бути. Інколи висновку про дачу неправдивих показань можна дійти на підставі результатів спостереження за психофізичними реакціями особи під час допиту: почервоніння, підвищена пітливість, бігання очей, зміна дихання, заїкування тощо.

У випадках наявності підозри в неправдивості показань підозрюваного поліцейського в катуванні використовують методи переконання або застосовують тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту з допитуваним, що сприяє побудові безконфліктної ситуації допиту. Водночас одержати об'єктивні показання від поліцейського, який має досвід оперативно-слідчої діяльності, використовуючи лише тактичні прийоми, не завжди можливо.

Основними тактичними прийомами, спрямованими на викриття неправди в показаннях підозрюваного, можна вказати такі: використання раптовості; логічна послідовність пред'явлення доказів за ступенем їх переконливості; допущення легенди; поєднання форсованого та уповільненого темпів допиту; створення певного уявлення про поінформованість слідчого; відволікання уваги тощо. Аби запобігти неправді, використовують різні темпи спілкування (форсований, уповільнений, поєднання форсованого та уповільненого). Допит у форсованому темпі рекомендують вести з метою не дати допитуваному можливості обміркувати свої відповіді, вигадуючи неправдиві показання. Прийом «допущення легенди» полягає в тому, що слідчий надає допитуваному

можливість висловити все, що той вважає за потрібне, не зупиняючи його, хоча бачить, що той говорить неправду, і цьому є об'єктивні підтвердження. Після фіксації показань у протоколі слідчий руйнує «легенду», викриваючи неправду [228, с. 305].

У процесі допиту всі надані підозрюваним показання мають бути детально зафіксовані. У деяких випадках рекомендують запропонувати допитуваному власноруч викласти показання в протоколі допиту, аби запобігти в майбутньому зміні правдивих показань під час інших допитів. Також фіксація ходу та результатів допиту на практиці відбувається шляхом складання протоколу допиту (ст. 104 КПК України) та/або застосування фотозйомки, аудіо- або відеозапису.

У підсумку потрібно зазначити, що допит по своїй суті є інформаційним забезпеченням розслідування кримінального провадження у фіксуванні фактичних даних про злочин, а тактика допиту залежить від процесуального становища допитуваної особи та слідчої ситуації, яка складається на момент розслідування катування.

3.2 Тактичні особливості використання спеціальних знань при розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції

Потрібно зауважити, що ефективність розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, залежить від використання досягнень науки і техніки, можливостей судових експертиз.

Необхідність застосування у кримінальному процесі наукових, технічних та інших знань пов'язана з тим, що розслідування злочину є складним процесом пізнання об'єктивної дійсності. З цього приводу В. Образцов зазначає, що яким би високоосвіченим і добре підготовленим не був слідчий, він завжди буде спеціалістом вузького профілю. За межами його професійних знань і навичок знаходиться багатий потенціал науки, техніки, ремесел, мистецтва, чим він належно не володіє [173, с. 281]. Тому пізнання події злочину та особи, яка його

вчинила, вимагає від слідчого та інших учасників кримінального процесу застосування різних спеціальних знань і навичок у певних видах діяльності.

Проблематику застосування спеціальних знань під час розслідування злочинів досліджували українські вчені і практики, зокрема, В. Гончаренко, І. Гора, Ю. Грошевий, Н. Клименко, В. Коновалова, М. Костицький, В. Нор, М. Салтевський, М. Сегай та інші, а також зарубіжні фахівці: В. Арсен'єв, Р. Белкін, М. Селіванов, М. Строгович та багато інших науковців, які присвятили свої праці питанням методології наукового пізнання, доказування і використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

В. Гончаренко, І. Гора та інші вчені розглядають спеціальні знання як такі, що відповідають вимогам сучасного розвитку науки і можуть використовуватись у сфері кримінально-процесуальної діяльності з метою доказування окремих обставин кримінальної справи, збору та закріплення доказів тощо. Особливими ознаками, що характеризують спеціальні знання, є такі: ці знання не є загальновідомими, загальнодоступними та одиничними; вони набуваються особою у процесі теоретичної та практичної підготовки до конкретної діяльності; неодноразово використовуються; надаються не в прямій, а в опосередкованій формі; залучаються до процесу в установленому законом порядку за наявності в учасників процесу потреби в таких знаннях; використовуються в передбачених процесуальним законодавством формах; їх використання пов'язане з певним рівнем освіти та/або підготовкою, а також професіональним або іншим досвідом; такі знання сприяють забезпеченню винесення законного й обґрунтованого акта органів досудового розслідування та суду як органу судової влади [76, с. 11]. Таке визначення повністю відповідає нормам чинного КПК України.

Ми погоджуємося з думкою З. Соколовського, який стверджує, що «для визначення спеціальних знань у процесуальному розумінні необхідно виходити з поняття «спеціальність» (у розумінні окремої, відособленої галузі науки, техніки, мистецтва), «спеціаліст» (у розумінні кваліфікованого представника будь-якої професії) і головно з поняття «професійної спеціальної освіти». Виходячи із цих позицій, він дає таке визначення, що під спеціальними

знаннями потрібно розуміти сукупність відомостей, отриманих у результаті професійної спеціальної підготовки, які створюють для особи, що ними володіє, можливість вирішення питань у будь-якій царині [217, с. 200].

Відзначимо, що в понятті «спеціальні знання» вчені В. Гончаренко, Г. Грамович, І. Крилов, В. Лисиченко, Г. Надгорний, В. Циркаль вбачають відомості, отримані за допомогою фахової підготовки (навчання) і професійної діяльності (практика).

М. Костицький та інші автори вважають, що законодавством врегульовано лише дві форми застосування спеціальних знань: участь спеціаліста у слідчих діях і проведення експертизи [122, с. 58].

На наше переконання, використання спеціальних знань у розслідуванні і судовому розгляді проваджень сприяє розкриттю злочинів, встановленню істини, виконанню завдань кримінального судочинства [143, с. 223]. Як показує практика, під час розслідування будь-якого злочину використовують спеціальні знання, які найчастіше проявляються у призначенні експертизи та проведенні окремих слідчих дій.

Вчені визначають спеціаліста як особу, котра володіє спеціальними знаннями і навичками в певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, залучена до участі у процесуальних діях у порядку, встановленому кримінально-процесуальним законом, для сприяння у виявленні, закріпленні та вилученні речей і документів, застосуванні технічних засобів та дослідженні матеріалів кримінальної справи для формулювання питань експертові, а також для роз'яснення сторонам і суду питань, які входять до його професійної компетенції. Дії спеціаліста, консультації в усній чи письмовій формі не є доказами у справі. Як спеціаліста запрошують особу, яка не зацікавлена в результатах справи [214, с. 504].

Вчені визначили три процесуальні форми застосування спеціальних знань у досудовому слідстві залежно від суб'єктів, що ними володіють: слідчого, спеціаліста та експерта [53, с. 82].

Необхідність використання спеціальних пізнань у кримінальних провадженнях катувань, вчинених співробітниками поліції, зумовлена, перш за все, специфікою предмета злочинного посягання і способом скоєння злочинів у кримінальних провадженнях означеної категорії. У зв'язку із цим слідчий об'єктивно вимушений запрошувати відповідних спеціалістів для надання допомоги під час розслідування таких злочинів.

Отже, у криміналістиці спеціальні знання визначаються як наукові, технічні та інші, зокрема й криміналістичні знання, отримані в результаті узагальнень, та навички, отримані в процесі роботи в окремих галузях практичної діяльності, які використовуються разом з науково-технічними засобами в пошуку, виявленні, вилученні та дослідженні слідів злочину з метою одержання доказової та орієнтаційної інформації, необхідної для встановлення істини у справі [123, с. 48].

Дослідження матеріалів слідчої та судової практики свідчить про те, що розслідування катувань, вчинених співробітниками поліції, неможливе без використання слідчим спеціальних знань під час досудового слідства при проведенні слідчих (розшукових) та інших дій.

У процесі розслідування зазначених злочинів виникає потреба у використанні наукових, технічних та інших спеціальних знань для встановлення місця, часу вчинення злочину, обстановки, а також умов і причин, що сприяли посяганням на життя та здоров'я особи.

Досить поширеною процесуальною формою використання спеціальних знань є залучення спеціаліста до участі в проведенні досудового розслідування або судового розгляду (ст. 71 КПК України). Суб'єктом застосування цієї форми є спеціаліст. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ч. 1 ст. 71 КПК України). Він звертає увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів, дає пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають при її проведенні [137, с. 413].

Специфіка розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, потребує використання спеціальних знань уже на початковому етапі розслідування. Зокрема, застосування слідчим спеціальних знань під час проведення перевірки заяв, повідомлень, іншої інформації про способи катування для: 1) своєчасності виявлення ознак конкретного злочину; 2) визначення кола обставин, перевірка яких допоможе безпосередньо виявити ознаки злочину; 3) правильної оцінки інформації. Під час проведення перевірки слідчий застосовує процесуальну та непроцесуальну форми використання спеціальних знань. До процесуальної належить огляд місця катування та інших об'єктів. Непроцесуальну допомогу слідчий застосовує у вигляді консультативної допомоги спеціалістів при ознайомленні зі службовою діяльністю поліцейських; витребуванні документів; використанні спеціальних технічних засобів тощо. Наприклад, вивчення довідок, наказів, інструкцій, що засвідчують певний факт, потребує спеціальних знань, оскільки вони, як правило, містять спеціальний порядок дій поліцейських у різних ситуаціях.

В окремих слідчих ситуаціях слідчий використовує непроцесуальну допомогу спеціалістів задля отримання висновків, актів, інших документів про властивості предметів, речовин або взаємозв'язок процесів тощо. Межі проведення спеціальних досліджень визначаються її цілями, які спрямовані на встановлення ознак злочину.

У більшості випадків слідчий залучає спеціалістів для проведення слідчих (розшукових) дій. Як правильно зазначав П. Іщенко, спеціалістів доцільно залучати до участі у слідчих діях у разі: 1) відсутності відповідних спеціальних знань і навичок у слідчого; 2) недостатнього оволодіння слідчим прийомами і засобами швидкого та якісного виконання тієї чи іншої роботи; 3) необхідності з естетичних або тактичних міркувань доручити виконання окремих дій спеціалістові; 4) одночасного використання кількох засобів криміналістичної техніки; 5) необхідності виконати великий обсяг роботи, яка потребує спеціальних знань і навичок [88, с. 67].

На основі дослідження матеріалів слідчої та судової практики можна зробити висновок, що під час розслідування катувань, вчинених поліцейськими, найпоширенішою слідчою (розшуковою) дією, яку слідчий проводить за участю спеціаліста, є огляд місця події (у 90% випадків огляд проводився за участю спеціаліста). Завдяки їхнім знанням можна з'ясувати механізм утворення слідів, відшукати знаряддя катування, можливість виникнення тієї чи іншої події, явища, факту. Під час огляду місця події кримінального правопорушення вони допоможуть правильно використовувати засоби фіксації, вилучення та упаковки доказів, грамотно складати їх опис. Зокрема, спеціаліст при огляді документів допоможе визначити коло необхідних для розслідування документів, надати консультацію при їх вивченні.

Судові експертизи вважаються найбільш ефективними та поширеними формами використання спеціальних знань під час розслідування будь-яких злочинів. Катування не є винятком, на що вказують результати аналізу слідчої практики. Експертиза – спеціальне дослідження експертом справ, питань в тій чи іншій галузі знань [7, с. 428].

За гносеологічною природою експертиза – це різновид практичного пізнання конкретних фактів, явищ з використання положень науки, наукових засобів і методів за науково розробленою й апробованою практичною методикою. Основою експертизи як дослідження є і відомі (вихідні) емпіричні дані, і наукові факти, які дозволяють встановити предмет експертизи, виявити види зв'язків між емпіричними даними, визначити можливості існування шуканого факту [76, с. 20].

Під терміном «судова експертиза» розуміють форму використання спеціальних знань, слідчу дію, процедуру вивчення об'єктів і документів, висновок експерта. Призначення і проведення судових експертиз докладно регламентовані кримінально-процесуальним законом і Законом України «Про судову експертизу». Пленум Верховного Суду України, який відбувся 30 травня 1997 р., для усунення хиб, пов'язаних із призначенням та проведенням експертиз, прийняв постанову «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах»,

у якій дано роз'яснення з питань, що виникають у судовій практиці. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини злочину, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду [200]. Тож можна сказати, що судова експертиза – це процес, під час якого спеціально уповноважена особа використовує спеціальні знання.

Мета призначення експертизи, як уже відзначено було вище, полягає в установленні неочевидних фактів проведенням досліджень у встановленому законом порядку [136, с. 225], бо тільки за допомогою експертизи слідчий може отримати дані, які йому не відомо, а також мати процесуальне підтвердження.

Сутність судової експертизи полягає в дослідженні за завданням слідчого або суду фахівцем-експертом наданих в його розпорядження матеріальних об'єктів задля встановлення фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи. При цьому судова експертиза досліджує не правові, юридичні питання, а лише ті, які виходять за межі професійних знань і практичної діяльності слідчого і суду.

Під час проведення судової експертизи вирішуються такі основні завдання:

- ідентифікація об'єктів (людей, тварин, рослин, предметів);
- діагностика механізму події (часу, способу і послідовності дій, подій, явищ, причинових зв'язків між ними, природи, якісних і кількісних характеристик об'єктів, їх властивостей та ознак, що не піддаються безпосередньому сприйняттю тощо);
- експертна профілактика – це діяльність з виявлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів і розробці заходів щодо їх усунення [207, с. 115].

Судові експертизи під час розслідування катування допомагають вивчити сліди та інші речові докази, визначити психічний стан учасників кримінального процесу, встановити причину смерті потерпілого, аварій, вибуху, катастрофи, тобто відповісти на найрізноманітніші питання шляхом виявлення і вивчення фактичних даних про злочин та осіб, які його скоїли.

Як правильно зазначають деякі дослідники, слідчий під час підготовки до призначення судових експертиз повинен: виокремити обставини справи, які підлягають дослідженню, визначити завдання та вид експертизи; зібрати необхідні матеріали для дослідження; вибрати експертний заклад чи експерта; процесуально оформити призначення експертизи та скерувати постанову експертові [68, с. 32].

Підготовка матеріалів на експертизу охоплює комплекс процесуальних, тактичних і технічних заходів зі збирання й оформлення усіх необхідних речових доказів, документів, зразків, вихідних відомостей: 1) прийняття рішення про необхідність призначити експертизу; 2) винесення мотивованої постанови; 3) підбір матеріалів, які подаються в розпорядження експерта; 4) вибір експерта або експертної установи; 5) постановку питань, що виносяться на дозвіл; 6) підбір матеріалів, які подаються в розпорядження експерта [125, с. 57–58], оскільки слідчий повинен правильно визначити тактику своїх дій щодо призначення експертизи, тому, як уже зазначалось, у кримінальних провадженнях експертиза є однією з важливих слідчих дій. До цього переліку варто додати також визначення виду експертизи, яку потрібно провести.

Завдяки аналізу кримінальних проваджень з розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, удалось виділити певні групи експертиз, а саме: було призначено судово-медичну експертизу потерпілого (100%); судово-імунологічну експертизу крові, слини, поту, інших слідів виділень від потерпілого (85,7%) і підозрюваного (37%); комплексну амбулаторну судово-психіатричну експертизу потерпілого (44,%) і підозрюваного (55,6%); криміналістичні експертизи різних видів (67,7%), дактилоскопічну (за слідами рук, ніг людини), трасологічну (за слідами взуття, вилученими знаряддями катування), почеркознавчу експертиза складання протоколів, пояснень, техніко-криміналістичне дослідження документів (за слідами інтелектуального чи матеріального фальсифікування в документах) тощо (Додаток Д).

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень катування, вчиненого співробітниками поліції, вказує, що найчастіше призначаються судово-медичні

експертизи потерпілих задля встановлення наявності на їх тілі тілесних ушкоджень, виду таких ушкоджень та ступеня тяжкості, що дозволяє кваліфікувати злочин та змодельовати можливий його механізм, а також якісно провести інші слідчі (розшукові) дії та об'єктивно встановити всі обставини кримінального провадження. Судово-медична експертиза – це науково-практичне дослідження, яке за ухвалою слідчого судді здійснює судово-медичний експерт, воно охоплює вирішення медичних і деяких біологічних питань, що виникають у процесі слідства, аби сприяти встановленню обставин, що підлягають доказуванню у певній справі.

Проведення судово-медичної і судово-психіатричної експертизи призначає слідчий, прокурор або суд у порядку, встановленому згідно із Законом України «Про судову експертизу», для вирішення питань, що потребують спеціальних знань у галузі судової медицини або судової психіатрії.

Здійснювати такі види експертиз можуть лише державні спеціалізовані установи – науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України. Організаційне керівництво судово-медичною і судово-психіатричною службами здійснює Міністерство охорони здоров'я України.

Відповідно до кримінально-процесуальних норм обов'язковим є призначення експертизи для встановлення тяжкості й характеру тілесних ушкоджень, віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, встановлення статевої зрілості потерпілої особи (ст. 242 КПК України). На важливість висновку судово-медичної експертизи, який може вплинути на результат кримінального провадження, вказує той факт, що ч. 3 ст. 242 КПК встановлює можливість примусового залучення особи, за ухвалою слідчого судді, суду, для проведення судово-медичної експертизи. Оскільки категорію процесуальних осіб, яких може бути примусово залучено до проведення судово-медичної експертизи, не встановлено, то потрібно розуміти, що такими особами можуть бути підозрювані, потерпілі, обвинувачені (підсудні).

Законодавець не визначає, експертизою якого виду ці обставини мають бути встановлені, однак характер вирішуваних завдань, об'єкти і предмет експертного дослідження вказують на те, що обов'язковим для з'ясування цих питань є призначення судово-медичної експертизи живих осіб. На це орієнтує і вища судова інстанція. Так, у п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» наголошується, що для встановлення причин смерті, тяжкості й характеру тілесних ушкоджень призначення експертизи є обов'язковим. Слід враховувати, що визначення наявності ознак особливої жорстокості, страждання, мордування, катування, знівечення обличчя є компетенцією суду. Водночас треба мати на увазі, що висновки судово-медичних експертиз містять лише медичну оцінку наслідків злочинного діяння, і саме в такому розумінні їх мають оцінювати слідчі та суди при вирішенні питання про доведеність винуватості особи у злочині, обставини його вчинення та про його кримінально-правову кваліфікацію [191, с. 166].

Судово-медична експертиза не дає відповіді на запитання, чи заподіяні ушкодження способом, який має характер особливого мучення. Рішення цього питання є компетенцією слідчого.

Встановлення факту заподіяння потерпілому катування (побоїв, мордувань) відноситься до компетенції органів досудового розслідування й суду.

Побої не становлять окремого чи особливого виду ушкоджень. Вони характеризуються заподіянням багаторазових ударів, що завдають біль. Якщо після побоїв на тілі потерпілого залишилися ушкодження, їх оцінюють за ступенем тяжкості, виходячи із звичайних ознак. Якщо побої не залишили після себе ніяких об'єктивних слідів, судово-медичний експерт відзначає скарги потерпілого, вказує, що об'єктивних ознак ушкоджень не виявлено, і не встановлює ступеня тяжкості тілесних ушкоджень.

Судово-медичний експерт такі дії, що полягають у багаторазовому або тривалому спричиненні болю (щипання, шмагання, завдання численних і тривалих, але невеликих ушкоджень тупими чи гостро-колючими предметами, дія

термічних факторів та інші аналогічні дії) не кваліфікує ушкодження як заподіяння мордування, тому що це не входить до його компетенції. У таких випадках він повинен встановити наявність, характер, локалізацію, кількість ушкоджень, одночасність чи різночасність їх утворення, особливості предметів, якими заподіяно ушкодження, механізм їх дії, а також ступінь тяжкості кожного з ушкоджень.

Заподіяння тортур, сильного фізичного болю в результаті мучення, биття або заподіяння фізичного страждання шляхом нанесення тривалих побоїв чи інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, визначаються за правилами тілесних ушкоджень. Водночас мучення (дії, що можуть бути пов'язані з тривалим позбавленням людини їжі, пиття чи тепла, утримання її в шкідливих для здоров'я умовах, судово-медичний експерт встановлює, чи вплинули вказані дії на стан здоров'я людини).

Приклад запитань, що ставляться з приводу призначення судово-медичної експертизи для визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень:

- 1) Ознаки якого ступеня тяжкості має кожне з ушкоджень, завданих потерпілому?
- 2) Які із завданих особі ушкоджень є небезпечними для життя в момент їх заподіяння?
- 3) Чи є небезпечними для життя особи ушкодження, завдані потерпілому, а якщо так, то чим зумовлена їх небезпечність?
- 4) До яких наслідків для здоров'я особи призвели завдані ушкодження в їх сукупності, і якими є наслідки кожного з них?
- 5) Чи мали місце в наданні лікарняної допомоги потерпілому недоліки, що стали причиною заподіяння йому ушкоджень, а якщо так, то яким є ступінь тяжкості цих ушкоджень і чим вони викликані?
- 6) Чи є втрата працездатності особи стійкою і якою є її розмір?
- 7) Яким є механізм ушкодження обличчя особи і чи є таке ушкодження непоправним?

8) Чи є на тілі потерпілого сліди, які вказують на багаторазове і тривале заподіяння йому болю, а якщо так, то яким є механізм утворення таких слідів та їх давність?

9) Чи вплинули дії, пов'язані з тривалим позбавленням потерпілого їжі, пиття, сну, тепла за умов, про які він повідомив під час допиту, на стан здоров'я потерпілого і як саме? [76, с. 175–176].

Під час розслідування катування проводиться судово-медична експертиза речових доказів (судово-імунологічна експертиза), коли досліджуються різні об'єкти і біологічного походження (кров, волосся, слина, сеча, піт та людські тканини тощо), і різноманітні предмети (одяг, зброя, знаряддя травми, транспортні засоби тощо), на яких виявлені сліди біологічного походження.

Згідно із встановленими Правилами проведення судово-медичних експертиз, судово-медична експертиза речових доказів проводиться у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичної експертизи, а також судово-медична експертиза на підприємницьких засадах проводиться згідно із Законом України «Про судову експертизу» [92, с. 1].

У межах судово-медичної експертизи речових доказів виконують такі види досліджень: визначення належності волосся, виділень, крові та інших тканин людини; встановлення на знаряддях завдання травми, а також у піднігтьовому вмісті мікрослідів крові і мікронакладень з визначенням їх видової, групової та органно-тканинної належності.

Потрібно зазначити, що судово-медичне дослідження крові відіграє важливу роль у досудовому розслідуванні в кримінальних провадженнях щодо катування. Сліди крові потерпілого можуть бути виявлені на місці події, на підозрюваному, на його одязі, на спеціальних засобах чи інших предметах. Кожний слід крові може вказувати на механізм його утворення і тим самим певною мірою відображати механізм та обставини події. Кров у слідах може піддаватися змінам, псуватися, знищуватися навмисно зацікавленими особами, і тому виявлення й дослідження таких слідів бажано проводити із залученням спеціаліста-фахівця в галузі судової медицини.

Під час проведення судово-імунологічної експертизи при розслідуванні цієї категорії справ досліджуються: предмети, речі, одяг зі слідами крові, слини, інших виділень людського організму. Ці об'єкти можуть бути виявлені під час проведення огляду місця події, огляду речей і предметів, освідкування. В силу специфічності слідів біологічного походження та здатності їх до самознищення велике значення мають кваліфіковані попередні дослідження, фіксація і правильне вилучення таких об'єктів на місці події катування, а також правильність упаковки, умови збереження речових доказів, їх скерування для експертних досліджень. Виявлені, вилучені та зафіксовані сліди в подальшому досліджують, проводячи низку експертиз, а саме: судово-імунологічні, судово-цитологічні, генотипоскопічні, дослідження волосся людини.

Наведемо приклад. Жертвою правоохоронців 2015 р. в м. Києві став чоловік М., якого забрали у відділ поліції за справляння природних потреб в неналежному місці. Три доби правоохоронці вибивали з нього зізнання у скоєнні низки злочинів, які він не вчиняв. Коли всі документи, які вимагали підписати поліцейські, були оформлені, чоловікові дозволили піти з відділку. Відтак його з травмами «швидка» доставила до шпиталю, де він провів тиждень. Лікарі і медичні експерти встановили численні синці, подряпини та гематоми. Під час огляду місця катування М. в кабінеті одного з правоохоронців виявили кров на ніжці стільця. В результаті проведеної судово-медичної експертизи було підтверджено, що кров належить потерпілому М. [169, с. 100].

Згідно з вимогами кримінально-процесуального законодавства під час досудового розслідування слідчий у кримінальному провадженні, пов'язаному з катуванням, зобов'язаний звернутися до експерта для проведення судово-психіатричної експертизи щодо визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його адекватності (п. 3 ч. 2 ст. 242, ст. 509 КПК України).

Під час розслідування катування, вчиненого поліцейськими, іноді виникає необхідність у послідовному проведенні спочатку психіатричної, а потім – психологічної експертиз. Такий варіант можливий у випадках, коли судово-

психіатрична експертиза дає підстави для позитивного висновку щодо осудності особи, але виникають сумніви щодо можливості особи в силу її індивідуальних особливостей адекватно сприймати обстановку і дії інших осіб. Аналогічно вирішується питання і тоді, коли судово-психіатрична експертиза встановлює відсутність в особі в минулому патологічного афекту, проте її дії в стані фізіологічного афекту не відкидаються.

Судово-психіатрична експертиза – це науково-практичне дослідження, що здійснюється за постановою уповноважених органів або за ухвалою суду судово-психіатричним експертом з метою відповіді на запитання, що виникають під час провадження адміністративних, кримінальних та цивільних справ з приводу психічного стану особи [76, с. 209].

Об'єктами судово-психіатричної експертизи у кримінальних провадженнях щодо вчинення катування співробітниками поліції є: підозрювані, стосовно яких під час слідства виникли сумніви щодо їх психічної повноцінності, а також обвинувачені та підсудні, стосовно яких в органах слідства та суду виникли сумніви щодо їх осудності або можливості за психічним станом здоров'я брати участь у слідчих діях чи судовому засіданні; свідки і потерпілі, стосовно яких в органах слідства виникли сумніви щодо їх психічної повноцінності; потерпілі, стосовно яких вирішується питання про взаємозв'язок змін у їхньому психічному стані зі скоєними щодо них протиправними діями.

Експерти, які проводять амбулаторну експертизу, у разі неможливості відповісти на всі запитання, поставлені перед ними, обґрунтовують висновок про необхідність проведення стаціонарної експертизи.

Стаціонарна судово-медична або судово-психіатрична експертиза призначається, якщо виникає потреба тривалого спостереження або дослідження особи, відповідної експертизи.

Стаціонарна експертиза проводиться в експертній установі (підрозділі) з окремим утриманням осіб, які перебувають і не перебувають під вартою. Під час проведення стаціонарної експертизи за наявності медичних показань до осіб

застосовують відповідні їх стану методи лікування і дослідження, дозволені Міністерством охорони здоров'я України.

Термін проведення стаціонарної експертизи становить до 30 діб. Залежно від обсягу і складності експертизи термін її проведення може бути подовжений за узгодженням з органом, що призначив експертизу.

Причинами проведення цієї експертизи є постійний чи тимчасовий розлад психічної діяльності непсихотичного рівня (так звані межові психічні розлади, психічні аномалії), суттєвою ознакою яких є кількісне обмеження здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними при якісному збереженні критичної функції свідомості (наприклад, психопатія, неврози, фізіологічний афект тощо), до яких відносяться психози.

Психоз – це результат порушень у діяльності головного мозку, який характеризується розладом психіки й порушенням відображення реальності і поведінки [202, с. 273].

Ремісія психозу поліцейського характеризується слабкістю, стомленістю, подразливістю, нездатністю до тривалого розумового напруження [161, с. 888].

Серед причин тимчасового виникнення психозів у співробітників поліції виокремлюють розумове перевантаження, душевні потрясіння, меншою мірою патологічне сп'яніння тощо. Гострі психози виникають при інфекційних захворюваннях. Цими критеріями охоплюються всі відомі науці розлади психічної діяльності. Прикладом тимчасової нехворобливої зміни психіки може бути стан афекту (сильного душевного хвилювання). Вчені вживають також поняття «інший хворобливий стан психіки». До такого розладу психічної діяльності належать найтяжчі форми психопатії, наприклад, наслідки черепно-мозкової травми тощо [41, с. 25–26].

У цьому випадку потрібно звертатися до відомчих підрозділів з охорони здоров'я МВС щодо наявності медичних документів, у яких зазначено перенесення черепно-мозкових травм поліцейським під час несення служби, або перебування в зоні АТО тощо. Також дослідженню підлягають щорічні результати тестування поліцейських у психіатра. Водночас важливо пам'ятати,

що в ситуаціях, коли катування поліцейським вчинено з ознаками психічно хворої людини з ознаками ремісії, то в деяких випадках повинна призначатися психолого-психіатрична експертиза, але не судово-психологічна, оскільки ремісія – лише тимчасове покращення у стані психічно хворого, а не видужання за наявності психозу.

Академік С. Максименко, вивчаючи психічні форми, доводить, що свідомість та діяльність людини завжди постають в їх єдності. Ця єдність виявляється в цілеспрямованій діяльності людини, в її ставленні до інших і до самої себе, в її різноманітних пізнавальних, емоційних та вольових реакціях. Людина взаємодії з навколишнім середовищем як цілісний організм [157, с. 80].

Проведення комплексної психолого-психіатрична експертизи під час розслідування катування, вчиненого поліцейським, дозволяє вирішити питання щодо:

- наявності в підозрюваного якогось психічного захворювання чи розладу, їх виду та впливу на керування своїми діями під час вчинення катування;
- наявності такого захворювання на момент проведення експертизи;
- наявності в підозрюваного в момент вчинення катування стану психологічного афекту, який міг впливати на його свідомість і діяльність;
- наявності в підозрюваного особливостей, які могли сприяти протиправним діям.

Наведемо приклад, який підтверджує це визначення. 5 червня 2014 р. до Уповноваженого з прав людини надійшло звернення С. щодо протиправних дій працівників Єнакіївського МВ ГУМВС України в Донецькій області. У зверненні зазначалося, що 13 травня 2014 р. С. затримали працівники карного розшуку та доставили до Єнакіївського МВ, де його було піддано катуванням, під час яких він визнав вину у скоєнні кримінального правопорушення, до якого не був причетний. У результаті перевірки факт катування співробітниками Єнакіївського МВ підтвердився. У процесі вивчення особових справ правоохоронців було виявлено, що один з них раніше стояв на обліку у психіатра як схильний до

психозу, інший неодноразово піддавався дисциплінарному покаранню за проявлення грубості стосовно громадян [256, с. 116].

Під час огляду місця події, окрім слідів біологічного походження, доказами катування, що вчинялося поліцейськими, можуть бути сліди пальців рук, взуття, знарядь катування тощо. Тож їх дослідження потребує застосування спеціальних криміналістичних знань у формі судових криміналістичних експертиз.

Встановлено, що найчастіше при розслідуванні катування слідчі призначали такі види криміналістичних експертиз, як дактилоскопічна експертиза слідів рук, які були виявлені на спеціальних засобах, що використовувалися для катування, трасологічна експертиза слідів взуття потерпілого, виявленого в кабінеті правоохоронців, котрі застосовували катування, а потерпілий активно чинив опір.

Також встановлено, що для прикриття катування правоохоронці фальсифікували документи, наприклад, складали протокол затримання (без зазначення місця і часу) на «гарячому» під час вчинення злочину, підписання потерпілим під впливом катування, про зізнання у вчиненні злочину тощо. У цьому випадку потрібно проводити техніко-криміналістичну експертизу дослідження реквізитів документа (рукописних записів, підписів, відбитків печатей, штампів з реєстрацією тощо), та його матеріальної субстанції (матеріалів документа), а також почеркознавчих та авторознавчих експертиз з ідентифікації виконавця рукописного тексту та підписів (протоколів затримання, протоколів допитів тощо).

Така потреба виникла під час розслідування катувань, вчинених співробітниками в різних регіонах України за численні порушення зазначених вище вимог процесуального законодавства, що були виявлені, зокрема, за результатами проваджень Уповноваженого у справах про порушення прав і свобод людини в діяльності працівників МВС Сихівського району м. Львова, Центрального району м. Миколаєва, м. Біла Церква Київської області під час досудових розслідувань кримінальних проваджень. Так, слідчі Сихівського райвідділу поліції Львова в жодному із вивчених 24 протоколів затримання всупереч вимогам ч. 5 ст. 208 КПК України не зазначили ні місця, ні часу

фактичного затримання. У Білоцерківському МВ ГУМВС України в Київській області вивчено 31 протокол затримання за підозрою у вчиненні злочинів. З них у 19 протоколах не зазначено місця затримання, у 2 протоколах не вказано фактичного часу затримання, у 5 протоколах не зазначено взагалі ні місця, ні часу затримання. У Центральному райвідділі м. Миколаєва вивчено 20 протоколів затримання за підозрою у вчиненні злочинів. З них у 8 протоколах не зазначено місця затримання, в одному протоколі не зазначено фактичного часу затримання. Так, відповідно до повідомлення про підозру З. затримали працівники Сихівського райвідділу м. Львова 3 липня 2014 р. о 13:35 на місці вчинення злочину. У Журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених зазначено, що З. із 16:10 до 17:40 та з 19:05 до 21:30 перебував у райвідділі як запрошений працівниками ВБНОН. Але відповідно до протоколу затримання, складеного слідчим, З. був затриманий у службовому кабінеті слідчого о 18:40. Тобто в той час, коли відповідно до облікових записів затриманого в райвідділі не було. Шляхом внесення суперечливих недостовірних відомостей слідчим збільшено визначені законом процесуальні строки тримання затриманого більш ніж на 5 годин. Таким чином створюється алібі правоохоронцям щодо встановлення часу катування [256, с. 129].

Так, згідно зі ст. 84 КПК України висновок експерта визначається одним з основних джерел і способів отримання доказів, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для прийняття правильного й обґрунтованого рішення у справі. Отже, висновок судової експертизи – це письмове викладення експертом відомостей про обставини, що мають значення для справи, встановлені експертом на підставі його спеціальних знань й отриманих у результаті проведеного дослідження матеріалів справи, яке ґрунтується на завданні, сформульованому в ухвалі суду чи постанові слідчого про призначення експертизи [91, с. 137].

Отже, чимало вчених-криміналістів, зокрема Р. Белкін, В. Гончаренко, В. Колдін, Н. Клименко, В. Колмаков та інші пропонують здійснювати оцінку

доказів про висновок судової експертизи у двох напрямках: наукової достовірності висновку і доказового значення висновків експерта.

Розглядаючи висновок експерта як засіб доказування, потрібно виходити з того, що його цінність у процесі доказування визначається фактичними даними, що становлять його зміст. У результаті аналізу спеціальної літератури фактичні дані, які становлять зміст висновку експерта, виходять із трьох взаємопов'язаних, але не однорідних джерел. Одним з них є вихідні дані, до яких входять конкретні справи та об'єкти, надані експертів слідчим і судом. Будь-яке експертне дослідження розпочинається зі з'ясування завдань, вивчення вихідних даних та об'єктів. Обсяг і зміст фактичних даних, одержаних експертом із цього складного за своєю структурою джерела, визначають напрям дослідження, обрання методів і засобів для аналізу й порівняння досліджуваних об'єктів. Від досконалості методів і використаних приладів, правильності їх застосування залежать повнота і точність виділених властивостей та ознак досліджуваних явищ, які становлять фактичний базис остаточних висновків. Застосовані методи виступають другим джерелом інформації у висновку експерта. Основним джерелом інформації є сам експерт. Саме експерт, його спеціальні знання та досвід і є тим головним першоджерелом, завдяки якому фактичні дані, одержані із зазначених першоджерел, узагальнюються, проходять розумове оцінювальне оброблення та формуються у вигляді остаточних висновків про факти, установлення яких було завданням експертизи [35, с. 134–144].

Водночас Ю. Орлов відзначав, що висновок експерта, як і будь-який інший доказ, може виявитись сумнівним або навіть неправильним з різних причин. Експертів можуть бути надані неправильні вихідні дані або несправжні об'єкти. Може виявитись недостатньо надійною методика, що була ним застосована, зрештою, експерт, як і всі люди, не застрахований від помилок, які, хоч і зрідка, але трапляються в експертній практиці. Тому висновок експерта, як і будь-який інший доказ, повинен піддаватися ретельній, всебічній і критичній оцінці. Отже, висновки експерта підлягають оцінці особою, яка проводить слідство на загальних підставах [183, с. 40].

Одні вчені зазначають, що доказове значення висновку експерта залежить від логічної форми висновку: висновок про наявність певного факту чи обставини має більшу доказову цінність, ніж висновок про можливість їх існування. Тобто значення висновку експерта не може розглядатися окремо від інших доказів, воно визначається тільки в контексті конкретної справи та зібраних у неї інших фактичних даних. Сукупність наявних доказів може мати значення для прийняття рішення слідчим (судом) тільки тоді, коли ця сукупність у своєму завершальному вигляді унеможливує і додаткові версії, й інші твердження, тобто певний висновок є єдиним і причиново зумовленим [97, с. 110–131].

Інші вчені доказове значення результатів експертизи визначають ще й формою проміжних та кінцевих висновків. Так, використання категоричного висновку експерта, який установив природу та сутність об'єкта, що є доказом у справі, зазвичай не становить особливих труднощів. У цьому випадку слідчий чи суддя, переконавшись в обґрунтованості результатів експертизи, має змогу використати їх у повному обсязі для встановлення обставин, які підлягають доказуванню. Однак на практиці виникають труднощі при встановленні слідчим або судом доказового значення альтернативних, вірогідних та умовних висновків експерта [140, с. 137–139].

У процесі дослідження встановлено, що при призначенні судових експертиз у процесі розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, доводиться стикатися з деякими проблемами. Здійснене опитування слідчих прокуратури показало: непридатність об'єктів, що скеровуються на експертизу, через неналежне вилучення та упакування речових доказів, оскільки цьому не сприяють поліцейські (66,8%); найбільшою проблемою при призначенні судових експертиз є неможливість отримання результатів у найкоротший строк (91,1%); 56% опитаних вважають однією з проблем при призначенні судових експертиз заборону КПК України проводити експертизу до внесення даних про злочин в ЄРДР.

Вважаємо, що вказані проблеми можна вирішити. Запропонуємо такі рекомендації:

1. Аби своєчасно вилучити і скерувати на експертизу речові докази, дозволити призначати судові експертизи до внесення відомостей до ЄРДР і внести доповнення до ч. 2 ст. 242 КПК України пунктом 6 такого змісту: *експертиза проводиться за злочинами, вчиненими співробітниками правоохоронних органів, до внесення відомостей в ЄРДР.*

2. Розробити спеціальні методичні рекомендації щодо проведення в рамках професійної підготовки спільних занять зі слідчими та експертами з питань огляду місця події, правил вилучення й упаковки речових доказів та правил підготовки судових експертиз, а також забезпечення обміну досвідом між вказаними суб'єктами.

3.3 Особливості подолання протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції

Необхідність створення чіткої системи протидії злочинності в правоохоронній сфері стає дедалі актуальнішою в умовах інтеграції України до Європейського Союзу. Адже саме подолання протиправної поведінки поліцейських є дієвим шляхом протидії катуванню під час виявлення та розслідування злочинів цією структурою. Водночас на практиці підтверджено, що в процесі подолання протидії розслідуванню катувань, вчинених співробітниками Національної поліції України, виникають певні труднощі, які зумовлені витонченим характером протидії та низкою її особливостей, що полягають у способах та формах впливу на процес розслідування. Відповідно її подолання потребує удосконалення і правового, і криміналістичного забезпечення.

Р. Белкін відзначає, що слідчий має бути вихованим та навченим діяти в екстремальних умовах, стані інтелектуальної та емоційної напруги, в обставинах, коли може виникнути необхідність у прийнятті несподіваних рішень, врешті-решт, при відкритій або прихованій протидії зацікавлених осіб [12, с. 103].

Водночас треба зважати на те, що катування співробітниками Національної поліції було і досі є вкрай латентним феноменом: як показало дослідження,

більшість потерпілих не лише не повідомляють про такі випадки, а навіть бояться про них говорити. За даними соціологічного опитування встановлено, що (незважаючи на реформування міліції у поліцію) рівень довіри до правоохоронної системи в Україні низький. Зокрема, проведено паралель між відповідями на запитання «Які види незаконного насильства й неналежного поводження було застосовано щодо Ваших родичів, знайомих, друзів під час затримання?» 2011 р. та 2015 р. Переважали такі відповіді респондентів: побиття, завдання тілесних ушкоджень (2011 р. – 321 випадок, 2015 р. – 135 випадків); безпідставне застосування спеціальних засобів – наручників впродовж більше ніж 2 годин, завдання ударів гумовим кийком по голові, животі, в пах тощо (2011 р. – 125 випадків, 2015 р. – 83 випадки); тривале утримання в непристосованих для цього місцях (машинах, кабінетах, коридорах, підвалах) (2011 р. – 107 випадків, 2015 р. – 53 випадки). У зіставлених відповідях респондентів на запитання «Які види незаконного насильства й неналежного поводження було застосовано щодо Ваших родичів, знайомих, друзів під час розслідування?» у ті ж роки переважали такі результати: побиття, завдання тілесних ушкоджень (2011 р. – 241 випадок, 2015 р. – 128 випадків; знущання, застосування тортур з використанням спеціальних засобів або прийомів (2011 р. – 67 випадків, 2015 р. – 60 випадків) [169, с. 24].

Отже, відповідно до результатів наших досліджень ситуація, що склалась в органах МВС сьогодні, багато в чому не змінилась: хоч і введено багато декларацій, є певні просування в напрямі демократизації поліції, проте в системі ще не сформовано механізмів щодо викорінення катування та нелюдського ставлення до підозрюваних і звинувачених.

Розробку проблеми подолання протидії досудовому розслідуванню здійснювали такі вчені радянської епохи: О. Баєв, Є. Баранов, Р. Белкін, І. Биховський, О. Васильєв, І. Герасимов, Г. Доспулов, Л. Драпкін, А. Дулов, М. Іванов, В. Карагодін, В. Колмаков, В. Лавров, І. Лузгін, В. Овечкін, О. Ратінов, Л. Росказов, М. Яблоков, І. Якимов та ін.

У період незалежності України проблеми подолання протидії під час розслідування злочинів досліджували такі науковці: О. Александренко, В. Антонов, Л. Аркуша, В. Бахін, І. Грицюк, М. Даньшин, Е. Дідоренко, В. Кувалдін, Є. Лук'янчиков, К. Муравйов, В. Корж, В. Попов, О. Ромців, Р. Савонюк, Р. Степанюк, І. Тішутіна, Л. Удалова, В. Шепітько, Р. Шехавцов, Б. Щур та ін.

Б. Щур наголошує, що в структурі окремої криміналістичної методики заходів щодо усунення протидії розслідуванню необхідно виокремлювати злочин як конкретний елемент, оскільки розслідування будь-яких видів злочинів передбачає реагування на протидію розслідування злочинів. При цьому важливо надати типові методичні рекомендації, спрямовані на нейтралізацію протидії розслідуванню злочинів. Форми ж протидії розслідуванню варіюються відповідно до обставин, пов'язаних з кримінальною ситуацією, видом злочинної діяльності, встановленням або невстановленням правоохоронними органами конкретних обставин злочинної події, узяттям певних осіб під варту тощо [259, с. 25].

У криміналістиці виокремлюють різні підходи до розуміння протидії розслідуванню. Зокрема, Р. Белкін визначає протидію розслідуванню як протиправну діяльність зацікавлених осіб. Протидія розслідуванню виражається в діях, безпосередньо спрямованих на приховання злочину (знищення або зміну слідів злочину та злочинця, різні інсценування злочинів тощо), на ухилення від відповідальності (неявка на виклик слідчого або суду, виїзд в іншу місцевість, набуття статусу нелегала тощо) [21, с. 129]. Водночас вона передбачає ту чи іншу форму спілкування суб'єкта протидії зі слідчим [14, с. 175].

Протидія – це протистояння двох і більше суб'єктів, які мають різні мотиви та цілі та обтяжені вчиненням злочином [82, с. 525].

Наприкінці ХХ ст. вчені-криміналісти дійшли до висновку: якщо раніше під протидією розслідуванню розуміли переважно різні форми та способи приховання злочинів, то тепер це поняття набуло ширшого значення і може означати навмисну діяльність з метою перешкоджання вирішенню завдань розслідування і, в підсумку, встановленню істини у кримінальній справі [21, с. 129].

Отож, протидію розслідуванню можна визначити як діяльність зацікавлених осіб, що спрямована на перешкоджання розкриттю і розслідуванню злочинів за допомогою створення перешкод на шляху встановлення істини у кримінальній справі. Водночас протидія розслідуванню злочинів не є однозначною, а може виявлятися в різних видах та формах. Р. Белкін зазначає, що при розгляді конкретного злочину слід розрізняти «внутрішню» і «зовнішню» протидію. Під «внутрішньою» протидією науковець розуміє таку, що вчиняється зацікавленими особами, у будь-якій формі причетними до розслідування (зокрема, підозрюваними й обвинуваченими, свідками та потерпілими, спеціалістами й експертами, випадковими особами, які опинилися на місці події). Характерною ознакою для них є володіння якоюсь інформацією про подію і прагнення приховати, змінити або знищити цю інформацію та (або) її носії. «Зовнішня» ж протидія – це діяльність осіб, що є або не пов'язаними з подією та особою, яка проводить розслідування, або пов'язані зі слідчим процесуальними, службовими чи іншими владними відносинами [17, с. 355–377]. Рідше в сучасній криміналістичній літературі виокремлюють й інші види: «комунікативну протидію розслідуванню» [21, с. 355–377], «стратегічну» чи «організовану» протидію [159, с. 8–12] тощо.

Досліджуючи зазначену тематику, В. Карагодін удосконалює окремі форми протидії розслідуванню та класифікує їх на такі види: дії, що перешкоджають розкриттю злочину; дії, що перешкоджають притягненню до відповідальності винних і сприяють залученню невинних; дії, що перешкоджають встановленню характеру та розміру шкоди; дії, що перешкоджають встановленню обставин, які характеризують особу винного, впливають на ступінь і характер його відповідальності; дії, які спрямовані на перешкоджання встановленню причин та умов, що сприяли вчиненню злочину [94, с. 138–139]. Окрім зазначеної класифікації вчений виокремлює види протидії: за структурою (складні – система дій, операцій, прийомів; прості – одиничні дії, операції, прийоми) та часом розслідування (які здійснюються до, в період проведення та після завершення розслідування), відтак зазначає, що існує можливість подальшої диференціації в межах цих класифікаційних груп за

іншими ознаками [95, с. 21–31].

У дисертаційному дослідженні О. Ромців протидію розслідуванню класифіковано за такими ознаками: суб'єкти (підозрюваний, обвинувачений, його захисник, інші зацікавлені особи, серед яких, зокрема, можуть бути колеги по роботі, друзі, близькі слідчому і навіть керівні працівники); об'єкти (кримінальне провадження, результат його розслідування); форми та способами розслідування (використання процесуальних форм, неформальних способів дії і тощо). Слідчий має бути морально та психологічно готовим до протидії, професійно володіти навичками її подолання. Для цього потрібно використовувати правові, зокрема процесуальні засоби боротьби, а в окремих випадках – і тактичні прийоми. Щоб у слідчого не виникало упередженості, уявного переконання в тому, що протидія наявна, треба оцінювати ситуацію за об'єктивними ознаками. Наприклад, його мають насторожувати такі дії, як спроби зближення зі слідчим (випадкові нові знайомі, які цікавляться матеріалами кримінального провадження, несподівані пропозиції «безкорисливих» послуг тощо) [206, с. 42].

На наше переконання, така протидія – це складний комплекс різносторонніх прийомів, хитрощів та інших дій злочинців, які перешкоджають ефективному запобіганню, виявленню, розкриттю, розслідуванню та судовому розгляду вчинених ними злочинів, сприяють ухиленню від кримінального покарання або максимальному його пом'якшенню.

Важливо врахувати, що поліцейські вчиняють катування сукупно з іншими злочинами. Відповідно, для таких злочинів закономірнішою буде протидія у формі їх виявлення (реєстрування) та розслідування.

Методом дослідження ми встановили, що така протидія здійснюється на всіх стадіях досудового розслідування за допомогою різних методів, а саме: відмова у прийнятті заяви чи повідомлення про злочин та внесення до ЄРДР (95%); приховання злочину шляхом створення фальсифікованих документів щодо вчинення катування підозрюваних (обвинувачених) (35%); погрози про вчинення фізичної розправи над підозрюваним (звинуваченим), звинувачення у тяжчому

злочині (22,4%); підкуп слідчого, свідків, спеціалістів, які беруть участь у досудовому розслідуванні (67,6%)(Додаток Г).

На думку групи вчених (В. Бахін, В. Карагодін, В. Кузьмічов, С. Журавльов, С. Медведєв, В. Овечкін), питання розробки конкретної системи засобів, прийомів та способів подолання протидії розслідуванню напрацьовано поки недостатньо, зважаючи на практичні потреби їх застосування.

Подолання протидії розслідуванню за джерелом походження злочинів можна поділити на правові та криміналістичні. Правові засоби подолання протидії – це норми права, які встановлюють відповідальність за дії, що перешкоджають процесу розслідування злочинів, специфічний порядок кримінального провадження в умовах протидії розслідуванню, а також заходи щодо забезпечення осіб, які беруть участь у досудовому розслідуванні. Основу прав, забезпечення подолання протидії розслідуванню злочинів становлять норми кримінально-процесуального права, що ґрунтуються на конституційних приписах про забезпечення захисту прав і свобод громадян у вчиненні правосуддя (ст. 3, 19, 29, 30, 31 Конституції України). Криміналістичними засобами подолання протидії розслідуванню є розроблювані або пристосовані у криміналістиці для потреб розслідування злочинів методи, тактичні операції, прийоми й технічні засоби, що сприяють пізнанню обставин злочину та пов'язаних з ним конкретних супутніх явищ у формі негативних обставин, характерних для протидії розслідуванню. Функціонування призначення криміналістичних засобів подолання протидії полягає: у забезпеченні якнайповнішого пізнання події злочину шляхом сприяння формуванню сприятливої слідчої ситуації для виявлення, фіксації, вилучення і вивчення доказів; у пізнанні супутніх вчиненню і розслідуванню конкретного злочину явищ протидії розслідуванню, відображення яких у матеріалах кримінального провадження дає можливість розкрити їх вплив на формування доказів, визначити ступінь суспільної небезпечності осіб, які вчинили злочин, а також зібрати дані для прийняття рішення про притягнення до відповідальності осіб за протидію розслідуванню (за наявності підстав, передбачених законодавством) [166, с. 614].

Невнесення до ЄРДР відомостей щодо вчинення співробітниками Національної поліції катування підозрюваних чи обвинувачених – це основний спосіб приховання злочину. Р. Белкін виділяє ще такі способи приховування злочинів: утаювання інформації та (або) її носіїв (приховування предмета посягання, речових доказів, грошей та цінностей, нажитих злочинним шляхом, чи інших джерел інформації; замовчання запитуваних відомостей); знищення інформації та (або) її носіїв, зокрема слідів злочину; маскування інформації та (або) її носіїв з метою зміни уявлень про спосіб учинення злочину, особу винного; 4) фальсифікація інформації і (або) її носіїв, тобто слідів та інших речових доказів; повна або часткова підробка документів; підміна, дублювання об'єктів; часткове знищення об'єкта, зміни його зовнішнього вигляду; змішані способи приховування злочинів – інсценування злочинів [21, с. 134–136].

Відповідно до ст. 216 КПК України слідчі Національної поліції здійснюють розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, зокрема передбачені ст. 127 КК України (катування), внаслідок чого слідчі Національної поліції, як правило, відмовляються вносити дані до ЄРДР про катування, вчинене їх співробітниками.

Засобами подолання протидії, яка полягає у відмові в реєстрації катування (спроб приховання злочинів), вчиненого співробітниками Національної поліції, можна визначити систему правових засобів та криміналістичних методів, спрямованих на виявлення та внесення до ЄРДР даних про злочин, до яких належать слідчі (розшукові) дії, звернення по допомогу до населення та засобів масової інформації.

Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 214) не передбачає будь-яких умов, виняткових причин для невнесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. Також будь-яких умов і винятків не передбачає і Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затверджене наказом Генерального прокурора України № 69 від 17 серпня 2012 р.

Відповідно до офіційної статистики, за 2014 рік до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надійшло понад 1500 скарг громадян на

протиправні дії правоохоронців, а саме: катування та неналежна поведінка працівників правоохоронних органів України, які не внесені до ЄРДР. Відповідно до вимог пункту 1 розділу XI «Перехідні положення», ч. 4 ст. 216 КПК України зазначені звернення громадян, у яких йдеться про скоєння кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів, мали спрямовуватись або до Генеральної прокуратури України, або до територіальних органів прокуратури з метою всебічного й об'єктивного вивчення обставин, надання правової оцінки діям працівників правоохоронних органів, прийняття рішення в порядку та спосіб, передбачені законодавством України [256, с. 132].

Змушені констатувати, що відповідно до аналізу скарг громадян ситуація з цього приводу в період після вступу в дію нового КПК України (2015–2016 рр.) не змінилась. Правоохоронці, як і раніше, вносять до ЄРДР інформацію про скоєні поліцейськими злочини вибірково, знаходять підстави для уникнення реєстрації.

Правовий механізм перевірки заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення не визначено в КПК України. Проте чітка регламентація процесуальної діяльності на початковому етапі досудового провадження є передумовою законності та обґрунтованості подальшого розслідування, а відтак і судового розгляду, тобто це одна з гарантій законності кримінального провадження (ст. 2 КПК). Зазначені основоположні принципи кримінального процесу можуть бути реалізовані, а права громадян надійно захищені лише за умови, що кожному факту порушення закону надаватиметься вчасна належна правова оцінка шляхом встановлення точної відповідності обставин події, що містить склад кримінального правопорушення, фактичним даним [196].

Відповідно до Інструкції, оголошеної наказом № 1050 МВС України від 19 листопада 2012 р., при особистому зверненні заявника до правоохоронного органу або його посадових осіб (слідчого, прокурора чи іншої службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення) приймається відповідна заява або складається протокол прийняття усної заяви про вчинення кримінального правопорушення. В МВС заяви і повідомлення реєструють цілодобово в чергових частинах службові особи

відразу після їх надходження та вносять до «Журналу єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події». Тобто оперативний черговий, відповідальний за ведення ЄО, реєструє всі випадки звернень – незалежно від наявності ознак злочину, кримінального проступку, адміністративного правопорушення чи іншої події [198].

Дослідник С. Чернявський встановив, що відомі факти приховування кримінальних правопорушень, виявлені у практиці роботи правоохоронних органів за КПК 1960 р., найчастіше об'єктивно обумовлювались причиною «не перевантажувати статистику безперспективними матеріалами». Через недодержання обліково-реєстраційної дисципліни працівниками територіальних органів і підрозділів внутрішніх органів нерідко простежувалось штучне «покращення» показників роботи ОВС, але водночас порушувались права потерпілих. За новим КПК України 2012 р. у цьому напрямі МВС України запропоновано низку заходів для належного унормування практики реагування на заяви й повідомлення про вчинення кримінальних правопорушень, їх виявлення та розслідування. Зокрема, для реєстрації таких заяв і повідомлень запроваджено єдиний облік даних (на основі наявної автоматизованої бази даних «Факт»), що збільшує вірогідність уникнення укриття повідомлень, які надходять до підрозділів НПУ, посилює контроль за розглядом кожного електронного контуру заяви та повідомлення, скарг та інших звернень, дотриманням термінів такої роботи і на центральному, і на регіональному рівнях. На практиці ця система введена в Україні з 1 липня 2013 р. [245, с. 4]. Проте існують й надалі проблеми, пов'язані з людським фактором: приховування катувань, вчинених співробітниками поліції, здійснюється шляхом внесення до ЄРДР даних на основі фальсифікованих документів щодо підозрюваних, вчинення ними протиправних діянь.

Фальсифікація документів відбувається за допомогою штучного створення доказів на користь дій поліцейських, зокрема виготовлення або використання

підроблених документів (заяви сторонніх осіб щодо побиття затриманих), змінення речових доказів або їх знищення (ретельне прибирання місця події).

Щодо поняття фальсифікації доказів серед учених існують різні думки. Зокрема, В. Пінчук вважає, що фальсифікація доказів – це підробка, умисне спотворення фактичних даних; штучне створення доказів, а також підміна доказів, будь-яке умисне спотворення матеріальних характеристик зовнішнього вигляду речових доказів [187, с. 8]. Натомість Б. Щур зазначає, що про фальсифікацію доказів йдеться тільки в тому разі, якщо такі дії щодо конкретної кримінальної справи вчинені спеціальним суб'єктом (слідчим або прокурором) [259, с. 9].

Недотримання вимог нормативних актів щодо внесення даних до ЄРДР та проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій з виявлення доказів, які можуть мати вагоме значення для з'ясування обставин злочину та встановлення особи чи осіб, які скоїли кримінальне правопорушення, а з часом їх неможливо буде отримати, призводить до порушення права на справедливе офіційне розслідування.

Наприклад, у межах провадження у справі про порушення прав і свобод людини в діяльності працівників МВС, прокуратури та суду м. Біла Церква Київської області встановлено, що 30 вересня 2014 р. Білоцерківська міська лікарня № 2 повідомила Білоцерківський МВ те, що Л. звернувся до лікарні по медичну допомогу у зв'язку із заподіянням йому працівниками райвідділу тілесних ушкоджень. Працівники райвідділу в «Журналі єдиного обліку» зазначили, що Л. звернувся до лікарні по медичну допомогу через хронічну хворобу серця, приховавши, що тілесні ушкодження нанесли саме їхні співробітники. У подальшому Л. звернувся до прокурора міста із заявою на протиправні дії правоохоронців, у якій зазначив про можливість отримання доказів, які підтверджували б факт неправомірних дій співробітників райвідділу. Проведення перевірки за цією заявою було доручено дільничному інспектору, який без проведення належних заходів ці матеріали списав в архів. Заступник прокурора міста повідомив Л., що підстави для прокурорського реагування відсутні, оскільки немає доказів [255, с. 171].

Виявленням способу приховання злочину можна також вважати деякі тактичні прийоми, зокрема використання чинника раптовості як одного з ефективних методів, спрямованих на виявлення катування. Наприклад, несподіване проведення криміналістичної операції, що дасть змогу виявити ознаки катування (блокування поліцейського відділу, вилучення документації, комп'ютерів, записників, журналів тощо).

Також необхідно використовувати комплекс слідчих (розшукових) дій для виявлення слідів катування, зокрема слідчий огляд, об'єктами якого можуть бути: місце події (чергова частина, кабінети слідчих, оперативних співробітників, камери для утримання), знаряддя спричинення потерпілому ушкоджень, власне потерпілий, документи, які склалися поліцейськими щодо затриманих, комп'ютери (огляд бази даних ЄРДР щодо внесення чи невнесення даних, у яких містяться ознаки злочину). Необхідно терміново провести допити самого потерпілого та свідків, аби запобігти впливу на них поліцейських, які вчинили злочин, а також провести низку судових експертиз.

На нашу думку, зміна положення щодо об'єктивного внесення даних до ЄРДР та розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, можлива за умови створення окремого слідчого підрозділу (на зразок ФБР у США) згідно із Законом України «Про Державне бюро розслідувань». Водночас потрібно внести зміни до ст. 6 «Повноваження Державного бюро розслідувань», а саме доповнити пунктом 19 такого змісту: «з метою інформаційно-довідкового забезпечення кримінальних проваджень створювати інформаційно-пошукові системи».

Протиправний вплив на слідчого, свідка, експерта. Така форма протидії розслідуванню катувань можлива у вигляді і зовнішнього, і внутрішнього впливу. Негативні зміни в структурі та динаміці злочинності, прояв і розвиток нових способів здійснення і приховування злочинів зумовлюють введення особливих вимог до криміналістичної діяльності. Суб'єктам слідчої діяльності доводиться стикатися з неприхованими погрозами, підкупом, шантажем свідків та експертів. Протидія у формі відмови від допомоги слідству, а також надання помилкових

свідчень настільки набула поширення, що особа, яка здійснює розслідування, нерідко виявляється в безвихідній ситуації. У зв'язку із цим вдосконалення прийомів слідчої тактики на основі сучасних досягнень психології є одним з найперспективніших напрямів подальшого розвитку криміналістичної науки.

Перешкоджання розслідуванню може здійснюватися і з боку посадових осіб, керівників Національної поліції і прокуратури. І. Клименко зазначає, що, долаючи протидію, яка організована керівниками правоохоронних органів, слідчий, як правило, зіштовхується з серйозними труднощами [99, с. 64].

Враховавши такий спосіб тиску на слідчого, О. Стулін наводить рекомендації щодо подолання такої протидії, серед яких: «особливий контроль» за розслідуванням кримінального провадження, збільшення частоти перевірок, необґрунтована передача справи іншому слідчому, просочування важливої інформації у справі, а іноді і прямі вказівки змінити рішення всупереч зібраним доказам» [221, с. 27]. Протидія з боку посадових осіб, на думку автора, становить особливу загрозу для процесу розслідування, адже їх особисті зв'язки з високопосадовими службовими особами надають їм можливість перешкоджати ефективному виявленню і внесенню в ЄРДР фактів катувань, вчинених поліцейськими.

За даними нашого дослідження, з протидією слідству з боку високопосадовців стикаються близько 54% слідчих; 46% слідчих долають протидію з боку безпосереднього керівництва відомства(Додаток Г).

Також ми виявили, що особливою категорією суб'єктів-учасників кримінального провадження, які здійснюють протидію розслідуванню катування, є особи, які виконують службові та процесуальні обов'язки в рамках здійснення кримінального провадження (слідчий, адвокат, слідчий суддя тощо), серед яких найактивнішими є: слідчий (32,3%), захисник (22,2%), слідчий суддя (25,8%), прокурор (28,3%)(Додаток Г).

З метою усунення об'єктивних чинників, які впливають на процес протидії розслідуванню, де головним суб'єктом протидії в окремому конкретному випадку виступає поліцейський, слідчий має зібрати максимум фактів та доводів, щоб

переконати слідчого суддю в необхідності застосування до особи, яка вчинила злочин, такого запобіжного заходу, як утримання під вартою. Водночас на практиці поліцейські, які підозрювані у злочині, перебувають під домашнім арештом або вносять грошову заставу та вчиняють протидію розслідуванню (оформляють лікарняні листи і не з'являються на допит, використовують корупційні зв'язки із суддями тощо).

Тому з метою недопущення протидії розслідуванню з боку поліцейських, необхідно в обов'язковому порядку застосовувати проти поліцейських такий запобіжний захід, як утримання під вартою. На нашу думку, ст. 183 ч. 1 КПК України (щодо утримання під вартою) необхідно доповнити так: «Утримання під вартою є винятковим запобіжним заходом проти співробітників правоохоронного органу, який застосовується виключно у випадку, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти ризикам, передбачених статтею 177 КПК України».

Серед заходів з подолання протидії розслідуванню катування, вчиненого поліцейським, є низка й інших заходів забезпечення кримінального провадження, а саме: тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом та відсторонення від посади. Стаття 148 КПК України, яка регламентує запровадження такого заходу, як обмеження в користуванні спеціальним правом, прямо вказує на те, що застосовується він у випадку перешкоджання кримінальному провадженню.

У процесі дослідження підтверджено, що протидія розслідуванню є найпоширенішим методом залякування учасників слідства, що напряду пов'язано з питаннями убезпечення учасників кримінального процесу [44, с. 7].

Убезпечення учасників кримінального процесу є одним із заходів подолання кримінальної протидії розслідуванню [81, с. 194].

При зіставленні відповідей реципієнтів нашого опитування (свідків) на запитання «Які види психічного насильства було застосовано щодо Вас, Ваших родичів, знайомих, друзів під час розслідування катування?» виявлено, що

найпоширенішими є підкуп (52,5%), шантаж (24,3%) і погрози (23,2%) (Додаток Г).

Опитування слідчих, працівників прокуратури в досліджуваних регіонах підтверджує, що при розслідуванні катувань, вчинених співробітниками поліції, здійснювались погрози свідкам, які призводять до: умисного ухилення від явки за викликом слідчого (66,3%); зміни первинних свідчень (54,6%); дачі неправдивих показань (52%); невиконання вимог слідчого (44,6%); відмови від надання свідчення (73%) (Додаток Г).

З метою правового забезпечення учасників досудового розслідування потрібно використовувати вимоги Законів України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [195] та «Про державний захист суддів та працівників правоохоронних органів» [197], а також норми КПК України. Важливо також використовувати окремі статті КК України, коли в протидії є ознаки конкретних злочинів (погроза вбивством, погроза знищення майна, одержання неправомірної вигоди тощо).

Вважаємо слушною думку дослідниці В. Озар, яка вважає, що подолання протидії розслідуванню можна визначити як систему криміналістичних засобів та методів, спрямованих на виявлення та зупинення протиправних дій злочинців та пов'язаних з ними осіб, що перешкоджають об'єктивному встановленню істини щодо розслідуваного кримінального провадження та притягнення винних до відповідальності. Ця ж дослідниця зазначає, що основними засобами подолання протидії розслідуванню є сукупність слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та організаційних дій, а успішним заходом подолання протидії виявленню та розслідуванню катування є тактичні операції: «захист слідчого від звинувачення у вчиненні злочину», «захист свідка» та «захист доказів», «захист потерпілого» та «виявлення ознак протидії». На її думку, тактична операція «виявлення ознак протидії» має містити такі заходи: проведення негайних допитів осіб, які можуть викрити злочинця; з'ясування у потерпілих та свідків, чи не було на них впливу з боку зацікавлених осіб; застосування під час проведення слідчих (розшукових) дій додаткових засобів фіксації; проведення допитів рідних та

близьких осіб, які змінили показання або зникли; перевірка можливості надходження значних сум коштів на рахунки осіб, які змінили показання чи мали доступ до доказів, або здійснення цими особами коштовних покупок (якщо змінюються показання, зникають або знищуються докази); проведення низки негласних слідчих (розшукових) дій, таких як аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і вилучення кореспонденції; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; з) зняття інформації з електронних інформаційних систем тощо [180, с. 117].

Важливими для вирішення розглянутого питання вважаємо і висновки О. Ромців про те, що до тактичних операцій з подолання протидії слідству належить тактична комбінація «Пастка», «Вкид» та «Щит». Зміст її полягає в тому, що на основі отримання та аналізу оперативно значущої інформації слідчий та оперативний працівник визначають найвагоміші докази у справі, найважливіших свідків та застосовують увесь арсенал засобів, що наявні для збереження доказів та забезпечення життя і здоров'я цих осіб. Тобто метою зазначеної тактичної комбінації є впровадження комплексу процесуальних, організаційних та інших заходів для їх збереження й безпеки. При цьому важливою є відповідна координація зусиль під час проведення такої операції та відповідальність виконавців щодо впровадження комплексу вказаних дій [206, с. 152–153].

Розглянувши різноманітні криміналістичні засоби, можна констатувати, що немає значення, як буде названа та чи інша тактична операція, мета залишається єдиною – забезпечення учасників досудового розслідування та подолання протидії слідству.

На основі викладеного вище робимо висновок, що процес подолання протидії розслідуванню катування, що вчиняються співробітниками Національної поліції, – це комплекс різноманітних правових та криміналістичних засобів і прийомів, спрямованих на забезпечення учасників досудового слідства з метою безперешкодного виявлення та закріплення доказів, покарання винних у злочині.

Висновки до третього розділу

1. Під час розслідування катування, вчиненого співробітниками Національної поліції, особливостей тактичного забезпечення набувають такі слідчі (розшукові) дії: огляд місця події, освідування, допит та призначення судових експертиз. Особливого значення набуває тактика огляду місця події, в процесі якого вивчають обстановку вчинення катування; виявляють, збирають, закріплюють, попередньо досліджують та оцінюють сліди й інші речові докази; отримують інформацію для висунування версій; отримують дані для організації слідчих (розшукових) дій.

Тактика освідування полягає в нагальному проведенні огляду потерпілого і підозрюваного з метою виявлення ушкоджень на тілі, виявлення на одязі слідів крові тощо, які в подальшому будуть піддані судовій експертизі.

Тактика допиту під час розслідування катування, вчиненого співробітниками поліції, здійснюється із врахуванням процесуального та соціального становища допитуваного. Наприклад, допит поліцейського здійснюється із врахуванням його посадового стану та обов'язкового застосування тактичного прийому і пред'явлення речових доказів (відеозаписів), методу викриття тощо. Допит потерпілого здійснюється із застосуванням тактичних прийомів, які допомагають виявити наклеп на поліцейського (шляхом задавання уточнювальних запитань та ретельної перевірки окремо викладених ним фактів тощо). Основними тактичними прийомами, спрямованими на викриття неправди в показаннях підозрюваного, можна назвати такі: використання раптовості; логічна послідовність пред'явлення доказів за ступенем їх переконливості; допущення легенди; поєднання форсованого та уповільненого темпів допиту; створення певного уявлення про поінформованість слідчого; відволікання уваги тощо.

2. У кримінальних провадженнях катувань, вчинених співробітниками поліції, необхідність використання спеціальних знань зумовлена, перш за все, специфікою предмета злочинного посягання і способом скоєння злочинів у

кримінальних провадженнях означеної категорії. На основі таких знань можна з'ясувати механізм утворення слідів, відшукати знаряддя катування, можливість виникнення тієї чи іншої події, явища, факту. Залучені експерти під час огляду місця події кримінального правопорушення допоможуть правильно використовувати засоби фіксації, вилучення й упаковки доказів, грамотно скласти їх опис. Судові експертизи (судово-медична, судово-імунологічна, судово-психолого-психіатрична та криміналістичні) під час розслідування катування допомагають вивчити сліди та інші речові докази, визначити психічний стан учасників кримінального процесу, встановити причину і тяжкість тілесних ушкоджень тощо.

3. Під протидією виявленню та розслідуванню катувань варто розуміти умисну діяльність поліцейських, яка спрямована на приховання злочину шляхом невнесення даних до ЄРДР або перешкоджання будь-якими способами розслідуванню і встановленню істини у справі.

Засобами подолання такої протидії є правові засоби (КПК України) та криміналістичні (технічні засоби), тактичні комбінації, операції з виявлення і документування такої протидії. Для подолання такої протидії застосовують комплекс слідчих (розшукових) дій для виявлення слідів катування: слідчий огляд, об'єктами якого можуть бути місце події (чергова частина, кабінети слідчих, оперативних співробітників, камери для утримання), знаряддя спричинення потерпілому ушкоджень, сам потерпілий, документи, які склалися поліцейськими щодо затриманих, комп'ютери (огляд бази даних ЄРДР щодо внесення чи невнесення даних, які мають ознаки злочину). Необхідно терміново провести допити самого потерпілого та свідків для запобігання впливу на них поліцейських, які вчинили злочин, а також провести низку судових експертиз.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та наведено нове вирішення наукового завдання, яке полягало у визначенні особливостей методики розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, а також шляхів її вдосконалення. У підсумку проведеного дослідження сформульовано низку висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на досягнення поставленої мети. Основні з них такі.

1. Досліджуючи гносеологічні аспекти правових та наукових джерел з розробки поняття «катування», встановлено, що його використовували впродовж усієї історії існування людства, катування було одним з основних засобів отримання зізнання (показів) підозрюваних у злочині. Самі форми і способи катування були надзвичайно різноманітними і змінювалися відповідно до умов часу і місця їх вчинення та суспільно-правового розвитку держав.

Поява проблем катування на теренах нашої держави бере початок з середньовічної епохи правління Чингісхана (1206), коли головним способом отримання доказів вважалось «взяття на муки». Перше вдосконалене правове та наукове визначення поняття «катування» знаходимо в міжнародних Конвенціях ООН (середина XX ст.). В Україні катування як злочин одержало правову характеристику в новому Кримінальному кодексі України 2001 р.

Методику розслідування катувань вчені і практики розробляли в структурі криміналістичної методики розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи. Однак методика розслідування катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, має і свої особливості, пов'язані з їхнім правовим статусом щодо розслідування злочинів у сфері охорони життя і здоров'я особи. Адже відповідно до ст. 216 КПК України катування (ст. 127 КК України) підслідне слідчим поліції. Окрім того, поліцейські наділені повноваженнями щодо застосування до правопорушників спеціальних засобів примусу (ст. 42 Закон України «Про Національну поліцію»). Відтак визначено основні чинники, які впливають на

методику розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції України.

2. У процесі дослідження криміналістичної характеристики катувань, вчинених співробітниками Національної поліції, встановлено, що ці злочини мають значний латентний характер і більшість з них поліцейські здійснюють досконало: 95% таких злочинів вчинені у відсутності очевидців, коли жертва наодинці з правоохоронцями, у 5% випадків правоохоронці приховували злочин, складаючи неправдиві документи про вчинення фізичного опору тощо (Додаток Б).

Охарактеризовано способи підготовки, вчинення і приховування катування, визначено основні засоби катування, обставини, що сприяють його вчиненню, окреслено основні пошукові ознаки вчинених катувань поліцейськими тощо. Встановлено, що географічно в Україні катування вчиняють здебільшого в обласних центрах, що пов'язано з високим тамтешнім рівнем злочинності, найбільший коефіцієнт вчинення катувань поліцейськими – у Донецькій і Луганській областях, тобто в зоні бойових дій.

3. У дослідженні визначено та схарактеризовано особу злочинця поліцейського, який вчиняє катування, за такими ознаками: статі, віку, освіти, сімейного становища, правового статусу, психологічного стану тощо. Так, це здебільшого молоді правоохоронці без достатнього досвіду роботи: 55% поліцейських, які вчиняли катування, мали стаж роботи до трьох років; 35% – до шести років; 10% – понад шість років (Додаток Д). Їхніми мотивами є, як правило, досягнення швидкого розкриття і розслідування злочину та швидкого просування по службі, отримання нагород та інших видів заохочення. Ще одна поширена мотивація – це створення суспільної думки про поліцейські підрозділи, нібито вони можуть розкривати та розслідувати будь-які злочини. Особливу групу серед поліцейських, які вчиняли катування, становлять особи, які брали участь в АТО на сході України, а також особи з високою психічною активністю, що перенесли тілесні травми або перевантаження на службі.

У дисертації узагальнено також характеристику особи потерпілого, який піддавався катуванню з боку співробітників Національної поліції: особа чоловічої статі (96%), повнолітня особа (100%), яка підозрюється у вчиненні злочину (81,6%) або яка чинила опір поліції (62,5%), в окремих випадках особа потерпілого раніше судима, професійні злочинці, рецидивісти (36,6%); особа, яка вчинила тяжкий злочин (81,6%); обвинувачений у вчиненні злочину (15,1%); той, хто ображає поліцейського (15,7%); соціально незахищені громадяни (33,5%). Інколи особі потерпілого властива девіантна поведінка (35%), зловживання алкогольними напоями чи наркотиками (20%). У 3,2% випадків потерпілі – представники національних меншин (Додаток Б).

4. Підтверджено, що внесення даних до ЄРДР про вчинення катування співробітниками Національної поліції здійснюється на підставі джерел інформації, а саме: звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (85%), за заявою потерпілого (10%), повідомлення від медиків у разі настання тяжких наслідків (3%), повідомлення у ЗМІ про незаконні дії поліцейських, що призвело до масового обурення громадськості (2%) (Додаток Г).

На етапі перевірки повідомлення про катування з боку поліцейських слідчий встановлює всі обставини: опитує постраждалого для з'ясування обставин події та відомостей про підозрюваного; здійснює огляд місця події; встановлює місцезнаходження запідозреної особи та проводить її опитування; досліджує складені документи щодо затриманих підозрюваних у злочині, встановлює та опитує очевидців події, відшукує засоби катування тощо.

5. Встановлено, що типовими слідчими ситуаціями на початковому етапі розслідування катування, що вчиняються співробітниками Національної поліції, є відмова про внесення в ЄРДР даних за заявою потерпілого, і в подальшому кримінальне провадження розпочинається за зверненням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до Генпрокуратури України.

У вказаній ситуації щодо особи злочинця можуть бути висунуті такі слідчі версії: 1) катування вчинили представники слідчо-оперативної групи; 2) катування вчинили представники чергової частини; 3) катування вчинили

оперативні співробітники; 4) катування вчинив слідчий, який вносив дані про злочин в ЄРДР і складав документи про затримання чи арешт підозрюваного.

Для перевірки висунутої версії та підтвердження катування, вчиненого поліцейськими, потрібно провести такі пошукові та слідчі (розшукові) дії: ретельно вивчити отримані матеріали Уповноваженого про факти катування поліцейськими; оглянути документи, складені поліцейськими, про затримання підозрюваного та утримування обвинуваченого, а також протоколи щодо проведених слідчих (розшукових) дій; здійснити допит потерпілого; освідування потерпілого; огляд місця події; призначити судово-медичну, судово-психологічну та судово-психіатричну експертизи, а також низку криміналістичних експертиз залежно від виявлених об'єктів; допитати свідків; пред'явити підозрюваних поліцейських у катуванні до впізнання; допитати підозрюваних поліцейських; одночасно допитати поліцейського і потерпілого. У дослідженні розроблено алгоритм дій слідчого при перевірці повідомлення про катування, наданого самим потерпілим, за повідомленням засобів ЗМІ та представників громадськості.

6. Підтверджено, що катування, вчинене співробітниками Національної поліції, розслідують, як правило, у конфліктній ситуації. План такого розслідування має бути складений так, щоб було забезпечено основні вимоги, які важливо враховувати при плануванні слідчих (розшукових дій) і які сформульовані на основі найпоширеніших способів вчинення катування (77,5%), приховування злочину (66,5%), корупційних зв'язків (67,8%), давання неправдивих свідчень (55,6%), фальсифікації документів (77,3%), протидії слідчому (87,9%) (Додаток Г).

7. Доведено, що особливості розроблення тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, полягають у використанні сучасних способів і прийомів проведення слідчого огляду, освідування потерпілого, допиту учасників процесу.

Констатовано, що серед основних слідчих розшукових дій з виявлення доказів катування, вчиненого поліцейськими, є встановлення місця події злочину

та відшукування доказів. Визначено, що найчастіше поліцейські застосовують катування до підозрюваного (звинуваченого) під час затримання і доставляння до відділу (45%), у кімнаті чергового (35,7%), у кімнаті тимчасового тримання в поліцейському відділі (57,7%), у кабінеті поліцейських (55,6%), у приміщенні ізолятора тимчасового тримання (65,5%). Застосування способів катування обвинуваченого здійснюється: у кабінеті слідчого (67,8%); у приміщенні ізолятора тимчасового тримання (88,5%); у кімнаті допиту в слідчому ізоляторі (22,4%) (Додаток Д).

8. Факт вчиненого катування підтверджують висновки експертів, а саме: судово-медична експертиза потерпілого (100%); судово-імунологічна експертиза крові, слини, поту, інших слідів виділень від потерпілого (85,7%) і підозрюваного (37%); комплексна амбулаторна судово-психіатрична експертиза потерпілого (44,%) і підозрюваного (55,6%); криміналістичні експертизи різних видів (67,7%); дактилоскопічна (за слідами рук, ніг людини), трасологічна (за слідами взуття, використання вилучених знарядь катування), почеркознавча експертиза (складання протоколів, пояснень), техніко-криміналістичне дослідження документів (за слідами інтелектуального чи матеріального фальсифікування в документах) та ін. (Додаток Д).

9. Доведено, що основними способами протидії розслідуванню катування, що вчиняються співробітниками Національної поліції, є: відмова у прийнятті заяви чи повідомлення про злочин та внесення у ЄРДР (95%); приховування злочину шляхом створення фальсифікованих документів щодо вчинення катування підозрюваних (обвинувачених) (35%); погрози вчинення фізичної розправи над підозрюваним (звинуваченим) або звинувачення його в тяжчому злочині (22,4%); підкуп слідчого, свідків, спеціалістів, які беруть участь у досудовому розслідуванні (67,6%) (Додаток Г).

Визначено правові та криміналістичні засоби подолання протидії розслідуванню, окреслено тактичні операції щодо захисту учасників досудового розслідування катування, що вчиняються поліцейськими.

10. Розроблено низку пропозицій щодо внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів, спрямованих на підвищення ефективності методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, а саме:

– до Кримінального процесуального кодексу України:

а) внести доповнення до ч. 1 ст. 183 КПК («Тримання під вартою»), виклавши її в такій редакції: «тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе (якщо злочин вчинено співробітником правоохоронного органу), що жоден з більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти ризикам, передбаченим ст. 177 КПК України»;

б) доповнити ч. 2 ст. 242 КПК України («Підстави проведення експертизи») пунктом 6 такого змісту: «експертиза проводиться за злочинами, вчиненими співробітниками правоохоронних органів, до внесення відомостей в ЄРДР»;

– до Закону України «Про Державне бюро розслідувань»:

а) доповнити ст. 6 «Повноваження Державного бюро розслідувань» пунктом 19 в такій редакції: «з метою інформаційно-довідкового забезпечення кримінальних проваджень створювати інформаційно-пошукові системи».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика. М. : НОРМА – ИНФРА-М, 2000. 990 с.
2. Актуальні питання кримінального процесу України : навч. посіб. / [Є. М. Блажівський, І. М. Козьяков, О. М. Толочко та ін.]; за заг. ред. Є. М. Блажівського. К. : Нац. акад. прокуратури України ; Центр учб. л-ри, 2013. 304 с.
3. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминология : курс лекцій. К. : МАУП, 2002. 268 с.
4. Аленин Ю. П. Теоретические и практические основы раскрытия и расследования очагов преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність». Харьков, 1997. 48 с.
5. Аналітичний огляд наукових статей з проблем вивчення особи злочинця [Електроний ресурс]. Режим доступу : http://www.criminology.org.ua/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=120:2011-01-24-12-06-23&catid=51:2011-01-24-10-07-47&Itemid=22 9.
6. Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника. Криминологическое психологическое исследование. М.: Норма : Инфра-М, 2010. 368 с.
7. Бажан М. Українська радянська енциклопедія. К. : Поліграфкнига, 1979. Т. 4 : Електрод – Кантаридин. 627 с.
8. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: моногр. Харьков : Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. 368 с.
9. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь. М. : Книжный мир, 2005. 720 с.
10. Бахин В. П. Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. К., 1991. 37 с.
11. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М. : Стелс, 1995. 303 с.

12. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. М. : Юрид. лит., 1988. 304 с.
13. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. М. : МГУ, 1983. 347 с.
14. Белкин Р. С. Криминалистика : учебный словарь-справочник. М. : Юрист, 1999. 268 с.
15. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. 2-е изд., доп. М. : Мегатрон XXI, 2000. 334 с.
16. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. М. : Юристъ, 1997. Т. 2 : Частные криминалистические теории. 464 с.
17. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. М. : Юристъ, 1997. Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации. 408 с.
18. Белкин Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. М.: МГУ, 1970. 435 с.
19. Белкин Р. С., Быховский И. Е., Дулов А. В. Модное увлечение или новое слово в науке. Социалистическая законность. М., 1987. № 9. С. 54–59.
20. Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики : учеб. Пособие. Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. 239 с.
21. Белкин Р. С., Аверьяновой Т. В. Противодействие расследованию и пути его преодоления криминалистическими и оперативно-розыскными средствами и методами. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. М.: Новый юрист, 1997. 990 с.
22. Белкин Р. С., Винберга А. И. Введение в методику отдельных видов преступлений. Криминалистика. М., 1959. 510 с.
23. Белкин Р. С. Курс криминалистики : [учеб. пособие для вузов]. 3-е изд. М. : ЮНИТА-ДАНА, Закон и право, 2001. 837 с.
24. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. М.: Юристъ, 1997. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. 480 с.

25. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: учеб. пособие для вуз. 3-е изд., доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. 837 с.
26. Бень А. Влада одігралася на неповнолітніх. Голос України. 2001. 20 березня. № 49.
27. Букаев Н. М. Теоретические проблемы первоначального этапа расследования преступлений против собственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Владивосток, 2001. 58 с.
28. Булатов Г. Показательность данных уголовной статистики. Вестник. М. : МГУ, 1969. № 3. С. 58–63.
29. Бурнашев Н. А. Следственные ситуации в методике расследования преступлений. Проблемы интенсификации деятельности по расследованию преступлений : межвуз. сб. науч. тр. Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1987. С. 16–22.
30. Быков В. М. Проблемы расследования групповых преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1992. 29 с.
31. Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. М.: Изд-во МГУ, 1984. 345 с.
32. Васильев А. Н. О криминалистической классификации преступлений. Методика расследования преступлений (общие положения) : матер. науч.-практ. конф. М., 1976. С. 25.
33. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. 71 с.
34. Васильевич А. В., Георгиевич Ф. А. Криміналістика : конспект лекцій [Електронний ресурс]. 5-е изд. Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=98208>.
35. Васильев А. Н. Криминалистика. М.: Юрид. лит., 1971. 648 с.
36. Васильев С. В. Цивільний процес України: навч. посіб. К. : Центр учб. л-ри, 2013. 344 с.
37. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і допов. К. : Юрид. думка, 2012. 1020 с.

38. Великий інквізитор [Електронний ресурс] // Народний огляд. Режим доступу : <http://observer.sd.org.ua>.
39. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
40. Великанов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Х., 2002. 218 с.
41. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи злочину : наук. практ. посіб. К. : Алерта, 2015. 88 с.
42. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 1999. 17 с.
43. Видонов Л. Г., Видонов В. Л. К вопросу о криминалистической характеристике преступлений и закономерных связях между ее элементами. Криминалистическая характеристика преступлений. М., 1984. С. 97.
44. Войников В. В. Тактика обеспечения безопасности в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Калининград, 2002. 19 с.
45. Волчецкая Т. С., Яблокова Н. П. Криминалистическая ситуалогия: моногр. М.: Калинингр. ун-т., 1997. 248 с.
46. Вольтер Ф. М. Избранные произведения по уголовному праву и процессу. М.: Госюриздат, 1956. 340 с.
47. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. Томск : Томс. ун-т, 1985. 333 с.
48. Гавло В. К. К вопросу о криминалистической характеристике преступлений (Статья первая). Вопросы повышения борьбы с преступностью. Томск, 1980. С. 123.
49. Гавло В. К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц. Вопросы

криминалистической методологии, тактики и методики расследования. М., 1973. С. 89–94.

50. Гавло В. К. Следственная ситуация. Следственная ситуация : сб. науч. ст. М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер по предупреждению преступности, 1984. С. 38–41.

51. Герасимов И. Ф. Следственные ситуации на первоначальном этапе расследования преступлений. Соц. законность. 1977. № 7. С. 61–65.

52. Гитин В. Г. Это жестокое животное мужчина. Харьков : Торсинг, 1997. 560 с.

53. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. Киев : Вища шк., 1980. 160 с.

54. Гончаров І. Д. Кримінально-процесуальне право України. Досудове слідство : навч. посіб. К. : Центр навч. л-ри, 2005. 248 с.

55. Господарське процесуальне право : підруч. / Д. Чернадчук, В. В. Сухонос, В. П. Нагребельний, Д. М. Лук'янець; за заг. ред. В. Д. Чернадчука. Суми : ВТД «Університет. кн.», 2008. 378 с.

56. Гричина О. В. Судова експертиза в системі процесуальних дій, як одне з джерел судових доказів в кримінальних, цивільних та господарському процесі. Криміналістика і судова експертиза : міжвідомчий наук. метод. зб. / Мін'юст України, КНДІСЕ.К., 2015. С. 135–146.

57. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студ. юрид. фак. вищ. навч. закл. К. : Вид. дім «Ін Юре», 2006. 568 с.

58. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. М.: ЛексЭСТ, 2002. 1088 с.

59. Гусаков А. Н. Следственные действия и тактические приемы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1973. 18 с.

60. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1–4. М. : Рус. яз., 1989. Т. 2 : И–О. 779 с.

61. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – Воспроизв. с изд. 1955 г. М. : Рус. яз., 1999. Т. 4 : Р–Я. 688 с.

62. Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Обыск в системе следственных действий. Харьков : Консум, 1999. 160 с.
63. Дерев'янка А. И., Езикаян В. И. Криминалистика : учеб. пособие. Юж.-Рос. гос. техн. ун-т. Новочеркасск : ЮРГТУ, 2007. 164 с.
64. Домбровский Р. Г. Познание и доказывание в расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 1990. 44 с.
65. Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ООН від 9 грудня 1975 року [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_084.2.
66. Денісова О. В. Кримінально-правова характеристика катування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 . К., 2014. 24 с.
67. Деякі проблемні питання освідчування осіб / А. В. Даниленко, Т. І. Савчук, Л. С. Купріянова [та ін.] // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Сер. : Юридичні науки. 2013. Т. 26 (65), № 1. С. 180–185.
68. Дидковская С. П., Клименко Н. И., Лисиченко В. К. Подготовка и проведение отдельных видов судебно-медицинской экспертиз. К., 1997. 187 с.
69. Довідка щодо режиму утримання підсудних у СІЗО в 2014 р. К. : ДПтСУ. 32 с.
70. Драбкин А. Я. Основы теории следственных ситуаций : моногр. Свердловск : Урал. ун-т, 1987. 168 с.
71. Драбкин Л. Я., Гераимова И. Ф. Криминалистика : учеб. М. : Высшая шк., 2000. 672 с.
72. Драбкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. Науч. тр. Свердлов. юрид. ин-та. Вып. 41 : Следственные ситуации и раскрытие преступлений. Свердловск, 1975. С. 26–44.
73. Драбкин Л. Я. Разрешение проблемных ситуаций в процессе расследования : учеб. пособие. Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1985. 71 с.

74. Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М. : МГУ, 1987. 36 с.
75. Дубовой А. П. Типичные следственные ситуации и криминалистическая характеристика в методике расследования краж с проникновением в жилище : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1986. 21 с.
76. Экспертиза у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. К. : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
77. Эффективне розслідування фактів жорстокого поводження: Керівні принципи застосування європейських стандартів. К. : Генеральний директорат з прав людини і правових питань. Рада Європи «К.І.С.», 2009. 144 с.
78. Європейська соціальна хартія : прийнята Радою Європи в Турині 18 жовтня 1961 р. Набула чинності 26 лютого 1965 р. Офіційний переклад [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
79. Європейський суд з прав людини із заборони катувань [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.rusnauka.com>.
80. Жупін О. С. Розслідування насильницьких злочинів, вчинених працівниками органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К. : Акад. адвокатури України, 2014. 190 с.
81. Журавлев С. Ю. Противодействие расследованию как составляющая преступной деятельности и объект научных исследований. Расследование и противодействие ему в состязательном уголовном судопроизводстве: процессуальные и криминалистические вопросы : сб. науч. тр. Акад. управл. МВД России. М.: Акад. управл. МВД России, 2007. С. 194–195.
82. Зорин Г. А. Криминалистическая методология. Мн. : Амалфея, 2000. 608 с.
83. Зуйков Г. Г. Методологические значения изучения способов совершения преступлений. Криминалистика: учеб. для юрид. вуз. МВД СССР. М.: МВД СССР, 1969. Т. 1. 578 с.

84. Ивановский Н. П. Разделение несмертных повреждений по ныне действующему Уложению о наказаниях. М. ; СПб., 1905. 349 с.
85. Игошев К. Е., Миньковский Г. М. Семья, дети, школа. М. : Юрид. лит., 1989. 448 с.
86. Ищенко Е. П. Первоначальный этап расследования как основа доказательственной деятельности по уголовному делу. Проблемы доказательственной деятельности по уголовных делам. Красноярск, 1985. 118-127 с.
87. Ищенко Е. П. Алгоритмизация первоначального этапа расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1990. 44 с.
88. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях. М., 1990. 58 с.
89. Иванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія : навч. посіб.К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. 264 с.
90. Ігнатов О. М. Попередження насильницьких злочинів, що вчиняються працівниками органів внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право».Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2007. 20 с.
91. Ігнатов О. М. Попередження насильницьких злочинів, що вчиняються працівниками органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08.Х., 2007. 216 с.
92. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ № 6 від 17.01.1995 МОЗ України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0252-95>.
93. Інтелектуальна екскурсія за лаштунки судових процесів над відьмами та чаклунами на території так званих «руських» воєводств – Подільського, Волинського та, власне, Руського [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://ru.tsn.ua/analitika/tsikavi-knizhki-z-vahtangom-kipiani-4.html>.
94. Карагодин В. Н. Основы криминалистического учения о преодолении противодействия предварительному расследованию: дис. ... д-ра юрид. наук:12.00.09. Екатеринбург, 1992. 388 с.

95. Карагодін В. Н. Преодолення противодействию попередньому розслідуванню. Свердловск, 1992. 176 с.

96. Катерина Діса Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть [Електронний ресурс]. Режим доступу :http://kassiopeya.com/scripts/ajax.php?task=look_inside&id=y3mfurkvobxme

97. Катеринчук К. В. Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання катуванню : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2009. 239 с.

98. Катеринчук К. В. Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання катуванню : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К. : Держ. наук.-дослід. ін-т М-ства внутр. справ України, 2010. 20 с.

99. Клименко І. І. Протидія розслідуванню у справах про розбійні напади як самостійний елемент криміналістичної характеристики. Актуальні проблеми теорії і практики оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах. Тюмень, 2001. С. 63–69.

100. Коваль М. М. Допит потерпілого у кримінальних провадженнях про катування. Митна справа. 2014. № 5, ч. 2, к. 2. С. 183–190.

101. Коваль М. М. Forensic characterization of torture. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : «Юриспруденція». 2015. Вип. 14, т. 2. С. 121–123.

102. Коваль М. М. Характеристика катування з криміналістичної точки зору. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер. : «Юридичні науки». 2015. № 824. С. 436–440.

103. Коваль М. М. Види експертизи та їх значення в кримінальних провадженнях щодо катування. Порівняльно-аналітичне право : електронне фахове наукове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2014. № 6. С. 317–320.

104. Коваль М. М. Розвиток катування на українських землях. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер. : «Юридичні науки». 2015. № 813. С. 251–255.

105. Коваль М. М. Потерпевший как участник уголовного судопроизводства о пытках, которые совершают работники Национальной полиции. LEGEA ŞI VIAȚA. 2017. № 3/2 (303). С. 72–76.

106. Коваль Ю.Є. Криміналістичне визначення поняття та структури елементів слідчої ситуації. Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 24 лютого 2013 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2013. С. 106-108.

107. Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій. К. : Атіка, 2008. 888 с.

108. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1967. 666 с.

109. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. Пособие. Министерство высшего и среднего специального образования УССР, Харьков. юрид. ин-т. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. 93 с.

110. Колесниченко О. Н., Колмакова В. П. Планування розслідування і слідчі версії. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика : підруч. К. : Вища шк., 1973. 178 с.

111. Колонюк В. П. Расследование хищений денежных средств и ценных бумаг в сберегательных банках, совершенных путем кражи, грабежа, разбоя: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1991. 18 с.

112. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: рішення Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

113. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

114. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков : Консум, 2000. 176 с.

115. Коновалова В. О. Організація і планування розслідування. Поняття і принципи планування. Техніка планування. Криміналістика : підруч. за ред. В. Ю. Шепітька. К. : Ін Юре, 2001. 462 с.

116. Коновалова В. Е. Тактика допроса свидетелей и обвиняемых. Харьков : Изд-во ХГУ, 1956. 38 с.

117. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

118. Кончаковська В. В. Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2010. 244 с.

119. Копылов И. А. Следственная ситуация и тактическое решение : учеб. пособие. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1988. 24 с.

120. Корж В. Планування початкового етапу розслідування справ про розкрадання. Радянське право. 1982. № 9. С. 36–39.

121. Корухов В. Е. Основные положения методики расследования отдельных видов преступлений. Матер. науч. конф. Красноярск, 1972. С. 93–97.

122. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі. К. : НМК ВО, 1990. 86 с.

123. Кравченко А. А., Щербаковский М. Г. Применение специальных познаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. 78 с.

124. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : учеб. для студ. юрид. вуз. и фак. / под ред. проф. В. Ю. Шепітько. Харьков : Одиссей, 2001. 528 с.

125. Криминалистика: тактика, организация и методика расследования преступлений : учеб. / под ред. : А. П. Резвана, М. В. Субботиной, Ю. В. Харченко. Волгоград : ВА МВД России, 2000. 221 с.

126. Криминалистика : учеб. / под ред. Р. С. Белкина. М., 1959. 458 с.

127. Криміналістика : учеб. / под ред. Ю. Г. Корухова, В. Г. Коломацкого. М. : Акад. МВД СССР, 1984. 458 с.
128. Криміналістика : учеб. для вуз. / отв. ред. проф. Н. П. Яблоков. М. : БЕК, 1995. 708 с.
129. Криміналістика : учеб. для юрид. фак. и вуз. / под ред. Р. С. Белкина. М. : НОРМА ИНФРА-М, 1999. 990 с.
130. Криміналістика : учеб. / В. В. Агафонов, Н. А. Бурнашев, В. А. Газизов и др. ; под ред. А. Г. Филиппова. М. : Высш. образование, 2008. 441 с.
131. Криміналістическая методика (Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточности и компьютерных преступлений) / В. А. Абаканова, А. А. Беляков, Н. А. Данилова и др. ; под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. Т. 3. 571 с.
132. Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і допов. К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. 728 с.
133. Криміналістика. Академічний курс : підруч. / Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. К. : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.
134. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підруч. для студ. юрид. вуз. і фак. / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Х. : Право, 1998. 376 с.
135. Криміналістика : підруч. для вищ. навч. закл. / за ред. П. Д. Біленчука. К. : Право, 1997. 263 с.
136. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 540 с.
137. Криміналістика : підруч. / В. В. Пясковській, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. А. Алексєєв та ін. К. : Центр учб. л-ри, 2015. 544 с.
138. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. ВНЗ / кол. авт. : В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. К. : Вид. дім «Ін Юре», 2001. 684 с.

139. Кримінальний процес України : підруч. / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
140. Кримінальний процес : підруч. / [В. В. Коваленко, Л. Д. Удалова, Д. П. Письменний]. К. : Центр учб. л-ри, 2013. – 544 с.
141. Кримінальний процесуальний кодекс України. К. : Центр учб. л-ри, 2013. 254 с.
142. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2009. 288 с.
143. Крылов И. Ф. Криминалистическое учение о следах / И. Ф. Крылов. – Ленинград: Гос. ун-т, 1976. 198 с.
144. Кубрак П. Н. Криминалистическая характеристика нападений организованными группами на жилища граждан с целью завладения личным имуществом и значение ее в расследовании этой разновидности разбоя : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.09. Укр. акад. внутр. дел. Киев, 1993. 232 с.
145. Кузьменко Н. К. Периодизация этапов в методике расследования преступлений. Методика расследования преступлений (общие положения) : матер. науч.-практ. конф. М., 1976. С. 114–116.
146. Кулик С. Г. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє злочини проти моральності Держава та регіони. Сер. : Право. 2013. № 3. С. 92–96. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drp_2013_3_19.pdf.
147. Куликов В. И. Криминалистическое понятие обстановки совершения преступления. Вестник МГУ. Сер. : Право, 1982. № 5. С. 74–81.
148. Курбский А. М. История о великом князе Московском / А. М. Курбский ; Ун. рос. акад. образ. М. : УРАО, 2001. 163 с.
149. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1 : Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. 681 с.

150. Курс кримінально-виконавчого права України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець ; Нац. акад. внутр. справ України. К. : Юрінком Інтер, 2000. 302 с.

151. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. М. : Юрид. лит., 1970. 224 с.

152. Левицький О. Інститут допустимості доказів і прояви незаконного фізичного насильства в кримінальному судочинстві. Право України. 2000. № 10. С. 47-50.

153. Лист Ф. фон. Учебник уголовного права. Особенная часть. М. : Тов-во типогр. А. И. Мамонтова, 1905. 409 с.

154. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования : моногр. Киев : Изд-во Укр. акад. внутр. дел, 1993. 194 с.

155. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий. Киев, 1989. 88 с.

156. Лунгу В. И. Первоначальный этап расследования преступлений: (процессуальный и организационные аспекты) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 1991. 25 с.

157. Максименко С. Д. Психологія учня, людини: генетико-моделюючий підхід : моногр. К. : Вид. дім «Слово», 2013. 592 с.

158. Мартиненко О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины; [Харьк. нац. ун-т. внутр. дел]. Харьков: ХНУВД, 2005. 468 с.

159. Мартыненко Р. Г. Коммуникативное противодействие расследованию: способы, выявление, преодоление : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика, судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность». Краснодар, 2004. 20 с.

160. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков : Консум, 1999. 480 с.

161. Медична енциклопедія / уклад. П. І. Червяк. Вид. 3, допов. К. : Вид. центр «Просвіта», 2012. 1504 с.
162. Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918–1923. Чекисткий Олимп. М. : Айрис-пресс, 2006. 352 с.
163. Митрофанов І. І., Гайков Т. В. «Шкода» та «збитки»: співвідношення понять. Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. 2012. Вип. 2. С. 196–200.
164. Михайленко Д. Г. Кримінальна відповідальність за катування: кримінально правове дослідження [Електронний ресурс]. Часопис Академії адвокатури України. 2011. № 4. Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-4/11mdgkhk.pdf.
165. Міжамериканська конвенції про запобігання катуванням чи покарань за їх застосування Організації американських держав від 9 грудня 1985 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id=6tVK4-P4gUUC&pg=PA10&lpg>.
166. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. Т. 5 : Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейської організації / відп. ред. : Є. М. Мойсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. К. : Атіка, 2009. 1008 с.
167. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. Т. 4 : Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади поліцейської діяльності / відп. ред. : Є. М. Моїсєєв, І. Р. Римаренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. К. : Атіка, 2007. 968 с.
168. Мілевський О. П. Початковий етап досудового провадження у кримінальних справах про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К. : Акад. упр. МВС, 2010. 208 с.
169. Моніторинг незаконного насильства в органах внутрішніх справ України (2004–2015 рр.) / К. К. Замніус, А. М. Черноусов, М. О. Колоколова, С. В. Щербань, В. К. Батчаєв, О. Р. Гатіятулін, К. В. Коренева, Н. М. Едієва, Т. А. Едієв ; Харк. ін-т соц. дослідж. Х. : Вид-во права людини, 2015. 280 с.

170. Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму : доповідь Уповноваженого з прав людини за 2014 р. – К. : УПЛ, 2015. 233 с.

171. Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 3-те вид., переробл. і допов. К. : Вид. дім «Ін Юре», 2011. 736 с.

172. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. 1316 с.

173. Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника. М. : Юристь, 1997. 760 с.

174. Образцов В. А. О криминалистической классификации преступлений. Вопросы борьбы с преступностью. М., 1980. Вып. 33. С.182-190.

175. Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации. Советское государство и право. 1979. № 8. С. 113–114.

176. Образцов В. А., Бертовский Л. В. Проблемы криминалистического учения о выявлении преступлений в сфере экономики. «Черные дыры» в российском законодательстве. 2004. № 2. С. 283–294.

177. Овечкин В. А. Общее положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками. Харьков, 1975.

178. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : наук.-практ. посіб. / соавт. : В. П. Бахін, В. К. Весельський, Н. І. Клименко та ін. ; за ред. П. В. Коляди. К. : Юрінком Інтер, 2005. 215 с.

179. Ожегов С. И., Шведовой Н. Ю. Словарь русского языка. М. : Сов. энцикл., 1973. 846 с.

180. Озар В. Г. Методика розслідування катування : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Х. : ХНУВС, 2015. 214 с.

181. Озар В. Г. Виявлення органами досудового розслідування ознак злочинів, пов'язаних із катуванням. Вісник ХНУВС. 2014. № 1 (16). С. 49–58.

182. Озар В. Особа потерпілого від катування як елемент криміналістичної характеристики злочину. Национальный юридический журнал. Теория и практика. 2015. № 2/2 (12). С. 148–150.

183. Орлов Ю. К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании: уголовно-процессуальные, криминалистические и логико-гносеологические проблемы : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, судоустройство, прокурорский надзор, криминалистика». Место высшего и среднего спец. образ. СССР. Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. М., 1985. – 54 с.

184. Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка: приняты Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Гавана, 27 августа – 7 сентября 1990 г.) [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/firearms.shtml.

185. Памятники русского права/ под ред. С. В. Юшкова. М. : Госюриздат Юрид. лит., 1952–1963. 226 с.

186. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М. : Мысль, 1971. 348 с.

187. Пінчук В. Д. Кримінально-процесуальні наслідки фальсифікації доказів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність». К. : НАВС, 2009. 16 с.

188. Полищук Д. А., Парфентьев А. В. Психологические особенности общения при допросе. Прокурорская и следственная практика. 2002. № 1-2. С. 199–215.

189. Попередження тортур в Україні. Виконання національних та міжнародних стандартів поводження з людьми, що їх позбавили волі : посіб. для

персоналу правоохоронних органів та осіб, що проводять моніторинг прав людини / Міжнар. рада реабілітації жертв тортур. Копенгаген, 2003. 205 с.

190. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. 3-е изд., перераб. Мн. : Высшая шк., 1978. 176 с.

191. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : рішення» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

192. Права людини в Україні – 2006. II. Право на захист від катувань та жорстокого поводження [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1186146154>.

193. Права людини в Україні: стан, проблеми, перспективи / гол. ред. Ю. І. Сватко, упоряд. Ю. Є. Зайцев. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 175 с.

194. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.

195. Про державний захист суддів та працівників правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-ХІІ // Відомості Верховної Ради. 1994. № 11. Ст. 50.

196. Про Єдиний реєстр досудових розслідувань : наказ ГПУ від 17 серпня 2012 р. № 69 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://mvs.gov.ua>.

197. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-ХІІ // Відомості Верховної Ради. 1994. № 11. Ст. 51.

198. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах та підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події і положень про комісії : наказ МВС України від 19 листопада 2012 р. № 1050 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://mvs.gov.ua>.

199. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1770-12>.

200. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232.

201. Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: соціологічний та історико-правовий аналіз / кол. авт. ; за заг. ред. проф. О. Н. Ярмиша. Х. : НУВС, Харк. правозахисна група, 2005. 212 с.

202. Психологічна енциклопедія. Сер. : «Енциклопедія ерудита» / упоряд. О. М. Степанов. К. : Академвидав, 2006. 424 с.

203. Пясковський В. В. Методика розслідування торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2004. 225 с.

204. Розкриття та виявлення злочинів (співвідношення понять) / С. Чернявський // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. Т. 6 : Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції) / відп. ред. : В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. К. : Атіка, 2009. 868 с.

205. Реховский А. Ф. Проблемы криминалистических версий : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Свердловск, 1989. 18 с.

206. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність». Львів : НУ «Львівська політехніка», 2016. 222 с.

207. Россинская Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы : учеб. пособие для вуз.М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. 351 с.

208. Рыбников Б.Б. Проблема сокрытия преступлений и ее место в советской криминалистике // Криминалистический сборник. Рига, 1972. С. 412-419.

209. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / М. В. Салтевський. К. : Кондор, 2008. 588 с.

210. Салтевський М. В., Лукашевич В. Г., Глібко В. М. Навчально-довідковий посібник з криміналістики : учеб. пособие. К. : Рад. шк., 1994. 180 с.

211. Сахаров А. Б. Актуальные вопросы учения о личности преступника. Теоретические проблемы учения о личности преступника : сб. науч. тр. М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. С. 10–18.

212. Селиванов Н. А. Сущность методики расследования и ее принципы. Социальная законность. М., 1976. № 5. С. 61–64.

213. Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений. Руководство для следователей. М. : Юридическая литература, 1971. 752 с.

214. Словник юридичних термінів і понять : навч. посіб. / за ред. проф. В. Г. Гончарека та З. В. Романовської. К. : ТОВ «ВО Юстиніан», 2013. 600 с.

215. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений : учеб. / В. П. Бахин, В. И. Гончаренко, Н. И. Клименко и др. Киев : Вища шк., 1988. 405 с.

216. Советский энциклопедический словарь / науч.-ред. совет : А. М. Прохоров (пред.). М. : Сов. энцикл., 1981. 1600 с.

217. Соколовский З. М. Понятия специальных знаний. К вопросу об основаниях назначения экспертиз. Криминалистика и судебная экспертиза. 1969. № 6. С. 199–205.

218. Соловьев С. М., Иванов Н. А. Сочинения : в 18 кн. М. : Голос, 1993. Кн. 4, т. 7–8 : История России с древнейших времен. 768 с.

219. Сотников К. И. Прогнозирование в деятельности следователя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Свердловск, 1987. 25 с.

220. Стецовский Ю. И. Право на свободу и личную неприкосновенность: нормы и действительность. Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации. М. : Дело, 2000. 717 с.

221. Стулин О. Л. Как препятствовать противодействию расследованию. Законность. 2000. № 2. С. 26–29.

222. Сучасний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Х. : Вид. дім «Школа», 2009. 1008 с.

223. Сысоенко Г. И. Вопросы оптимизации расследования краж государственного или общественного имущества с проникновением в помещение или иное хранилище : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1990. 20 с.

224. Танасевич В. Г., Образцов В. А. О криминалистической характеристике преступлений. Вопросы борьбы с преступностью. М., 1976. Вып. 25.С. 94-104.

225. Татарин І. І. Поняття і види шкоди, заподіяної злочином. Європейські перспективи. 2012. № 3, ч. 3. С. 74–80.

226. Телесніцький Г. Н. Кримінально-правова характеристика катування за законодавством України та інших країн [Електронний ресурс]. Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?

227. Теорія доказів : підруч. для слухачів магістратури юрид. вуз. / К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник, В. Г. Уваров ; за заг. ред. проф. В. М. Тертишника. Алерта, 2015. 294 с.

228. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Особлива частина : підруч. К. : Алерта, 2014. 440 с.

229. Тіщенко В. В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Х., 2003. 51 с.

230. Токійська декларація. Основні лікарські принципи стосовно тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження або покарання при затриманні та ув'язненні Всесвітньої медичної асоціації від 1 жовтня 1975 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/990_011.

231. Транквилл Г. С. Жизнь двенадцати цезарей. АН СССР. М. : Наука, 1966. 376 с.

232. Уголовный кодекс Грузии / науч. ред. З. К. Бигвава ; вступ. ст. к. ю. н., доц. В. И. Михайлова ; обзорная ст. д. ю. н., проф. О. Гамкредидзе ; пер. с грузин. И. Мериджанашвили. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. 409 с.

233. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисл. С. С. Беляева ; пер. с дат. и англ. канд. юрид. наук С. С. Беляева, А. Н. Рычевой. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. 230 с.

234. Уголовный кодекс Республики Таджикистан : принят Законом Республики Таджикистан от 21 мая 1998 г., введен в действие 1 сентября 1998 г. постановлением Парламента Таджикистана / предисл. А. В. Федорова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. 410 с.

235. Кримінальний процес України : підручник / Лариса Давидівна Удалова . – Київ : Видавець Паливода А.В., 2007 . 352 с.

236. Филиппов А. Г., Целищев О. Я. Узловые проблемы расследования преступлений. Сов. гос-во и право. 1982. № 8. С. 75–81.

237. Философский энциклопедический словарь / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. М. : Сов. энцикл., 1989. 815 с.

238. Халиков А. Н. Должностные насильственные преступления, совершаемые в правоохранительной сфере: характеристика, психология, методика расследования. М. : Волтерс Клувер, 2011. 544 с.

239. Хлус А. М. Криминалистика: курс интенсивной подготовки. Мн. : ТетраСистемс, 2007. 256 с.

240. Цариця доказів: український варіант [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ord-ua.com/2012/06/05/tsaritsya-dokaziv-ukrayinskij-variant/?page=2>.

241. Цивільний кодекс України. К.: Центр учб. л-ри, 2013. 488 с.

242. Цільмак О. М. Основи побудови криміналістичних версій. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 2. С. 334–338.

243. Чаплинський К. О. Поняття та сутність тактичного забезпечення судового розслідування. Право і суспільство : наук. журн. 2011. № 6. С. 207–212.

244. Чаюк В. К. Исследование связей элементов криминалистической характеристики для построения методики расследования краж государственного

или общественного имущества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К.,1985. 18 с.

245. Чернявський С. С., Татаров О. Ю. Правове та організаційне забезпечення розгляду в ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події забезпечення [Електронний ресурс]. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. Режим доступу : <http://ovu.com.ua/bulletin/posts/843>.

246. Чобанян Р. С. Пытка: уголовно-правовое и криминологическое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право». М., 2007. 30 с.

247. Чурікова І. В. Початок досудового розслідування у кримінальному процесі України. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 226–231.

248. Шепітько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : Одиссей, 2005. 368 с.

249. Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів. Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 93. С. 168–174.

250. Шепітько В. Ю. Допит: наук.-практ. посіб. Х. : НЮАУ ім. Я. Мудрого, 1998. 35 с.

251. Шляпочников А. С., Забрянский Г. И. Выявление латентной преступности. Советское государство и право. 1969. № 5. С. 99–101.

252. Шпренгер Я., Инститорис Г., Цветкова Н., Лозинского С. Молот ведам. СПб. : Амфора, 2001. 523 с.

253. Штаден Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца-опричника. М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1925. 360 с.

254. Шурухнов Н. Г. Расследование и предупреждение преступлений, совершаемых осужденными в исполнительно-трудовых учреждениях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1992. 31 с.

255. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини громадянина в Україні. К. : Права людини, 2016. 538 с.

256. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. К., 2015. 552 с.

257. Щорічна доповідь Уповноваженого ВРУ з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Dopovid_2016_final.pdf.

258. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами : моногр. Х. : Гриф, 2005. 176 с.

259. Щур Б. В. Тактика усунення протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза». Х., 2005. 20 с.

260. Эйсман А. А. О содержании понятия криминалистической характеристики преступлений. Криминалистическая характеристика преступлений. М., 1984. 99 с.

261. Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.vehi.net/brokgauz/>.

262. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 6 : Т–Я. 2004. 768 с.

263. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкл.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 2 : Д–Й. 1999. 744 с.

264. Яблоков Н. П. Криминалистика : учеб. М. : НОРМА – ИНФРА-М, 2000. 658 с.

265. Якобсон Л., Весті П. Люди, які пережили катування – нова група пацієнтів. [Асоціація психіатрів України]. К., 1994. 80 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА

для опитування громадян

Шановний респонденте!

Звертаємося до Вас із проханням відповісти на питання, що стосуються визначення методики розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції. Для цього Вам необхідно позначити (підкреслити, обвести у коло тощо) тільки один пропонований нами варіант відповіді, якщо інше не передбачено в умовах питання, або дати свою власну відповідь, коли це потребується. Отримана від Вас інформація буде оброблена, проаналізована та використана у наукових дослідженнях у галузі кримінального процесу та криміналістики.

Будь ласка, не залишайте жодного запитання без відповіді!

Дякуємо за Вашу участь в анкетуванні!

1. Ваша стать

- А) жіноча
- Б) чоловіча

2. Ваш вік

- А) до 18 років
- Б) 19-30 років,
- В) від 30

3. Чи знайомі ви з поняттям катування:

- А) так
- Б) ні

4. Якщо Ви стали жертвою катування до яких органів потрібно звертатись із заявою:

- А) правоохоронні органи

- Б) прокуратура
- В) суд
- Г) ваша відповідь
- Д) вам не відомо.

5. Чи були випадки що Ви або ваші знайомі чи родичі ставали жертвами катування

- А) так
- Б) ні.

6. Чи були випадки що Ви або ваші знайомі чи родичі ставали жертвами катування, а саме співробітниками Національної поліції.

- А) так
- Б) ні.

7. Коли, найчастіше, співробітники Національної поліції, вчиняють катування

- А) під час затримання особи, яка вчинила правопорушення;
- Б) під час визнання вини особою за підозрою у вчиненні злочину;
- В) під час вільної розмови.

8. Наскільки, на Вашу думку, у наш час поширене застосування працівниками Вашої місцевої поліції незаконного насильства (побиття, катувань)

- А) поширено;
- Б) важко сказати;
- В) не поширено.

9. На вашу думку, особа, якої статті, найвірогідніше, може бути піддана катуванню:

- А) особа чоловічої статті;
- Б) особа жіночої статті;

10. Переважно яким саме чином завдається катування співробітниками Національної поліції?

- А) нанесенням ударів кулаками

- Б) нанесенням ударів ногами
- В) нанесення ударів відкритою долонею
- Г) нанесення ударів гумовим кийком
- Д) нанесення ударів іншими предметами

11. Чи намагаються співробітники Національної поліції застосовувати катування так, щоб не залишалось тілесних ушкоджень та інших слідів його застосування?

- А) так
- Б) ні.
- В) Ваша відповідь _____

12. Яка кількість працівників, як правило, застосовує катування?

- А) у відсутності очевидців
- Б) разом з колегами
- В) до мене не застосовували дані дії.

13. Які види психічного насильства було застосовано щодо Вас, ваших родичів, знайомих, друзів:

- А) шантаж;
- Б) підкуп;
- В) погроза.

14. Які недоліки у розгляді заяв і повідомлень про вчинення катувань, співробітниками Національної поліції , на Вашу думку, впливають на хід розслідувань:

- А) не проведено наукового генезису питання щодо розроблення методики розслідування катування вчинених співробітниками поліції;
- Б) не здійснено системної розробки правових засад розслідування катування вчиненого співробітниками поліції;
- В) не розроблено криміналістичної характеристики катування вчиненого співробітниками поліції;
- Г) не розглянуто проблем організації розслідування катувань, що вчиняються співробітниками правоохоронних органів;

Д) не створено спеціального слідчого підрозділу з розслідування злочинів, що вчиняються співробітниками правоохоронних органів.

15. Хто найбільше піддається катуванню та тортурам слідчими та оперативними співробітниками Національної поліції:

- А) професійні злочинці, рецидивістам;
- Б) особа яка вчинила тяжкий злочин ;
- В) обвинувачений у вчиненні злочину;
- Г) той хто вчиняє опір поліції;
- Д) той хто ображає поліцейського;
- Е) бідні особи;
- Є) представники національних меншин.

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ АНКЕТНОГО ОПИТУВАННЯ

За спеціально розробленою анкетною, яка містить актуальні для вирішення завдань дисертаційного дослідження питання, було опитано громадян. При узагальненні результатів анкетного опитування були отримані наступні дані:

Загальна кількість опитаних – 100 осіб

Запитання та варіанти відповідей	Результат у абсолютному обчисленні	Результат у відсотковому обчисленні
1. Ваша стать:		
А) жіноча	52	52%
Б) чоловіча	48	48%
2. Ваш вік:		
А) до 18 років	10	10%
Б) 19-30 років,	77	77%
В) від 30	13	13%
3. Чи знайомі ви з поняттям катування:		
А) так	82	82%
Б) ні	18	18%
4. Якщо Ви стали жертвою катування до яких органів потрібно звертатись із заявою:		
А) правоохоронні органи	11	11%
Б) прокуратура	83	83%
В) суд	-	-
Г) ваша відповідь	-	-

Д) вам не відомо	6	6%
5. Чи були випадки що Ви або ваші знайомі чи родичі ставали жертвами катування:		
А) так	21	21%
Б) ні	79	79%
6. Чи були випадки що Ви або ваші знайомі чи родичі ставали жертвами катування, а саме співробітниками Національної поліції:		
А) так	18	18%
Б) ні	82	82%
7. Коли, найчастіше, співробітники Національної поліції, вчиняють катування:		
А) під час затримання особи, яка вчинила правопорушення	65	65%
Б) під час визнання вини особою за підозрою у вчиненні злочину	45	45%
В) під час вільної розмови	-	-
8. Наскільки, на Вашу думку, у наш час поширене застосування працівниками Вашої місцевої поліції незаконного насильства (побиття, катувань):		
А) поширено	32	32%
Б) важко сказати	38	28%
В) не поширено	30	30%
9. На вашу думку, особа, якої статті, найвірогідніше, може бути піддана катуванню:		

А) особа чоловічої статті	32	32%
Б) особи жіночої статті	5	5%
В) важко визначити	63	63%
10. Переважно яким саме чином завдається катування співробітниками Національної поліції:		
А) з метою схилення до визнання вини у скоєнні злочину, який я дійсно скоїв	-	-
Б) хибне розуміння службових інтересів	33	33%
В) особиста вигода	25	25%
Г) з метою отримання даних про співучасників вчиненого злочину	10	10%
Д) у зв'язку з чиненням мною опору під час затримання	32	32%
11. Чи намагаються співробітники Національної поліції застосовувати катування так, щоб не залишалось тілесних ушкоджень та інших слідів його застосування:		
А) так	82	82%
Б) ні	18	18%
В) Ваша відповідь	-	-
12. Яка кількість працівників, як правило, застосовує катування:		
А) у відсутності очевидців	95	95%
Б) разом з колегами	5	5%
В) до мене не застосовували дані дії.	-	-
13. Які види психічного насильства було застосовано щодо Вас, ваших родичів, знайомих, друзів:		

А) шантаж;	24,3	24,3%
Б) підкуп	52,5	52,5%
В) погроза.	23,2	23,2%
14. Які недоліки у розгляді заяв і повідомлень про вчинення катувань, співробітниками Національної поліції, на Вашу думку, впливають на хід розслідувань:		
А) не проведено наукового генезису питання щодо розроблення методики розслідування катування вчинених співробітниками поліції;	44	44%
Б) не здійснено системної розробки правових засад розслідування катування вчиненого співробітниками поліції;	56,4	56,4%
В) не розроблено криміналістичної характеристики катування вчиненого співробітниками поліції;	51,7	51,7%
Г) не розглянуто проблем організації розслідування катувань, що вчиняються співробітниками поліції;	24,8	24,8%
Д) не створено спеціального слідчого підрозділу з розслідування злочинів, що вчиняються співробітниками поліції.	57,6	57,6%
15. Хто найбільше піддається катуванню та тортурам слідчими та оперативними співробітниками Національної поліції:		
А) професійні злочинці, рецидивістам	36,6	36,6%
Б) особа яка вчинила тяжкий злочин	81,6	81,6 %
В) обвинувачений у вчиненні злочину	15,1	15,1 %
Г) той хто вчиняє опір поліції	62,5	62,5%
Д) той хто ображає поліцейського	15,7	15,7 %
Е) бідні особи	9,1	9,1 %
Є) представники національних меншин	3,2	3,2%

АНКЕТА

опитування слідчих прокуратури, які здійснювали розслідування вчинених співробітниками Національної поліції

З метою вдосконалення методики розслідування катування здійснюється опитування практичних працівників. Аналіз слідчих ситуацій, які виникають при розслідуванні катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, та їх оцінка дають можливість об'єктивно обґрунтувати варіанти методики розслідування і тактичні напрями її реалізації, які в найбільшій мірі відповідали б обставинам і завданням розслідування на певному етапі.

Сподіваємось на відверті відповіді, адже Ваш досвід та усталені особливості розслідування даної категорії злочинів сприятимуть визначенню та дослідженню проблемних питань, аналізу правового та методичного забезпечення діяльності слідчих.

Ваші відповіді, їх аналіз та узагальнення є важливою складовою процесу вдосконалення окремої методики розслідування катувань.

Прохання заповнити анкету самостійно. Нас цікавить Ваша особиста думка. Підписувати анкету не потрібно. Матеріали опитування будуть використані лише у загальному вигляді.

Заповнюючи анкету, обведіть один або декілька варіантів зліва від відповіді, яка збігається з Вашою думкою.

1. Основні причини вчинення катування та незаконного насильства співробітниками Національної поліції:

1. наявність війни в Україні;
2. ріст злочинності;
3. безкарність співробітників поліції, які застосовують незаконні методи в роботі;
4. недосконалість законодавства;

5. поганий добір кадрів, унаслідок чого до поліції потрапляють люди із садистськими нахилами;
6. недостатній матеріальна забезпеченість поліцейських;
7. невисокий професійний і культурний рівень співробітників поліції.

2. Обставинами, які негативно впливають на ефективність виявлення і розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції:

1. висока латентність злочину;
2. недоліки правового забезпечення діяльності поліції;
3. відмова потерпілих подавати заяви про катування у зв'язку з наявністю реальної фізичної погрози;
4. відсутність механізму реєстрації і попередньої перевірки фактів катування співробітниками правоохоронних органів;
5. кругова порука в правоохоронній сфері і захист «честі мундира»;
6. наявність високої корупції в правоохоронних органах;
7. відсутність окремого незалежного слідчого органу (у вигляді ФБР в США) щодо розслідування злочинів вчинених співробітниками правоохоронних органів та ін.

3. На Вашу думку, хто найчастіше може бути підданий катуванню:

1. особа чоловічої статі;
2. повнолітня особа, яка вчинила тяжкий злочин;
3. особа, яка чинить опір поліції;
4. особа потерпілий, якій притаманна девіантна поведінка;
5. особа, яка зловживає алкогольними напоями чи наркотиками;
6. в окремих випадках особа потерпілого раніше судима.

4. Під час розслідування катувань, які Вами проводяться наступні негласні слідчі (розшукові) дії:

1. спостереження за особою, реччю або місцем;
2. зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, аудіо-, відеоконтроль особи;
3. аудіо-, відеоконтроль місця;

4. зняття інформації з електронних інформаційних систем обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи;
5. установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу арешт, огляд і виїмка кореспонденції.

5. При плануванні розслідування кримінальних проваджень про катування, яке вчинили співробітники Національної поліції, які можуть виникнути типові недоліки:

1. спрощений алгоритм початкових дій з розслідування, який зводиться до допиту підозрюваного і потерпілого;
2. немає необхідного чіткого алгоритму та деталізації запланованих подальших слідчих (розшукових) дій;
3. порушена послідовність проведення слідчих (розшукових) дій, не визначено часу їх проведення, інколи взагалі відсутня пряма кореспонденція планування з версіями;
4. до виконання окремих слідчих (розшукових) дій залучають співробітників без досвіду роботи в таких розслідуваннях;
5. немає у планах чіткої організаційно-практичної моделі щодо встановлення доказів за злочинами, вчиненими поліцейськими.

6. Які, на Вашу думку, повинні бути передбачені слідчі (розшукові) дії та інші заходи в плані розслідування катування вчиненого співробітниками поліції:

1. криміналістичні та процесуальні засоби попередження втручання у розслідування поліцейських та їх керівників (застосування до поліцейського запобіжного заходу);
2. застосування заходів, що запобігають витоку значущої для розслідування інформації (допити провадити в межах приміщень прокуратури);
3. визначення заходів захисту доказів, носіїв інформації, документів тощо;
4. визначення заходів забезпечення безпеки потерпілого та свідків під час кримінального провадження;

5. застосування негласних слідчих (розшукових) дій, направлених на виявлення осіб, які вчиняють протидії розслідуванню тощо.

7. При плануванні слідчих (розшукових) дій, які необхідно враховувати найбільш розповсюджені способи, щоб забезпечити основні вимоги розслідування:

1. вчинення катування;
2. заховання злочину;
3. корупційних зв'язків;
4. давання неправдивих свідчень;
5. фальсифікації документів;
6. протидії слідчому.

8. Джерелом отримання доказів, при розслідуванні даного виду злочину є:

1. показання потерпілих;
2. показання свідків;
3. показання підозрюваних.

9. Письмовий план допиту складається тоді, коли належить складний допит:

1. пов'язаний із з'ясуванням широкого кола обставин;
2. з використанням значної вихідної інформації, в тому числі і оперативної, тяжкої у тактичному відношенні.

10. Яка, у Вашій практиці, найчастіше зустрічається ситуація при допиті свідків, у кримінальному провадженні про катування вчиненого поліцейськими:

1. свідки хочуть давати правдиві показання;
2. свідки з оточення поліцейського категорично відмовляються давати покази;
3. свідки дають неправдиві показання;
4. свідки іноді взагалі не з'являються на допит.

11. Які дії здійснюються окремими витонченими способами на всіх стадіях досудового розслідування:

1. відмова у прийнятті заяви чи повідомлення про злочин та внесення у ЄРДР;

2. заховання злочину шляхом створення фальсифікованих документів щодо вчинення катування підозрюваних (обвинувачених);
3. погрози вчинення фізичної розправи над підозрюваним (звинуваченим), або звинувачення їх у більш тяжкому злочині;
4. підкуп слідчого, свідків, спеціалістів, які беруть участь у досудовому розслідуванні.

12. Під час розслідування катувань, чи стикались Ви з протидією слідству з боку вищестоящих чиновників:

1. так;
2. ні.

13. На, Вашу думку, хто найбільш активно, здійснює протидію розслідуванню катувань:

1. слідчий;
2. захисник;
3. слідчий суддя;
4. прокурор.

14. До яких наслідків, можуть призвести погрози свідкам, при розслідуванні катування, вчинених співробітниками поліції:

1. умисного ухилення від явки за викликом слідчого;
2. зміни первинних свідчень;
3. дачі неправдивих показань;
4. невиконання вимог слідчого, відмова від надання свідчення.

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ АНКЕТНОГО ОПИТУВАННЯ

За спеціально розробленою анкетною, яка містить актуальні для вирішення завдань дисертаційного дослідження питання, було опитано слідчих прокуратури, які здійснювали розслідування вчинених співробітниками Національної поліції. При узагальненні результатів анкетного опитування були отримані наступні дані:

Запитання та варіанти відповідей	Кількість відповідей у відсотковому обчисленні
1. Основні причини вчинення катування та незаконного насильства співробітниками Національної поліції:	
1. наявність війни в Україні	22,3%
2. ріст злочинності	55,6%
3. безкарність співробітників поліції, які застосовують незаконні методи в роботі	41%
4. недосконалість законодавства	33,2%
5. поганий добір кадрів, унаслідок чого до поліції потрапляють люди із садистськими нахилами	40%
6. недостатній матеріальна забезпеченість поліцейських	44,7%
7. невисокий професійний і культурний рівень співробітників поліції	37%
2. Обставинами, які негативно впливають на ефективність виявлення і розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції:	

1. висока латентність злочину	90%
2. недоліки правого забезпечення діяльності поліції	54,4%
3. відмова потерпілих подавати заяви про катування у зв'язку з наявністю реальної фізичної погрози	78,8%
4. відсутність механізму реєстрації і попередньої перевірки фактів катування співробітниками правоохоронних органів	96%
5. кругова порука в правоохоронній сфері і захист «честі мундира»	88,9%
6. наявність високої корупції в правоохоронних органах	92,5%
7. відсутність окремого незалежного слідчого органу (у вигляді ФБР в США) щодо розслідування злочинів вчинених співробітниками правоохоронних органів та ін.	55,7%
3. На Вашу думку, хто найчастіше може бути підданий катуванню:	
1. особа чоловічої статі	96%
2. повнолітня особа, яка вчинила тяжкий злочин	81,6%
3. особа, яка чинить опір поліції	62,5%
4. особа потерпілий, якій притаманна девіантна поведінка	35%
5. особа, яка зловживає алкогольними напоями чи наркотиками	20%
6. в окремих випадках особа потерпілого раніше судима	36,6%
4. Під час розслідування катувань, які Вами проводяться наступні негласні слідчі (розшукові) дії:	
1. спостереження за особою, реччю або місцем	44%
2. зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, аудіо-, відео контроль особи	51,4%
3. аудіо-, відео контроль місця	24,5%
4. зняття інформації з електронних інформаційних систем	18,4%
5. обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи	22%
6. установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу	30%
7. арешт, огляд і виїмка кореспонденції	45,6%

5. При плануванні розслідування кримінальних проваджень про катування, яке вчинили співробітники Національної поліції, які можуть виникнути типові недоліки:	
1. спрощений алгоритм початкових дій з розслідування, який зводиться до допиту підозрюваного і потерпілого	88,1%
2. немає необхідного чіткого алгоритму та деталізації запланованих подальших слідчих (розшукових) дій	66,6%
3. порушена послідовність проведення слідчих (розшукових) дій, не визначено часу їх проведення, інколи взагалі відсутня пряма кореспонденція планування з версіями	71,3%
4. до виконання окремих слідчих (розшукових) дій залучають співробітників без досвіду роботи в таких розслідуваннях	
5. немає у планах чіткої організаційно-практичної моделі щодо встановлення доказів за злочинами, вчиненими поліцейськими	44,5%
	55,6%
6. Які, на Вашу думку, повинні бути передбачені слідчі (розшукові) дії та інші заходи в плані розслідування катування вчиненого співробітниками поліції:	
1. криміналістичні та процесуальні засоби попередження втручання у розслідування поліцейських та їх керівників (застосування до поліцейського запобіжного заходу)	34,5%
2. застосування заходів, що запобігають витоку значущої для розслідування інформації (допити провадити в межах приміщень прокуратури	31,7%
3. визначення заходів захисту доказів, носіїв інформації, документів тощо	30,1%
4. визначення заходів забезпечення безпеки потерпілого та свідків під час кримінального провадження	45,4%
5. застосування негласних слідчих (розшукових) дій, направлених на виявлення осіб, які вчиняють протидії	

розслідуванню тощо	35,7%
7. При плануванні слідчих (розшукових) дій, які необхідно враховувати найбільш розповсюджені способи, щоб забезпечити основні вимоги розслідування:	
1. вчинення катування	77,5%
2. заховання злочину	66,5%
3. корупційних зв'язків	67,8%
4. давання неправдивих свідчень	55,6%
5. фальсифікації документів	77,3%
6. протидії слідчому	87,9%
8. Джерелом отримання доказів, при розслідуванні даного виду злочину є:	
1. показання потерпілих	90%
2. показання свідків	22%
3. показання підозрюваних	9%
9. Письмовий план допиту складається тоді, коли належить складний допит:	
1. пов'язаний із з'ясуванням широкого кола обставин	66,6%
2. з використанням значної вихідної інформації, в тому числі і оперативної, тяжкий у тактичному відношенні	44,4%
10. Яка, у Вашій практиці, найчастіше зустрічається ситуація при допиті свідків, у кримінальному провадженні про катування вчиненого поліцейськими:	
1. свідки хочуть давати правдиві показання;	11%
2. свідки з оточення поліцейського категорично відмовляються давати покази;	66%
3. свідки дають неправдиві показання;	22%
4. свідки іноді взагалі не з'являються на допит.	1%
11. Які дії здійснюються окремими витонченими способами на всіх стадіях досудового розслідування:	

1. відмова у прийнятті заяви чи повідомлення про злочин та внесення у ЄРДР	95%
2. заховання злочину шляхом створення фальсифікованих документів щодо вчинення катування підозрюваних (обвинувачених)	35%
3. погрози вчинення фізичної розправи над підозрюваним (звинуваченим), або звинувачення їх у більш тяжкому злочині	22,4%
4. підкуп слідчого, свідків, спеціалістів, які беруть участь у досудовому розслідуванні	67, 6%
12. Під час розслідування катувань, чи стикались Ви з протидією слідству з боку вищестоящих чиновників:	
1. так	54%
2. ні	46%
13. На, Вашу думку, хто найбільш активно, здійснює протидію розслідуванню катувань:	
1. слідчий	32,3%
2. захисник	22,2%
3. слідчий суддя	25,8%
4. прокурор	28,3%
14. До яких наслідків, можуть призвести погрози свідкам, при розслідуванні катування, вчинених співробітниками поліції:	
1. умисного ухилення від явки за викликом слідчого	66,3%
2. зміни первинних свідчень	54,6%
3. дачі неправдивих показань	52%
4. невиконання вимог слідчого, відмова від надання свідчення	73%

**Результати узагальнення матеріалів кримінальних проваджень
за ст. 127 КК України «Катування»**

№ з/п	Зміст досліджуваного запитання	Можливі варіанти відповідей на запитання та результати
1.	Місце вчинення катувань підозрюваного	під час затримання (45%); в кімнаті чергового (35,7%); в кімнаті тимчасового тримання у поліцейському відділі (57,7%); у приміщенні ізолятора тимчасового тримання (65, 5%); у кабінеті поліцейських (55,6%).
2.	Місце вчинення катувань обвинуваченого	у кабінеті слідчого (67,8); в приміщенні ізолятора тимчасового тримання (88,5%); у кімнаті допиту у слідчому ізоляторі (22,4%).
3.	Підготовка до вчинення катувань	пов'язана з підготовленням та вибором місць вчинення катування підозрюваних та обвинувачених (55%); вибір знарядь та засобів вчинення катування (44%); створенням сприятливих умов для вчинення злочину (90%).
4.	Способи приховання факту вчинення катувань	здійснення заходів щодо знищення слідів на місці безпосереднього вчинення катування (45,4%); застосування прийомів щодо інсценування нещасного випадку (34,7%);

		вчинення потерпілим активного опору співробітникам поліції при затриманні (23,4%); погроза у бік потерпілого або його близьких, у разі викриття події катування, притягнення їх до кримінальної відповідальності за наявності матеріалів за інший тяжкий злочин (18,6%); підкуп потерпілих (18,4%).
5.	Вік поліцейських, які вчинили катування	особи віком від 20 до 30 років (71,4%); від 30-40 років (21%); від 40 і більше років (8%).
6.	Стаж роботи поліцейських, які вчинили катування	вислуга складала до трьох років (55%); особи до шести років вислуги (35%); особи з вислугою більше шести років (10%).
7.	Освіта поліцейських, які вчинили катування	вища юридична освіта (75%); спеціальна (25%).
8.	Сімейний стан поліцейських, які вчинили катування	не одружені (88%); одружені (12%).
9.	Загальної кількості засуджених, за вчинення катування	жителі міст (66%); жителі сільської місцевості (34%).
10.	Виявлення вчинення катування поліцейським одноосібно, (причини)	досвід роботи поліцейських з розслідування злочинів, і можливістю їх чинити протидію (77,8%); вчинення групою викликає збільшення терміну покарання (92%); впливає на вибір тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій (72%);

		ускладнює процес доказування (42%); відсутністю інформаційного забезпечення слідчої ситуації (46%); спрощенням інтенсивності розслідування (33%).
11.	Джерело інформації про вчинення катування	заяви потерпілого (10%); звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (85%); повідомлення в ЗМІ (3%); повідомлення установ охорони здоров'я (2%).
12.	Експертизи, які признаються під час розслідування катування	судово-медична експертиза потерпілого (100%); судово-імунологічна експертиза крові, слини, поту інших слідів виділень від потерпілого (85,7%) і підозрюваного (37%); комплексна амбулаторна судово- психіатрична експертиза потерпілого (44,%) і підозрюваного (55,6%); криміналістичні експертизи різних видів: дактилоскопічна (за слідами рук, ніг людини), трасологічна (за слідами взуття, використання вилучених знарядь катування), почеркознавча експертиза (складання протоколів, пояснень), техніко-криміналістичне дослідження документів (за слідами інтелектуального чи матеріального підлогу в документах) та ін. (67,7%)

13.	Вчинення катування	одноосібно (88%); групою осіб (12%).
14.	Час вчинення злочину	у вечірній та нічний час (72%); у денний час (28%).
15.	Наявність свідків-очевидців катування	вчинено без свідків (92%); вчинено в присутності свідків (8%).
16.	Стать особи-поліцейського, який вчинив катування	чоловіча (98%)(раніше вчиняли (85% отримували дисциплінарні покарання) порушення, пов'язані з незаконним затриманням підозрюваного, перевищенням термінів щодо оголошення про підозру, несвоєчасним проведенням невідкладних слідчих (розшукових) дій тощо; 15% становлять співробітники, які були звільнені за негативними підставами і поновлені за рішеннями суду. жіноча (2%).
17.	Під час допиту підозрюваного поліцейського в катуванні в більшості випадків складаються конфліктні ситуації	підозрювані визнають свою провину частково (10%); вони не визнають своєї провини і діяли в межах подолання опору затриманих (82%); підозрювані відмовляються від давання показань взагалі (8%).

00241

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: coffice@lp.edu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

31.04.2014 № 67-01-1313

на № _____

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження Коваль
 Марії Мирославівни у викладанні навчальних дисциплін

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Коваль Марії Мирославівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук впроваджені в навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при підготовці бакалаврських та магістерських кваліфікаційних робіт, викладанні дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес» для студентів ОКР «Бакалавр» напряму підготовки 6.030401 та ОКР «Магістр» спеціальності 8.03040101 «Правознавства». Зокрема, в навчальний процес впроваджено запропоновані:

- обґрунтування специфічних особливостей особи злочинця (поліцейського), який вчиняє катування та потерпілого (розділ 1. підрозділ 1.3 «Характеристика особи поліцейського, що вчиняє катування, та особи потерпілого»);

- авторські розробки щодо проведення тактики окремих слідчих (розшукових) дій із врахуванням найпоширеніших способів вчинення та приховування злочину (розділ 2 «Організаційні основи розслідування катувань, що вчиняються співробітниками національної поліції»);

- нові підходи щодо подолання протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції (розділ 3, підрозділ 3.3. «Особливості подолання протидії розслідуванню катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції»)

Проректор
 з науково-педагогічної роботи

О.Р. Давидчак

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Коваль М. М., 2014. Допит потерпілого у кримінальних провадженнях про катування. *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*, 5 (95), ч. 2, с.183–190.

2. Коваль М. М., 2014. Види експертизи та їх значення в кримінальних провадженнях щодо катування. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, 6, с. 317–320.

3. Коваль М. М., 2015. Forensic characterization of torture. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. «Юриспруденція»*, 14, т. 2, с. 121–123.

4. Коваль М. М., 2015. Розвиток катування на українських землях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. «Юридичні науки», 813, с. 251–255.

5. Коваль М. М., 2015. Характеристика катування з криміналістичного погляду. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. «Юридичні науки», 824, с. 436–440.

6. Коваль М. М., 2017. Потерпевший как участник уголовного судопроизводства о пытках, которые совершают работники Национальной полиции. *LEGEA ŞI VIAȚA*, 3/2 (303), с. 72–76.

2. Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Коваль М. М., 2015. Призначення експертизи у кримінальних провадженнях про катування. В: Запорізька міська громадська організація, Актуальні проблеми реформування системи законодавства України.: *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Запоріжжя, Україна, 30–31 січня 2015 р. Запоріжжя: Видавництво «Істина».

8. Коваль М. М., 2014. Історичні аспекти розвитку катування. В: Zdeněk Černák, ред., *Nastolení moderní vědy – 2014.: Materialu X Mezinárodní vědecko-praktická konference*. Прага, Чеська Республіка, 27 вересня – 5 жовтня 2014 р. Прага: Видавництво Publishing House «Education and Science».

9. Коваль М. М., 2015. Суб'єкти, що здійснюють захист прав людини від катування. В: Львівська політехніка, *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: Збірник тез IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, Україна, 27 травня 2015 р. Львів: Видавництво Львівська політехніка.

10. Коваль М. М., 2016. Тактичні прийоми допиту свідка по кримінальному провадженню про катування. В: Львівська політехніка, *Актуальні питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (на вшанування пам'яті Ганса Гросса): Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів, Україна, 29 січня 2016 р. Львів: Видавництво Львівська політехніка.

11. Коваль М. М., 2016. Роль захисника під час допиту підозрюваного у кримінальному провадженні про катування. В: О.М. Гумін, О.Д. Несімко, ред., *Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах реформування кримінального законодавства (присвячена 200-річчю Національного університету «Львівська політехніка» та 5-річчю Інституту права та психології): Збірник матеріалів конференції*. Львів, Україна, 28 жовтня 2016 р. Львів: Видавництво Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету Львівська політехніка.

12. Коваль М. М., 2017. Правовий статус потерпілого у кримінальних провадженнях про катування. В: Центр правових наукових досліджень, *Роль права та закону в громадянському суспільстві: Міжнародна науково-практична конференція*. Київ, Україна, 10–11 лютого 2017 р. Київ: Центр правових наукових досліджень.